

№ 2 (32)

2020

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

Azerbaijani journal of

Agricultural

Economics

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ
AQRAR TƏDQIQATLAR MƏRKƏZİ

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktiki jurnal

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics

№ 2 (32)

BAKI - 2020

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal
Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Redaksiya heyəti:

Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

İbrahimov İ.H., i.e.d., professor

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

İsgəndərov R.K., i.e.d., professor

Aliyev İ.H., i.e.d., professor

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Rzayev M.A., a.e.d.

Erol H.Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Mukailov M.C., k.t.e.d, professor (Dağıstan Respublikası)

Cümşüdoğ İ.M., a.e.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Hüseyn R.Z., i.e.d.

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Şalbuşov N.Ə., i.ü.f.d.

Əhmədov B.S., i.ü.f.d.

Qardaşov Z.Z., i.ü.f.d.

Xeyirxəbərov İ.M., i.ü.f.d., dosent

Quliyev E.Ə., i.ü.f.d., dosent

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Məsul redaktor: İsmayilov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 06.07.2012-ci il tarixli (protokol № 10-R) qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun “Elmi Əsərləri” jurnalının hüquqi varisidir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalının hər rübdə olmaqla ildə 4 (dörd) nömrəsi nəşr olunur, məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-12-10; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: e-agro@atm.gov.az

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

İSSN 2078-6042

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi

B.S. Əhmədov

Azərbaycanda gömrük tarif siyasətinin kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi 6

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri

N.A. Şalbizov, R.Z. Hüseyn

The International Competitiveness of Azerbaijanian Horticulture 16

E.Ə. Quliyev

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərclərinin aşağı salınması istiqamətləri 28

V.T. Əmrahov

Aqrar sferada istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi 36

Ü.R. Rəsulova

Yeyinti məhsulları istehsalı sahəsində innovasiya fəallığının qiymətləndirilməsi 44

Aqrar bazarın inkişafı

A.F. Abbasov

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satış bazarları 53

A.A. Şükürova

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər 67

İnfrastrukturun inkişafı və istehsal resursları ilə təminat

F. Taghiyev, A. Yashar, B. Nuriyev, I. Talibov

Monitoring and condition mapping for sustainable use of summer pasture 90

S.A. Məhərrəmov

Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişaf mexanizmi 96

Aqrar sığorta, kredit və maliyyə problemləri

T.F. Hüseynov

Directions for improving the financial and budgetary mechanism in the formation of large agricultural enterprises 107

Q.B. Hacıyev, A.A. Səlimova, R.A. Musayeva

Koronavirus pandemiyası şəraitində ölkəmizin aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin rəqabətədavamlılığın formalaşmasına təsiri istiqamətləri 119

İdarəetmə və institusional inkişaf

T.S. Hüseynov

Xarici ölkələrdə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili təcrübəsi 130

Kənd yerlərinin inkişafı, insan resursları və məşğulluq problemləri

N.Ə. Cavadov, Y.Ə. Hübətov

Arıçılığın inkişafı və onun turizmə təsiri 137

CONTENTS

State regulation of Agriculture

B.S. Ahmadov

Assessment of the impact of customs tariff policy on the investment attractiveness of agriculture in Azerbaijan 6

Issues of economic efficiency and competitiveness of agricultural production

N.A. Şalbuşov, R.Z. Huseyn

The International Competitiveness of Azerbaijanian Horticulture 16

E.A. Guliyev

Baselines of Lowering Production Costs of Agricultural Products 28

V.T. Amrahov

Assessment of the level of use of production potential in the agricultural sector 36

U.R. Rasulova

Assessment of innovative activity in food production 44

Development of the agrarian market

A.F. Abbasov

Organic agriculture production and sales markets 53

A.A. Shukurova

Structural change in the system of realization of products in agro business 67

Development of infrastructure and provision of production resources

F. Taghiyev, A. Yashar, B. Nuriyev, I. Talibov

Monitoring and condition mapping for sustainable use of summer pasture 90

S.A. Maharramova

Mechanism of development of material and technical base of agriculture in the conditions of market relations 96

Agricultural insurance, credit and financial problems

T.F. Huseynov

Directions for improving the financial and budgetary mechanism in the formation of large agricultural enterprises 107

G.B. Hajiyev, A.A. Salimova, R.A. Musayeva

Directions of influence of financial mechanism on formation of competitiveness in agrobusiness system of our country in the conditions of coronavirus pandemic 119

Management and institutional development

T.S. Huseynov

Experience in organizing information and consulting services in foreign countries 130

Rural development, human resources and employment problems

N.A. Javadov, Y.A. Humbatov

Development of beekeeping and its impact on tourism 137

UOT: 33.024, 33.05, 338.45

AZƏRBAYCANDA GÖMRÜK TARİF SİYASƏTİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATININ INVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bağış Sabir oğlu Əhmədov, i.ü.f.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktor müavini

Tel.: (055) 241-36-00; e-mail: bagish.ahmadov@atm.gov.az

Xülasə

Yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin yollarından biri həmin məhsullara idxal rüsumlarının yüksək, onların istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsullara isə aşağı müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan məqalədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq idxal məhsullarına münasibətdə tarif siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil edilmiş, idxal tariflərinin aqrar sektorda investisiya fəallığına təsiri araşdırılmışdır. Burada kənd təsərrüfatında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsullara tətbiq edilən idxal rüsumlarının azaldılmasının bu sahənin investisiya cəlbədiciyi baxımından əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *investisiya, gömrük siyasəti, investisiya məhsulları, aralıq məhsullar.*

Giriş

Kiçik ölkələr böyük ölkələrə nisbətən xarici iqtisadi əlaqələrdən daha çox asılı olurlar. Belə ki, kiçik ölkənin iqtisadiyyatında bir çox sahələrdə bazarın həcmi istehsalın minimal səmərəli ölçüsündən aşağı olur. Ona görə də belə ölkələr milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və məhdud resurslardan səmərəli istifadə üçün xarici ticarətdə aktiv iştirak etmək zərurəti ilə qarşılaşırlar. Bu baxımdan kiçik ölkələrin xarici ticarət siyasəti onların iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Belə ölkələrdə xarici ticarət siyasətinin resursların bölgüsünə və iqtisadi artıma, bütövlükdə isə cəmiyyətin faydalarının artırılmasına təsir potensialı böyük olur.

İdxal tarifləri ölkələr tərəfindən ənənəvi olaraq dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması, bazar təhriflərinin korrektə edilməsi, yerli sahələrin xarici rəqabətdən qorunması, dünya bazar qiymətlərinə təsir göstərməyə cəhd etmək və gəlirləri yenidən bölüşdürməklə ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılması kimi çoxsaylı məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edilir (6).

Bir çox hallarda idxala tətbiq edilən rüsumların azaldılması ölkənin idxalı əvəz edən və ixracyönümlü sahələrində investisiya fəallığının artmasına səbəb olur. Belə ki, investisiya qoyuluşlarının həcminə yerli məhsullara tələbin artması birbaşa təsir göstərir. Ölkədə istehsal edilməyən və ya müqayisəli üstünlüyə malik olmayan investisiya və aralıq məhsulların idxalına tətbiq

edilən gömrük rüsumlarının azaldılması məhsulların istehsal xərclərinin azalmasına və bununla da gözlənilən mənfəət normasının yüksəlməsinə səbəb olur. İnvestisiya məhsullarının qiymətinin aşağı düşməsi hesabına investisiya xərclərinin azalması nəticəsində investisiyanın səmərəliliyi yüksəlir. Bütövlükdə yerli məhsulların qiymətə görə rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin yollarından biri həmin məhsullara idxal tarifinin yüksək, onların istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsullara idxal rüsumlarının aşağı müəyyən edilməsidir. Xüsusilə ixracönlü məhsulların istehsalında idxal komponentlərinin idxal rüsumuna cəlb edilməsi həmin məhsulların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini azaldır. Təcrübə göstərir ki, dəyər zəncirinin müxtəlif həlqələrində emal dərinliyi artdıqca, mallara tətbiq edilən idxal rüsumlarının dərəcələri də artır (7, s. 3). Bu baxımdan ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsinin mühüm yollarından biri son məhsulun dəyər zəncirinin xarici komponent hesabına formalaşan həlqələrində tariflərin aşağı müəyyən edilməsidir.

Nəzəri əsaslar

Yerli məhsulların mürəkkəblik dərəcəsinin yüksəldilməsi üçün son istehlak məhsullarına idxal tarifləri yüksək, onların istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsulların idxalına tariflər isə aşağı müəyyən edilir. Belə ki, investisiya və aralıq məhsullara idxal tariflərinin aşağı müəyyən olunması investisiya fəallığını stimullaşdırır (8).

İstehsal edilən məhsulun dəyərini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$Q_i P_i = \sum_1^M C_j (1 + \lambda_j) + \sum_1^{N-M} C_j + \sum_1^L \delta_k K_{ki} + \sum_1^{K-L} \delta_k K_{ki} (1 + \lambda_k) + R_i + w_i + \pi_i$$

burada:

Q_i – *i*-ci məhsulun istehsal həcmi,

P_i – *i*-ci məhsulun qiyməti;

C_j – *i*-ci məhsulun istehsalında istifadə edilən *j*-cu resursun dəyəri;

N və M – məhsulun istehsalında istifadə edilən bütün resurslar (əmək, kapital və torpaq istisna olmaqla) və həmin resurslardan idxal edilənlər;

K və L – müvafiq olaraq bütün əsas vəsaitlər və onlardan idxal hesabına formalaşanlar;

R_i – istifadə edilən torpağa görə hesablanan renta;

λ_j – *j*-cu məhsulun idxalına tətbiq edilən tarif dərəcəsi;

K_{ki} – *i*-ci məhsulun istehsalında istifadə edilən *k*-ci əsas fondun dəyəri;

δ_k – *k*-ci əsas fonda tətbiq edilən amortizasiya norması;

λ_k – *k*-ci investisiya məhsuluna tətbiq edilən idxal tarif dərəcəsi;

w_i – *i*-ci məhsuluna əməkhaqqı xərcləri;

π_i – *i*-ci məhsuldan mənfəət.

Qiymətin və istehsalın həcmninin dəyişmədiyi halda aralıq və investisiya məhsullarının idxalına idxal rüsumunun dəyişməsinin mənfəət marjasına təsirini müəyyən etmək üçün idxal edilmiş məhsulların rüsumsuz və rüsumlu hallardakı dəyərləri arasındakı fərqi hesablayaq:

$$m_i = \sum_1^M C_j(1 + \lambda_j) - \sum_1^{N-M} C_j + \sum_1^L \delta_k K_{ki}(1 + \lambda_k) - \sum_1^{L-K} \delta_k K_{ki}$$

buradan da,

$$m_i = \sum_1^M C_j \lambda_j + \sum_1^K \delta_k K_{ki} \lambda_k$$

Beləliklə, həm aralıq məhsullara, həm də investisiya məhsullarına tətbiq edilən idxal rüsumları istehsal edilən məhsulların dəyərində m_i məbləğində təsir göstərir.

Hesab edək ki, investisiya 0-cı ildə həyata keçirilir və investisiya xərclərinin α hissəsi, istehsal ediləcək məhsulun illik əməliyyat xərclərinin isə sabit β hissəsi idxal hesabına formalaşır. Habelə idxal edilən məhsullara tətbiq edilən idxal tarifi bütün məhsullar üçün sabit olmaqla λ -yə bərabərdir. Onda, tarif tətbiq edildiyi halda investisiya xərcləri $(1+\lambda)\alpha K + (1-\alpha)K = \alpha K + \lambda\alpha K + K - \alpha K = K + \lambda\alpha K = (1+\lambda\alpha)K$ -ya, cari xərclər isə $(1+\lambda)\beta C_t + (1-\beta)C_t = C_t + \lambda\beta C_t = C_t(1+\lambda\beta)$ -yə bərabər olur.

İnvestisiya qoyuluşundan mədaxili 0-cı ildə 0-a, qalan illərdə isə M_t -yə bərabər etsək, onda idxal tarifinin azad edilməsi halı ilə idxal tarifinin tətbiqi arasındakı pul axınları arasındakı fərq aşağıdakı kimi olacaqdır:

T	0	1	2	T
İdxal tarifinin tətbiqi halında	$(1+\lambda\alpha)K$	$M_1 - C_1(1+\lambda\beta)$	$M_2 - C_2(1+\lambda\beta)$		$M_T - C_T(1+\lambda\beta)$
İdxal tarifi tətbiq edilmədikdə	K	$M_1 - C_1$	$M_2 - C_2$		$M_T - C_T$

Diskont dərəcəsinə r qəbul etsək, onda Xalis Cari Dəyər (XCD) göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

1. İdxal tarifinin tətbiqi halında: $XCD_{\text{tariflə}} = -(1 + \lambda\alpha)K + \sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t(1+\lambda\beta)}{(1+r)^t}$
2. İdxal tarifi tətbiq edilmədiyi halda: $XCD_{\text{tarifsiz}} = -K + \sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t}{(1+r)^t}$

Bunlar arasında fərqi tapsaq, onda aşağıdakı nəticəni əldə edirik:

$$XCD_{\text{tarifsiz}} - XCD_{\text{tariflə}} = \lambda\alpha K + \sum_{t=1}^T \frac{\lambda\beta C_t}{(1+r)^t} \quad (1)$$

Yuxarıdakı yanaşmadan istifadə edərək Daxili Rentabellik Normasının (DRN) dəyişməsinə də aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$1. \text{ İdxal tarifinin tətbiqi halında: } 0 = -(1 + \lambda\alpha)K + \sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t(1 + \lambda\beta)}{(1 + DRN_{\lambda+})^t}$$

buradan da,

$$\sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t(1 + \lambda\beta)}{(1 + DRN_{\lambda+})^t} = (1 + \lambda\alpha)K$$

$$2. \text{ İdxal tarifi tətbiq edilmədiyi halda: } 0 = -K + \sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t}{(1 + DRN_{\lambda-})^t}$$

buradan da,

$$\sum_{t=1}^T \frac{M_t - C_t}{(1 + DRN_{\lambda-})^t} = K$$

Göründüyü kimi, DRN-in qiyməti birinci halda ikinci hala nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə kiçik olur. Belə ki, birinci halda bərabərliyin sağ tərəfi ikinci hala nisbətən böyük, kəsrin surəti isə kiçikdir. Buna görə də sol tərəflə sağ tərəfin bərabərliyinin təmin olunması üçün DRN-in birinci haldakı qiyməti ikinci hala nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə kiçik olur.

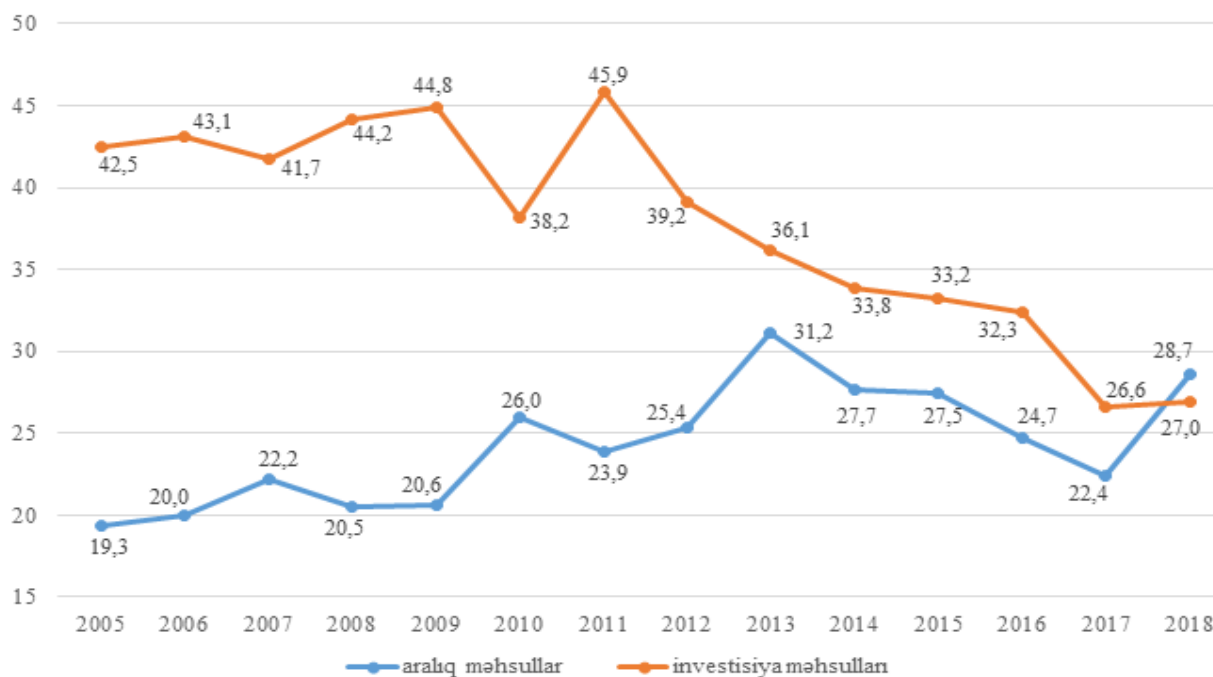
Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, investisiya və istehsal xərclərində idxalın payı artdıqca istehsal amillərini formalaşdıran məhsullara tətbiq edilən idxal tariflərinin səviyyəsinin investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə təsiri artır. Buna görə də investisiya və aralıq məhsullara idxal tariflərinin azaldılması onlardan istifadə əsasında istehsal edilən son məhsulların daxili bazarının qorunmasının və ixracının stimullaşdırılmasının mühüm aləti kimi çıxış edir.

Aralıq istehlak məhsullarına idxal tariflərinin azaldılması həm də əlavə dəyərin payı yüksək olan daha mürəkkəb məhsulların istehsalına keçidin təmin edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Belə məhsulların rəqabət qabiliyyəti onların istehsalında istifadə edilən aralıq məhsulların keyfiyyət və qiymətindən asılı olur. Belə halda, ilk növbədə emal dərinliyi aşağı olan məhsullar bazarında rəqabətin səviyyəsinin artırılması tələb olunur ki, bu da xarici rəqabət hesabına təmin oluna bilər.

Azərbaycanda mövcud vəziyyətin təhlili

2018-ci ildə ölkəyə 3,3 mlrd. ABŞ dolları dəyərində və ya ümumi idxalın 28,7 faizinə bərabər məbləğdə aralıq məhsullar, 3,1 mlrd. ABŞ dolları dəyərində və ya ümumi idxalın 27,0 faizinə bərabər məbləğdə investisiya məhsulları idxal edilmişdir (*Şəkil 1*). Dünya üzrə bu göstəricilər müvafiq olaraq 20,8 faizə və 32,8 faizə bərabər olmuşdur. Bu ildə idxal edilmiş aralıq məhsullar ümumi məhsul və xidmətlər buraxılışının 4,7 faizini, cəmi aralıq istehlakın isə 13,8 faizini təşkil etmişdir. Ölkədə son 6 ildə əsas kapitala investisiya qoyuluşunun orta illik həcmi təqribən 17 mlrd. manata, investisiya məhsullarının idxal həcmi isə təqribən 5 mlrd. manata bərabər olmuşdur. Belə olan halda, ölkədə əsas kapitalın təqribən 29 faizinin idxal hesabına formalaşdığı qənaətinə gələ bilərik. Bu baxımdan investisiya və aralıq məhsullara tətbiq edilən tariflərin səviyyəsi onların qiymətini artırmaqla istehsal xərclərinin həcminə əhəmiyyətli təsirə malik olur.

Şəkil 1. Azərbaycanda aralıq və investisiya məhsullarının idxalda payı (faizlə) (9)

Son illərdə Azərbaycanda aqrar sahənin maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması və bu sahədə istehsal xərclərinin azaldılması məqsədilə idxal edilən istehsal vasitələrinə tətbiq olunan gömrük rüsumlarının azaldılması siyasəti həyata keçirilir. Bu siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və idxalının əvəz edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahəsinə həm dolaylı, həm də birbaşa dəstəyin həcmi böyük, idxal tariflərinin səviyyəsinin isə nisbətən yüksək olması inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal və ixrac imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə siyasət yüksək gəlirli ölkələrdə istehsalın artırılmasına, dünya qiymətlərinin aşağı düşməsinə, dünya qiymətlərində dalğalanmaların artmasına və idxal sahəsində rəqabət imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur (5). Bu halda həm ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm də kənd yerlərinin inkişafı baxımından kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların dəstəklənməsi ön plana çıxır.

“Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci il 17 noyabr tarixli 500 nömrəli qərarına müvafiq olaraq cins heyvanlar, cins ev toyuqlarının yumurtlayan növləri, kənd təsərrüfatı bitkilərinin toxumları, mineral gübrə və pestisidlər, habelə kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları idxal rüsumundan azad edilmiş, bəzi məhsullar üzrə rüsum isə 5 faizə bərabər müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edilən qərara əsasən hazırda “Diri heyvanlar” qrupu üzrə safqanlı cins heyvanlar və elmi-tədqiqat məqsədləri üçün idxal edilən heyvanlar idxal rüsumundan azad olunmuşdur. Diri iribuynuzlu mal-qara üzrə inəklər və digərlərinin idxalı rüsumundan azad olunmasının son müddəti kimi 25 sentyabr 2020-ci il tarixi müəyyən olunmuşdur. Safqanlı cins düyələrin (birinci balalamaya qədər iribuynuzlu dişi mal-qara) idxalının gömrük rüsumundan azad edilməsi isə davam etdiriləcək. Bu yanaşma ölkəyə cavan damazlıq heyvanların idxalının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Habelə çəkisi 80 kq-dan çox olmayan diri iribuynuzlu mal-qara (0102291000 yarımqrupu üzrə) idxalına rüsum 5 faiz müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Belə ki, 2018-ci ildə kəsim üçün satılmış iribuynuzlu mal-qaranın diri çəkisi 254 kq-a, kəsilmiş çəkisi 144 kq-a, qoyun və keçilər üzrə bu göstəricilər isə müvafiq olaraq 28 kq və 14 kq-a bərabər olmuşdur. Dünyada bir baş iribuynuzlu heyvandan orta hesabla 213 kiloqram, bir baş xırdabuynuzlu heyvandan isə 15 kiloqram ət alınır. Azərbaycanda iribuynuzlu heyvanlar dünya üzrə orta göstərici ilə müqayisədə təxminən 2 dəfə aşağı çəkiddə kəsilir. Ölkəmizdə bir baş xırdabuynuzlu heyvandan orta hesabla əldə edilən ət miqdarı dünya üzrə orta göstəriciyə təqribən bərabər olsa da, bir sıra ölkələrdəki göstəricidən təxminən 2 dəfə azdır. Belə olan halda ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına ət istehsalını intensiv yollarla artırmaq imkanları mövcuddur.

Azərbaycanda 2018-ci ildə hər baş inək və camışdan süd sağımı 1589 kq-a bərabər olmuşdur ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrdəki səviyyədən təqribən 5-6 dəfə azdır. Məsələn, ABŞ-da 2017-ci ildə bir inəkdən orta illik süd sağımı 10510 kiloqrama, Avropa Birliyində orta hesabla 7135 kiloqrama bərabər olmuşdur (3, s. 72). Bu baxımdan ölkədə heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına heyvandarlıq məhsullarının artırılması imkanları böyükdür. Araşdırmalar göstərir ki, illik süd sağımı 2000 kiloqram olan inəklərin yedikləri yemin enerjisinin 65 faizi onların özlərinin təminatına gedirsə, 6000 kiloqram süd verən inəklərdə bu göstərici 37 faizə bərabərdir, qalanı isə südün əmələ gəlməsinə sərf olunur (4). Buna görə də məhsuldar və cavan heyvanların ölkəyə idxalını stimullaşdırmaq hesabına heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədilə safqanlı cins malların idxalının gömrük rüsumundan azad olunması praktikasının davam etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Azərbaycanda 2019-cu ildə mal ət və ət məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi 86 faizə, süd və süd məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi isə 83 faizə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, ölkədə həm ət, həm də süd istehsalı sahəsində idxalı əvəzetmə imkanları mövcuddur və bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması təklif edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1000 başlıq südlük fermasının investisiya xərclərinin təqribən 60 faizinə yaxınını cins heyvanların alınması xərcləri təşkil edir. Bu halda birinci balalamaya qədər iribuynuzlu dişi mal-qaranın 15 faizlik idxal rüsumuna cəlb edilməsi investisiya xərclərini 9 faiz artırmaqla investisiyanın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. 2019-cu ildə ölkəyə 9,7 mln. ABŞ dolları dəyərində safqanlı cins diri iribuynuzlu ev heyvanları – əsasən düyələr idxal edilmişdir ki, idxal rüsumundan azadolunma hesabına heyvandarlıq sektorunun gəlirləri təqribən 2,5 mln. manat olmuşdur. Həm südlük-ətlik, həm də ətlik-südlük cins düyələrin idxal rüsumundan azad olunması ətlik istiqamətində də investisiya xərclərinin azalmasına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, çəkisi 80 kq-dan çox olmayan diri iribuynuzlu mal-qaranın idxalına 5 faiz səviyyəsində, 80 kq-dan çox olanlara isə 15 faiz səviyyəsində idxal rüsumunun tətbiqi kökəltmə məqsədilə ölkəyə iribuynuzlu mal-qara idxalını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. 500 başlıq kökəltmə fermasının yaradılmasına investisiya qoyuluşunun illik gəlirliliyi təqribən 14 faizə bərabər olur. Belə fermanın gəlirlərinə alınan heyvanların dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, 80 kq çəkiddə alınan heyvanın dəyəri təqribən 450 manata bərabər olur və bunun dəyərində 10 faiz əlavə idxal rüsumunun tətbiq edilməsi bir heyvandan əldə edilən gəlirləri təqribən 17 faiz azaldır. Bununla yanaşı, bu stimulun təsiri məhdud olmuşdur. Belə ki, 2019-cu ildə ölkəyə idxal edilmiş çəkisi 80 kq-dan çox olmayan diri iribuynuzlu mal-qaranın dəyəri ətlik məqsədilə idxal edilmiş, çəkisi 160 kq-dan çox olan, lakin 300 kq-dan çox olmayan heyvanların dəyərindən təqribən 15 dəfə az olmuşdur.

Ev toyuqlarının ana və əcdad cinsi xətti ilə çoxaldılan cücələrin (*Gallus domesticus*) yumurtlayan növləri və digərlərinin idxalı 2020-ci il 25 sentyabrədək idxal rüsumundan azaddır. Bu

tarixdən sonra isə yumurtlayan növlərə 5 faiz səviyyəsində idxal rüsumu tətbiq ediləcək. Belə yanaşma əsasən ölkənin damazlıq quşlara olan tələbatını ödəməklə son quşçuluq məhsullarının xərclərini azaltmaq məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, ölkədə damazlıq sahəsi inkişaf etdikcə, belə məhsulların idxalına güzəştlər də azaldılır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda quşların dəyərinin yumurta və quş ət istehsalı xərclərində payı kiçik olsa da, damazlıq quş istehsalında nisbətən əhəmiyyətli paya malikdir. Bu baxımdan, idxal rüsumlarının səviyyəsi yumurta və quş əti istehsalına nisbətən damazlıq quş istehsalına qoyulan investisiyaların səmərəliliyinə daha çox təsir göstərir. 2019-cu ildə ana və əcdad cinsi xətti ilə çoxaldılan cücələrin idxalı təqribən 4,8 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, nəticədə quşçuluq sahəsi idxal rüsumlarına görə təqribən 1,2 mln. manat qənaət etmişdir. Bu qənaətin ölkədə quş əti və yumurta istehsalının səmərəliliyinə təsiri kiçik olsa da, damazlıq quşların istehsal xərclərində əhəmiyyətli hissəni təşkil edir.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsal xərclərində yemin payı intensiv ferma şəraitində yetişdirilən mal əti və sənaye üsulu ilə istehsal edilən quş əti üzrə təqribən 65 faizə, intensiv ferma şəraitində istehsal edilən süd və sənaye üsulu ilə istehsal edilən yumurta üzrə isə təqribən 70 faizə bərabərdir. Bu baxımdan yerli heyvandarlıq və quşçuluq məhsullarının istehsalının stimullaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri yemə çəkilən xərclərin azaldılması ilə əlaqədardır.

2018-ci ildə ölkəyə yem idxalı 2013-cü ilə nisbətən təqribən 4,7 dəfə (ABŞ dolları ilə) artmışdır. Balıqdan və ya xərçəngkimilərdən, molyusklardan və ya digər su onurğasızlarından narın və qaba üyüdülmüş un və qranulların, qarğıdalıdan alınan qranullaşdırılmış və ya qranullaşdırılmamış kəpəklər, ələntilər və digər qalıqların idxalına 5 faizlik idxal rüsumu tətbiq edilir, soya, araxis (yerfındığı) və günəbaxan toxumlarının yağının çıxarılması nəticəsində alınan üyüdülmüş və ya üyüdülməmiş, qranullaşdırılmış və ya qranullaşdırılmamış cecələr və digər bərk tullantıların idxalı isə gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Qeyd edək ki, 2018-ci ildə heyvan yeminin idxalında soya emalından yaranan məhsulların payı 94 faiz təşkil etmişdir. Bu da əsasən bu məhsulların quşçuluq sahəsində istifadəsi ilə əlaqədardır. Habelə yem istehsalında istehsal edilən qarğıdalı və soyanın idxalı da rüsumdan azaddır. Broylər təsərrüfatında quş yeminin tərkibində qarğıdalı dənisi, günəbaxan və soya şrotunun cəmi payının təqribən 44 faizə bərabər olduğunu nəzərə alsaq, onda gömrük rüsumunun 15 faizdən 0-a qədər azaldılması quş ətinin maya dəyərini təqribən 4,6 faiz, yumurtanın maya dəyərini isə təqribən 4,3 faiz aşağı salır. Bu sahəyə investisiya qoyuluşları baxımından idxal rüsumlarının azaldılması həlledici əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, idxal rüsumu 15 faizə qaldırıldıqda yerli quş sənayesinin zərərli işləməsinə və ya yumurtanın qiymətinin təqribən 4,5 faiz, quş ətinin qiymətinin təqribən 4 faiz artmasına səbəb olur.

Buğda idxalı da gömrük rüsumundan azaddır. Bu güzəşt əsasən sosialyönümlüdür. Belə ki, 2019-cu ildə ölkənin buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsi 57,2 faizə bərabər olmuşdur. Ölkəyə əsasən ərzaqlıq buğdanın idxal edildiyini nəzərə alsaq, bu tədbir çörəyin qiymətinin məhdudlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, daxili bazarda yem kimi istifadə edilən buğdanın qiymətini də məhdudlaşdırır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, arpa, çovdar, yulaf, qarabaşağın (toxumluq istisna olmaqla) idxalına 5 faizlik gömrük rüsumu tətbiq edilmişdir. Bu da əsasən daxili qiymətlərin məhdudlaşdırılması məqsədini daşıyır. Belə ki, ölkədə heyvandarlıqda istifadə edilən əsas yem komponentlərindən biri olan arpa ilə özünütəminat səviyyəsi 2018-ci ildə 103,1 faizə bərabər olmuşdur.

Yemin idxal rüsumundan azad edilməsi ət, süd və yumurta istehsalı sahəsində idxalı əvəzetmə siyasəti baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, 2019-cu ildə mal əti ilə ölkənin özünütəminatmə səviyyəsi 86,1 faizə, quş əti ilə isə 74,6 faizə bərabər olmuşdur. Belə hal həm mal əti və quş əti

istehsalında istifadə edilən yemin idxal rüsumundan azad edilməsinə, idxal edilən mal ətinə 15 faiz, quş ətinin hər kiloqramına 1 ABŞ dolları məbləğində rüsumun tətbiq edilməsinə baxmayaraq yaranmışdır. Bundan başqa, yerli mal və quş ətinin satışı əlavə dəyər vergisindən azad edildiyi halda idxal edilən məhsullar 18 faiz əlavə dəyər vergisinə cəlb edilir. Bu baxımdan idxal edilən mal ətinin qiymətinə 35,8 faiz, ev toyuqlarının ətinin qiymətinə isə təqribən 100 faizdən çox rüsum və vergi tətbiq edilir. Göründüyü kimi, daxili bazarın qorunması və aralıq məhsulların idxal rüsumundan azad edilməsi şəraitində bu məhsulların qiymətə görə rəqabət qabiliyyəti aşağıdır. Belə hal əsasən ölkədə heyvandarlığın yem bazasının məhdud olması ilə bağlıdır. Buna görə də qeyd edilən sahələrin investisiya cəlb edilməsinin təmin edilməsi məqsədilə hazır yem və yem komponentlərinin idxal rüsumundan azad edilməsi siyasətinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Hazırda keyfiyyətli toxum və ting materialları idxalı rüsumundan azaddır. Bitkiçilik sahəsində toxum və ting xərcləri məhsul istehsalı xərclərində əhəmiyyətli paya malikdir. Məsələn, intensiv meyvə bağlarının salınmasına investisiya qoyuluşlarında tingə çəkilən xərclər 30 faizlə 56 faiz arasında dəyişir. Buğda və arpanın 1 hektarına çəkilən xərclərdə toxum xərcləri təqribən 15-20 faizə bərabərdir. Bu baxımdan toxum və ting idxalına rüsumların azaldılması bitkiçilik məhsullarının istehsal xərclərinin azaldılmasına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə son illərdə kənd təsərrüfatının intensiv amillər hesabına inkişaf etdirilməsi zərurəti bitkiçilik sahəsinin strukturunda meyvəçiliyin payının artırılmasını məqsədəuyğun edir. Bu amil isə ölkəyə məhsuldar calaqlı tinglərin idxalını artıracaq.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin əhəmiyyətli hissəsi mineral gübrə və pestisid, baytarlıq vaksinlərinin alınmasına sərf olunur. Belə ki, 2019-cu ildə ölkəyə 8,1 mln. ABŞ dolları məbləğində baytarlıq vaksinləri, 35,6 mln. ABŞ dolları dəyərində pestisidlər, 114,3 mln. ABŞ dolları dəyərində gübrələr idxal edilmişdir. Qeyd edilən malların 15 faizlik idxal rüsumuna cəlb edilməsi kənd təsərrüfatında xərclərin təqribən 40 mln. manat artmasına səbəb olar. Son illərdə kənd təsərrüfatında mineral gübrə istehlakı əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, hesablamalar göstərir ki, 2019-cu ildə 100 faiz qidalı maddə hesabı ilə istehlak edilmiş mineral gübrələrin miqdarı ümumi tələbatın təqribən 35 faizinə bərabər olmuşdur. Habelə, FAO-nun statistikasına əsasən, Azərbaycan orta hesabla bir hektara pestisidlərdən az istifadə edən ölkələr sırasındadır. Bu baxımdan ölkədə bitkiçilik sahəsində məhsuldarlığın artırılması məqsədilə mineral gübrələrdən və pestisidlərdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsinin stimullaşdırılması məqsədəuyğundur.

Kənd təsərrüfatının inkişafının mühüm amillərindən biri onun texnika təminatı ilə bağlıdır. 1992-2006-cı illər ərzində kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının məhdudluğu onun maddi-texniki səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə ölkədə 1000 ha əkinə düşən traktor sayı 1990-cı ilə nisbətən 2 dəfə, taxılıqan kombaynların sayı 3,8 dəfə, qarğıdalıyıqanların sayı 140 dəfə, kartofyıqanların sayı 6 dəfə azalmışdır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı texnikasının idxalı gömrük rüsumlarından azad edilmişdir. 2018-ci ildə ölkədə 1000 ha əkinə düşən traktor sayı 2010-cu ilə nisbətən 1,5 dəfə, taxılıqan kombaynların sayı 1,7 dəfə, qarğıdalıyıqanların sayı 1,5 dəfə, kartofyıqanların sayı 2,3 dəfə artmışdır. 2013-2018-ci illər ərzində ölkəyə təqribən 500 mln. ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı texnikası idxal edilmişdir ki, 15 faiz gömrük rüsumundan azadolunma 2018-ci ildə fermerlər tərəfindən təqribən 10 mln. manata yaxın illik xərcə qənaət etmək imkanı yaratmışdır.

Kənd təsərrüfatında əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının artması nəticəsində əsas fondların istehlakının bu sahənin ümumi məhsulunda payı 2013-cü ildə 2,1 faizdən 2018-ci ildə 6,3 faizə

yüksəlmişdir. Bu artıma qeyd edilən dövrdə valyuta məzənnəsinin təqribən 2,2 dəfə ucuzlaşması təsir göstərsə də, idxal edilən texnikaların sayının artmasının da mühüm rolu olmuşdur. Bütövlükdə qeyd edilən dövrdə safqanlı cins heyvanların, ana və əcdad cins xəttilə çoxaldılan cücelərin (yumurtlayan növlər və digərləri), kənd təsərrüfatı bitkilərinin toxum və tinglərinin, baytarlıq vaksinlərinin, pestisidlərin, gübrələrin və kənd təsərrüfatı texnikasının idxalı ABŞ dolları ifadəsində təqribən 2,5 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan MDB-nin üzvü olduğundan, bu təşkilat daxilində azad ticarət sazişinə qoşulmuşdur. Bu halda üzv ölkələr arasında məhsulların idxalı və ixracına gömrük rüsumu tətbiq edilmir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsulların əhəmiyyətli hissəsi Azərbaycanın azad ticarət sazişi bağlamadığı ölkələrdən idxal edilir. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı texnikasının idxalında MDB ölkələrinin payı təqribən 5 faizə, safqanlı cins diri iribuynuzlu ev heyvanları, düyələr, inəklər, digərlərinin idxalında 2,7 faizə bərabər olmuşdur. Bununla yanaşı, toxum, mineral gübrələr, pestisidlər, yem idxalında MDB ölkələrinin payı yüksəkdir. Habelə kartof və buğda toxumlarının idxalında bu ölkələrin payı yüksək olsa da, ting idxalında kiçik paya malikdirlər.

Nəticə

Bütövlükdə ölkənin gömrük siyasəti aqrar sektorda istifadə edilən investisiya və aralıq məhsullara tətbiq olunan idxal rüsumlarının azaldılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycan MDB-nin üzvü olduğundan Birlik ölkələrindən idxal edilən məhsullar idxal rüsumundan azaddır. Bununla belə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən investisiya və aralıq məhsulların əhəmiyyətli hissəsi digər ölkələrdən idxal edildiyindən, qeyd edilən amil bu sahənin investisiya cəlbediciliyi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

İstifadə olunmuş mənbələr

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. B.: 2019.
2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. B.: 2020.
3. Мысик А.Т. Животноводство стран мира//Экономические науки, 2019, № 2 (171), с. 71-79.
4. Прохоренко П. Потенциал молочного скота//Животноводство России, 2005, №1, с. 29-31.
5. Bernard Hoekman, Francis Ng, Marcelo Olarreaga. Agricultural Tariffs or Subsidies: Which Are More Important for Developing Economies? The World Bank Economic Review, Vol. 18, No. 2, p. 175–204.
6. Khattry B., Rao, J. M., Fiscal Faux Pas? An Analysis of the Revenue Implications of Trade Liberalisation // World Development, Volume 30, Issue 8, August 2002, p. 1431-1444.
7. Mary Amiti. Are Uniform Tariffs Optimal? IMF Working Paper, WP/04/72, 2004. 19 p.
8. Restuccia Diego, Carlos Urrutia. Relative prices and investment rates //Journal of Monetary Economics, 2001, 47 (1), p. 93–121.
9. <https://wits.worldbank.org>
10. <https://www.stat.gov.az/>
11. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/EP/visualize>

PhD. Baghish Sabir oglu Ahmadov

Deputy Director of the Agricultural Economics Research Center

Assessment of the impact of customs tariff policy on the investment attractiveness of agriculture in Azerbaijan

Summary

One of the ways to improve the competitiveness of local goods is to establish high import duties on these goods, and low on investment and intermediate goods used in their production. The article analyzes the main directions of the tariff policy in relation to investment and intermediate imported goods used in the production of agricultural products, examines the effect of tariffs on investment activity in the agricultural sector. It substantiates the importance of reducing import duties on investment and intermediate goods used in the production of agricultural products from the point of view of the investment attractiveness of the sector.

Keywords: *investments, customs policy, investment goods, intermediate goods.*

Д.ф.э.н. Ахмедов Багыш Сабир оглы

Заместитель директора Центра аграрных исследований

Оценка влияния таможенной тарифной политики на инвестиционной привлекательности сельского хозяйства в Азербайджане

Резюме

Одним из способов повышения конкурентоспособности местных товаров является установление высоких импортных пошлин на эти товары, а низких на инвестиционные и промежуточные товары используемые в их производство. В статье анализируются основные направления тарифной политики в отношении инвестиционных и промежуточных импортных товаров, используемых при производстве сельскохозяйственной продукции, исследуется влияние тарифов на инвестиционную активность в аграрном секторе. Здесь обоснованы значение снижения импортных пошлин на инвестиционные и промежуточные товары используемые в производстве сельскохозяйственной продукции с точки зрения инвестиционной привлекательности отрасли.

Ключевые слова: *инвестиции, таможенная политика, инвестиционные товары, промежуточные товары.*

UOT: 338.4, 339.5

**THE INTERNATIONAL COMPETITIVENESS
OF AZERBAIJANIAN HORTICULTURE**

Namig Alovzat oğlu Shalbuzov, Ph.D.,

Agricultural Economics Research Center, Baku, Azerbaijan

Phone: (055) 512-01-59; e-mail: n.shalbuzov@mail.ru,

Ramil Zahid oğlu Hüseyn, Dr.,

Center for Economic Reforms and Communication, Baku, Azerbaijan

Phone: (050) 367-35-42; e-mail: ramilhuseyn@bk.ru

Abstract

In the paper the past and future international competitiveness of Azerbaijanian horticulture is assessed by calculating domestic resource cost (DRC) ratios using data for 2015–17 as a base. Future international competitiveness is estimated for 2020 under two scenarios: baseline (current productivity), dynamic improvements in productivity. The analysis indicates that staying at the same level of productivity will have a negative impact on the international competitiveness of Azerbaijanian horticulture. To maintain competitiveness in the arable sector, Azerbaijan will need to achieve dynamic improvements in productivity, which is possible according to estimations of Agricultural Economics Research Center. The research is implemented based on plant growing products due to higher competitiveness rates compared to livestock sector's products.

Keywords: *Azerbaijan, agriculture, competitiveness, DRC, export.*

Introduction

The decline in oil prices, has resulted with the decline in the Azerbaijani economy (for the first time since 1995). 3.1 per cent decrease in GDP in 2016 required immediate actions. The Azerbaijani government implemented economic reforms and adopted strategic roadmaps for the development of economy. As a result, in 2017 non-oil exports increased by 24 percent compared to 2016 and amounted \$ 1.5 billion (SSCRA, 2019). The main share in the export of non-oil sector of Azerbaijan goes to agricultural products. So, in 2017, 33 percent of Azerbaijan's non-oil exports accounted for fruits and vegetables. The most exported product in the non-oil sector was tomato worth \$ 151.6 million. Generally, in 2017, 3 of the 5 most exported non-oil sector products from Azerbaijan belonged to agriculture. These products, along with tomatoes, were hazelnut kernels worth \$ 114.5 million and persimmons worth \$ 90.9 million. That's why, competitiveness of agricultural products has been studied in this article. Few researches implemented in this direction revealed that the

international competitiveness of different crops varies. After independence the first research in this direction was implemented by World Bank project in 2002 (ADPSA, 2003) and according to the results of the research there were not many products which could be internationally competitive. This previous work used data from the mid-late 1990s and was predominantly concerned with questions of transition such as the impact of land reform and market liberalisation on international competitiveness. Later a new research has been made in the framework of USAID Private Sector Competitiveness Enhancement Program in Azerbaijan taking into account new conditions (USAID, 2009). But in both cases the research was mainly focused on analysis of present situation.

At present situation where the economy is more integrated and where food security of the country and competitiveness is given special priority there is need for analysis based on the most recent data. This article seeks to tackle several questions. First, how internationally competitive was Azerbaijanian agriculture the last 15 years? Second, how may international competitiveness change in future? This article addresses these questions by calculating Domestic Resource Cost (DRC) ratios for the last 15 years and presenting estimates for 2020 and 2025 under different scenarios.

Crop production was chosen because of the share of this sector in export is significantly higher compared to livestock production and Azerbaijan has potential to increase the export. For example, in 2017 total exported value of livestock products (HS code 01-05) amounted 12.6 million US \$, while for plant breeding sector (HS code 06-14) it amounted 518.4 million US\$(SSCRA, 2019c), which is 41 times higher.

The article is structured as follows. First we describe the DRC ratio. Then we analysed current state of agricultural production and main problems. In the next step we produce projections for 2020 under different scenarios taking into account the effects of price change and changes in productivity. Conclusions are drawn in the final section.

Literature review

Competitiveness is one of the main calls of the XXI century. It is also a primary focus for governments and entrepreneurs in any country (IER, 2009). The literature analysis lets us conclude that there is a disagreement about competitiveness definition.

There is no universal definition of competitiveness, partly reflecting the term's application to many different levels of the economy, from the individual firm to whole economies (Harvey, 2017).

International researches highlight that competitiveness is both a test of the economy and a chance to further enhance economic performance.

Some researchers believe that the concept of competitiveness applies most appropriately to firms and products. Others identify the national competitiveness as an important determinant of firms' overall competitiveness or analyse it from the sectoral perspective. International researches highlight that cities drive economic growth and enhance national competitiveness (Balkyte, 2010). Competitiveness literature surprisingly focuses mainly on industrial-based and technology-based economies rather than agricultural sector, the most important economic sources of developing countries' welfare (Lombana, 2006).

But, Gorton M., Davidova S., Banse M., Bailey A., Jarka S., Ratinger T. and other researchers implement wide investigations in the field of competitiveness of agriculture and related problems.

They are mainly focused on post-socialist countries. Also, Thorne F., Gillespie P.R., Donnellan T. and etc. researched competitiveness of Irish Agriculture.

In addition Harvey D., Hubbard C. and others have research works on competitiveness of Agri-Food Sector of EU.

Also, the COMPETE project was established to support the EU in its aim to define and foster competitiveness of European food supply chains on domestic and international markets. The project involves a set of research activities to analyse current competitiveness and identify its determinants and thus provide policy recommendations for a prosperous EU agricultural sector (Tocco, 2015).

Competitiveness of agriculture of Azerbaijan has mainly been investigated in the frameworks of World Bank, USAID and UNPD projects. In 2019 Agricultural Economics Research Center also implemented a research on assessment of economic efficiency of production of agricultural products in Azerbaijan based on DRC, NPC and EPC ratios (AERC, 2019).

The data of Farm Data Monitoring System (FDMS) was used as the main data for the analysis. FDMS data is the most appropriate local dataset for the analysis from different points of view. First of all, FDMS data is one of the main official datasets which is run under the Ministry of Agriculture of Azerbaijan since 2014. Also, assessment of economic efficiency of agricultural production is the main objective of FDMS (F. Fikratzade, Kh. Majidova, 2016).

In this article, data of 4 thousand farms collected by Agricultural Economics Research Center (in FDMS) was analyzed and the most competitive agricultural products are defined and prognosis are prepared.

Theoretical bases of competitiveness

Competitiveness theory has a long history of development, evolving from Adam Smith's comparative advantage to Michael Porter's competitive advantage (Cho and Moon, 2002). Over the last decade, the term of competitiveness has been widely used. Generally, the structural elements and separate issues of this concept have been addressed by scientists and economists in different stages of history.

Competitiveness can be observed from different scales. At the firm, or micro-economic level there exists a reasonably clear and simple understanding of the notion of competitiveness based on the capacity of firms to compete, to grow, and to be profitable. At this level, competitiveness explains the ability of firms to consistently and profitably produce products that meet the requirements of an open market in terms of price, quality, etc. In addition to this approach, it is reasonable to add the product level too. As different products can be produced by different firms and have different levels of competitiveness. Especially, in agriculture it is important as agricultural produce is closely connected to natural-climatic conditions.

Competitiveness is also referred at the macro-economic level. At the macro-economic level the concept of competitiveness is much more poorly defined and more strongly contested. Despite the fact that improving a nation's or region's competitiveness is frequently presented as a central goal of economic policy, arguments abound as to precisely what this means and whether it is even sensible to talk of competitiveness at a macro-economic level at all (EC, 2003).

Putting the above mentioned two concepts together, we could develop a competitiveness concept for agriculture where we could consider national competitiveness for separate agricultural products.

Different researches have been implemented to define the sectors with comparative advantage. The main methods used in these researches are based on calculations of Domestic Resource Cost, Nominal Protection Coefficient, Effective Protection Coefficient, Revealed Comparative Advantage and Net Export Ratio. Price competitiveness and quality competitiveness are two main factors which determine the competitiveness in international market. Our research is mainly focused on price or cost competitiveness and doesn't take into account the quality competitiveness. DRC ratio is used for competitiveness analysis and it is calculated based on cost coefficient. There are different versions of DRC concepts (IER, 2009).

From this point of view the research implemented by Agricultural Economics Research Center in 2019 is also one of the best sources showing the effectiveness of DRC concept from different sides. The authors note DRC ratio as one of the best practical tools for assessment of efficiency of reforms implemented by state. This note is argued by the possibility to use DRC ratios for assessment the results of tax, subsidy and other economic steps taken by state (ARC, 2019).

Methodology: Domestic Resource Cost (DRC) Ratios

Practically DRC concept is applied as one of the main tools for estimations of comparative advantage of national economy in whole, as well as in sectorial level. This concept builds upon the notion of effective protection, but extends it through the use of opportunity costs of domestic resources rather than the resources' domestic market price (FAO, 1987). The DRC ratio compares the opportunity costs of domestic production to the value added it generates (Tsakok, 1990). The criteria of the DRC thus indicates the cost of the production factors (and non-tradable goods) necessary for the production of the equivalent of one foreign currency unit (EC, 1997).

The estimation of DRCs has been perceived as useful in comparing the competitiveness of unlike production systems and assessing the comparative advantage of alternative activities (Monke and Pearson, 1989).

Gorton M., Davidova S., Banse M., Bailey A., Jarka S., Ratinger T. and others used this method in their researches about Hungary (Gorton and etc, 2006), Poland (Gorton and etc, 2001), Czech Republic (Gorton and etc, 2000) etc.

The DRC expresses the effective income (the cost) of the non-tradable production factors (the "domestic resources" of the economy) devoted to the potential net earning of one currency unit of "tradable resources" (EC, 1997).

The difference between tradables and non-tradables is also critical insofar as the exchange rate is concerned. Both numerator and denominator of the DRC are given in the same currency by multiplying the latter by the economic opportunity cost of foreign exchange, or the shadow exchange rate, which expresses the marginally efficient rate at which non-tradable primary factors of production may be transformed into tradable value added. Multiplying the denominator of the DRC by this rate converts the shadow prices of tradable outputs and inputs, expressed in foreign currency, into their opportunity cost at the margin in terms of domestic factors of production. Once this is done, the numerator and denominator of the DRC may be compared to see whether activity *j* is more or less efficient than the activity that, at the margin, is just efficient. If the DRC is less than one, the domestic resource cost per unit of value added is less for activity *j* than for the marginally efficient activity, so the country has a comparative advantage in activity *j*. If the DRC is greater than one, the opposite is true and the country does not have a comparative advantage (USAID, 2009).

DRC analysis measure the economic resource costs of production based on “social prices”, i.e. prices of goods that reflect the true economic value absent of price distortions from taxes, subsidies, price controls, import tariffs, or other government policies (Yercan and Isikli, 2006).

In all approaches, DRC ratio is calculated more or less in the same way. Trying to generalize the different approaches the following formula will be used in this research:

$$DRC_j = \frac{\sum fs_j P^*}{P^*_a - \sum_{ij} P^*} \dots (1)$$

where

fs_j is a technical coefficient relating non-tradable primary factor s (land, labor, capital) to output j ,

P^* is the economic opportunity cost of non-tradable factor s , P^* is the world market price of tradable output j ,

P_i is the world market price of tradable intermediate input i , a_{ij} is an technical coefficient relating input i to output j .

Domestic resource cost (DRC) is an indicator of the efficiency with which a country's factors of production (land, labor, and capital) are converted into useful output. More precisely, we define the DRC for a given economic activity as the ratio of the economic opportunity cost of the domestic, non-tradable resources used in the production of output j to the value added that is created measured in world market prices, which equal the shadow prices or economic opportunity cost of tradable goods.

However, it should be taken into account that DRC is sensitive to the selection of shadow prices for non-tradable inputs, exchange rate and international prices (Gorton et al, 2006).

In our calculations, social prices are relating with the outputs and tradable inputs as border prices (export/ import parity prices (EC, 1997)) and most adjust these prices to the farm level. The social cost of labour, land and other non-tradable inputs is typically measured as it would be in the most profitable alternatives.

Results and Discussions

Ten agricultural products (tomato, hazelnut, persimmon, apple, pomegranate, grape, potatoes, cotton, cucumber, cabbage) with the highest share in export of agricultural products of Azerbaijan are chosen for the analysis.

For the current analysis of the situation DRCs were estimated for ten commodities (*Horticultural crops - hazelnut, persimmon, apple, pomegranate, grape, potatoes, tomato, cucumber, cabbage and cotton*) which were chosen because of their importance to the total agricultural export of Azerbaijan (*Horticulture is defined as that branch of agriculture concerned with growing plants that are used by people for food, for medicinal purposes, and for aesthetic gratification. Fruits, vegetables, tree nuts, nursery crops and floricultural crops are all considered to be horticultural crops* (USDA, 2020). *Cotton is a field crop but it has an important share of total agricultural export in Azerbaijan. For this reason, cotton is also added to this list*).

In estimating DRCs for each commodity a number of assumptions were made relating to the social prices for output and tradable inputs, the social costs of non-tradable domestic resources and the choice of production structures.

Social prices for outputs and tradable inputs are measured as border prices (export/import parity prices) and adjusted to the farm level. For products for which Azerbaijan was a net exporter an average f.o.b. export parity price was taken as the unadjusted reference price.

The social prices for tradable inputs are based on border prices and the data for Azerbaijan were taken from national statistical office and state office of customs. The adjustment of prices from border to farm took account, where appropriate, of handling charges, transport, storage and maintenance costs. Private input prices and quantities, together with information on yields, were taken from Azerbaijanian Farm Data and Monitoring System (*FDMS is a simplified version of EU FADN*) data. This dataset provides useable information on over 4000 agricultural enterprises. FDMS was established by the The Azerbaijan Research Institute of Economy and Organization of Agriculture (Shalbusov and Huseyn, 2014). At present the FDMS is modified and run by Agricultural Economics Research Center (AERC, 2020).

The prices of non-tradable resources were measured in terms of the opportunity costs of land, labour and capital employed in the production. In the case of land, the opportunity costs can be indicated by the social rental value in the second best alternative. But even in this case, there is often a problem in identifying a single second best alternative according to the level of risk, income, demand, price stability over time and other factors. For example, vegetable crops usually are more profitable compared to staple food crops, but still many producers continue to grow food crops because of their greater price and demand stability over time. In this situation land of identical quality produces a variety of crops. To take account of this, an average of suitable commodity alternatives for deriving shadow land prices was taken.

In case of capital, the economic cost of fixed asset has been indicated by the interest rate that could be earned if the amount invested in the asset were invested in the financial market as the second best alternative.

For labour the wage rate in the second best alternative, mainly in non-agricultural occupations (for example a taxi driver) is taken. And as current agricultural producers are not professional specialists alternative occupations are almost always of unskilled character. That's why the social value of labour was calculated the weights to the average wage rates of unskilled workers in non-agricultural occupations in the country excluding Baku. Wages in Baku are much higher than in regions and were not seen as a useful guide for alternative returns to agricultural labour.

For current analysis of the situation DRCs were estimated for ten commodities (hazelnut, persimmon, apple, pomegranate, grape, potatoes, tomato, cucumber, cabbage, cotton) for 2015-2017.

Table 1. DRC calculations for chosen commodities

N	Product	DRC (average for 2015-2017)	2020 (Expected)	
			Effects of price change	Effects of yield change
1	Potato, fresh	0.110	0.142	0.206
2	Tomato (Greenhouse)	0.032	0.166	0.211

3	Cucumber (Greenhouse)	0.045	0.147	0.204
4	Grape	0.217	0.289	0.355
5	Apple	0.206	0.284	0.389
6	Hazelnut	0.370	0.133	0.246
7	Cabbage	0.127	0.200	0.217
8	Pomegranate	0.405	0.257	0.341
9	Persimmon	0.690	0.124	0.268
10	Cotton	0.775	0.371	0.405

Source: Authors' own calculations based on FDMS data

DRC analysis have been made for export market. Also, the calculations have been made for irrigated and non-irrigated lands.

First of the commodities analyzed is fresh potato. According to the results, in country level potato production is competitive for export market, where DRC ratios is 0.110.

The next product chosen for analysis is tomato. According to the results of calculations tomato is very competitive. The same situation is observed for cucumbers. Country average of DRC ratio for cucumbers 0.045 respectively. The next of the most important products for export is cotton. The country average of DRC ratio for cotton amounts 0.775.

The next group of products analysed belong to perennial crops. Grape is one of the most popular products. According to the results of calculations, the country average of DRC ratio is 0.217. In case of apple, calculated DRC ratio was 0.206. Hazelnut production is very competitive in export market as well. DRC ratio for hazelnut was 0.370.

One of the products with high level of competitiveness in export market is pomegranate. DRC for pomegranate amounted 0.405 which shows the great advantages for production of this product for export market.

The last of the products analysed is persimmon. According to DRC calculations persimmon is very competitive in export market. The DRC ratio for persimmon amounted 0.690 which shows the potential and advantage of this product in export market.

Also, the projections have been calculated based on the same methodology, taking into account the future possible changes in price and yield of products affected by state policy. Average prices for 2020 have been taken from OECD-FAO Agricultural Outlook (2015; 2016; 2017; 2018; 2019) and local price collection system for agricultural products (PI, 2020). The possible changes in yield are calculated according to average yield change in the country based on the data from State Statistical Committee (SSCRA, 2019a; SSCRA, 2019b; SSCRA, 2019d; SSCRA, 2016). In the table below the results of DRC calculations are given.

As we can see from the table these products will remain competitive in 2020. The best indicators for 2020 are observed in case of persimmons, hazelnuts, fresh potato cucumber and tomato with DRC ratios of 0.124, 0.133, 0.142, 0.147 and 0.166 respectively taking into account the price effects. With effects of yield change these products are still competitive but comparatively lower. According to the results of calculations, the effects of price changes will be more positive compared to yield changes. It is mainly connected with the increase in production costs as increase of yield per hectare requires increase of production costs (better irrigation systems, better seeds, fertilizers and so on).

Conclusion

According to the strategic roadmap on national economy non-oil export is targeted be increased to \$ 450 per capita in 2025, against \$170 per capita in 2015(SRPNE, 2016). The total population of the country is expected to be over 10,5 million in 2025, it means the non-oil export will increase to 4.7 billion.

Also, export of agricultural products will be strongly supported in coming years (SPSEDRRA, 2019). Different support measures and promotion actions are to be implemented according to the strategic roadmap on agriculture (SRAAPPS, 2016).

As we can see from the analysis, Azerbaijan's fresh fruits and vegetables are quite competitive for export market and especially for the Russian market. As the DRC ratios for the chosen products remain under 1, Azerbaijan needs to become a WTO member state. In coming years the membership will give great advantages to country. International integration will assist the specialization of agricultural production as this will stimulate production of more efficient products which are economically competitive in international market.

The following factors make this competitiveness more solid:

First of all, favorable climate conditions allow farmers to take advantage of high prices in Russia after production there has declined seasonally;

The second factor is the capacity to produce these products on small farms using relatively labor-intensive techniques and relatively cheap labor force;

The third factor is the existence of an extensive network of Azeri traders within Russia, which cater to the lower end of the market in green bazaars and small shops;

Finally, Azeri agricultural products are known for the high quality and best taste among Russian customers.

Future prospects

In line with above mentioned conclusions the following advantages should also be taken into account as these factors will have considerable impact on future agriculture.

At present the government policies to support agriculture include a number of elements. First of all, farmers get subsidies per hectare. Starting from 2020 the basis amount of subsidies per hectare is defined as 200 manats per hectare. Also, different ratios for different products will be calculated by special subsidy commission. The ratios will differ depending on the natural conditions of the regions and the specifications of the products. The final amount of subsidies will be calculated by multiplying the ratio to basic amount. Thus, for 2020 subsidies have been calculated as follows: potato 240 manats/ha, cotton 220 manats/ha, vegetables 240 manats/ha, sorgo 100 manats/ha etc.. In case of vineyards situation is different. For new vineyards the amount of subsidies will be 600 manats/ha per year during first 4 years. The amount of subsidies for vineyards over 4 years is 240 manats/ha. Production of cotton, is promoted by extra 0.1 manats payment per kg (MoA, 2019).

Also, the government provides input support (irrigation water, elite seeds, fuel and fertilizers, machinery and (imported) animals) to farmers through the state-owned company Agroleasing

(AGROLIZING, 2019). But, it is planned to privatize this company and start a new mechanism. In line with this, in 2020 Agro Insurance Fund will start its activities and will subsidy 50% of state insurance payments.

Another instrument in agricultural policy is the granting of tax exemptions. Farmers are free from paying taxes - also no value added tax is charged on agricultural products sold by farmers.

All of above mentioned support measures will be continued in coming years.

In near future the local producers will be able to benefit from number of new advantages. One of these advantages will be available through agroparks. To encourage agro-processing investment as well as to create impact at large scale, Azerbaijan started to establish agro-based clusters – Agroparks. It is planned to establish 51 agroparks in 33 regions (MoE, 2019):). Here, the residents will use One Stop Shop to ease export procedures, residents will be offered the ready-to-use infrastructure, residents will be exempt from customs duties and VAT on imports of machineries and equipment etc. In general the agroparks will play a role of a hub for production, logistics and sales of agricultural products.

Thus, the chosen products with suitable DRC ratios are expected to expand due to higher level of competitiveness.

References

1. ADPSA (2003): Azerbaijan Republic, The Agency for the Development of Private Sector in Agriculture, agricultural development and crediting project, agricultural policy framework document. Baku, February 2003, 486 p.
2. AGROLIZING (2019) “Agrolizing” Open Joint Stock Company. <http://agrolizing.gov.az/az/menu/199> (16.09.2019)
3. AERC (2019): Report on assessment of economic efficiency of production of agricultural products in Azerbaijan. <https://atm.gov.az/az/menu/34/elmi-tedqiqat-isleri/#report-3pdf//1>
4. AERC (2020): Agricultural Economics Research Center. <https://atm.gov.az/az/activity/1/melumat-bazalarinin-yaradilmasi>
5. Balkytė, A., Tvaronavičienė, M. (2010): Perception of Competitiveness in the Context of Sustainable Competitiveness//Journal of Business Economics and Management, 11(2), pp 341-365.
6. Bajramovic S., Davidova S., Gorton M., Ognjenovic D., Pettersson M. and E.Rabinowicz (2006) Competitiveness in the Agricultural Sector of Bosnia and Herzegovina, Livsmedelsekonomiska Institutet.
7. Cho, D.S. and H.C. Moon (2002) From Adam Smith to Michael Porter: Evolution of Competitiveness Theory, World Scientific, Singapore.
8. EC (2003): A Study on the Factors of Regional Competitiveness, a draft final report for the European Commission Directorate-General Regional Policy http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/3cr/competitiveness.pdf
9. EC (1997): Manual financial and economic analysis of development projects, E.C., 1997, 375 p.
10. FAO (1987): Comparative advantage of agricultural production systems and its policy implications in Pakistan, FAO economic and social development paper, 1987
11. FAO (2014): Eastern Europe and Central Asia agroindustry development country brief 2014 – Azerbaijan

www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Publications/AI_briefs/AI_briefs2014/AI_Brief_Azerbaijan_new.pdf

12. F. Fikrətzadə, X. Məcidova. “Fərmer təsərrüfatları məlumatlarının monitoring sisteminin kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə informasiya təminatında rolu: Avropa təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi”, “Statistika xəbərləri”, № 3/2016.
13. Gorton, M., Davidova, S., Ratering, T. (2000): The competitiveness of agriculture in Bulgaria and the Czech Republic vis-à-vis the European Union (CEEC and EU agricultural competitiveness). *Comparative Economic Studies* 2000, 42(1), 59-86.
14. Gorton, M., Danilowska, A., Jarka, S., Straszewski, S., Zawojcka, A., Majewski, E. (2001): The international competitiveness of Polish agriculture. *Post-Communist Economies* 2001, 13(4), 445-457.
15. Gorton, M., Davidova, S., Banse, M., Bailey, A. (2006): The International Competitiveness of Hungarian Agriculture: Past Performance and Future Projections, *Post-Communist Economies*, 18:1, 69-84, DOI: 10.1080/14631370500505289
16. Harvey D, Hubbard C, Gorton M, Tocco B. (2017) How Competitive is the EU’s Agri-Food Sector? An Introduction to a Special Feature on EU Agri-Food Competitiveness. *Journal of Agricultural Economics*, Volume: 68, Issue: 1, Pages: 199-205
17. IER (2009): Issues related with increasing competitiveness of agricultural sector in the Republic of Azerbaijan. The final report on the research project Institute for Scientific Research On Economic Reforms. Baku: 2009, 118 p. http://ier.az/uploads/ISRER-UNDP_Agriculture-eng.pdf
18. Lombana, J. E., (2006) Competitiveness and Trade Policy Problems in Agricultural Exports: A Perspective of Producing/Exporting Countries in the case of Banana Trade to The European Union, PhD Dissertation, University of Göttingen.
19. Monke, E.A., Pearson, S.R. (1989): *The Policy Analysis Matrix for Agricultural Development* (Ithaca, Cornell University Press, 1989).
20. MoA (2019): Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan <http://agro.gov.az/az> [Cited 07 December 2019].
21. MoAACDA (2019) Ministry of Agriculture Agrarian Credit and Development Agency. <http://akia.gov.az/az/haqqimizda>
22. MoE (2019): Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. <https://economy.gov.az/article/yevlaxda%20et%20sud%20ve%20arichiliq%20mehsullarinin%20oistehsali%20sahesinde%20movcud%20veziyyet%20ve%20inkishaf%20perspektivlerine%20dair%20regional/30250> [Cited 10 December 2019].
23. OECD/FAO (2015), *OECD-FAO Agricultural Outlook 2015*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/agr_outlook-2015-en.
24. OECD/FAO (2016), *OECD-FAO Agricultural Outlook 2016-2025*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/agr_outlook-2016-en.
25. OECD/FAO (2017): *OECD-FAO Agricultural Outlook 2017-2026*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/agr_outlook-2017-en.
26. OECD/FAO (2018): *OECD-FAO Agricultural Outlook 2018-2027*, OECD Publishing, Paris/FAO, Rome, https://doi.org/10.1787/agr_outlook-2018-en.
27. OECD/FAO (2019): *OECD-FAO Agricultural Outlook 2019-2028*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/agr_outlook-2019-en.

28. PI (2020): Price Information. www.aqrarbazar.az [Cited 06 May 2020].
29. Shalbuzov, N., Huseyn, R. (2014): The Establishment Of Farm Data System In Azerbaijan, *Economy and Sociology: Theoretical and Scientifical Journal*, Nr. 2, Chisinau, Moldova 2014, p.47-52.
30. SCC (2019): Customs statistics. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/>
31. SRPNE(2016): Strategic roadmap on perspective of the national economy of the Republic of Azerbaijan /- <http://president.az/articles/21993>
32. SRAAPPS(2016): Strategic roadmap on agriculture and agricultural products processing sector in the Republic of Azerbaijan /- <http://www.president.az/articles/22110>
33. SSCRA (2019a): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. The Agriculture of Azerbaijan. Statistical yearbook / 2019. Official publication. Baku, 2019, 644 p.
34. SSCRA (2019b): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Prices in Azerbaijan. Statistical yearbook. Official publication. Baku, 2019, 74 p.
35. SSCRA (2019c): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. The foreign trade of Azerbaijan. Statistical yearbook. Official publication. Baku, 2019, 216 p.
36. SSCRA (2019d): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan in figures. Statistical yearbook. Official publication. Baku, 2019, 248 p.
37. SSCRA (2019e): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Main economic indicators of agricultural enterprises and private owner farms. Statistical yearbook. Baku, 2019, 316 p.
38. SSCRA (2016): State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Agricultural census 2015. (Volumes 1 to 13). Baku, 2016.
39. SPSEDRRA(2019): State Program on Socio-Economic Development of Regions of the Republic of Azerbaijan for 2019-2023 years / <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
40. Szymanski A, Gorton M, Hubbard LJ,(2007) A Comparative Analysis of Firm Performance in Post-socialist Economies: Evidence from the Polish Food Processing Industry, *Post-Communist Economies*, Volume: 19, Issue: 4, Pages: 433-448
41. Thorne, F., Gillespie, P.R., Donnellan, T., Hanrahan, K., Kinsella, A. and Läpple, D.(2017) The Competitiveness of Irish Agriculture, TEAGASC, April 2017
42. Tocco B, Hubbard C, Gorton M. Competitiveness of the EU Agri-Food Sector: a Synthesis of Findings from the COMPETE Project. W N 16, August 2015 WORKING PAPER, August 2015. http://www.competeproject.eu/fileadmin/competeproject/files/working-paper/COMPETE_Working_Paper_16_Synthesis_of_findings.pdf
43. Tsakok, I. (1990): *Agricultural Price Policy: A Practitioner's Guide to Partial-Equilibrium Analysis* (Ithaca, Cornell University Press, 1990).
44. TM (2019): Trade Map. http://trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx (15.08.2019)
45. USAID (2009): Private Sector Competitiveness Enhancement Program in Azerbaijan, Domestic Resource Cost Analysis of Azerbaijan Final Report, 2009
46. USDA (2020): Definition of Specialty Crop. https://www.ams.usda.gov/sites/default/files/media/USDA_SpecialtyCropDefinition.pdf [Cited 16 May 2020].
47. Yercan, M., Isikli, E. (2006), *International competitiveness of Turkish agriculture: a case for horticultural products*, 2006

i.ü.f.d. Namiq Şalbuzov, Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi;

i.e.d. Ramil Hüseyn, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycanın bitkiçilik məhsullarının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi

Xülasə

Məqalədə 2015-17-ci illərin göstəriciləri bazis götürülərək Daxili Resurs Xərci əmsalı (DRX) əsasında Azərbaycanda istehsal olunan bir sıra bitkiçilik məhsullarının keçmiş və gələcək dövrlər üçün beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi qiymətləndirilmişdir. 2020-ci il üçün seçilmiş bitkiçilik məhsullarının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi cari məhsuldarlıq və məhsuldarlıqda dinamik artım ssenariləri üzrə hesablanmışdır. Təhlillər nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, məhsuldarlıq göstəricilərinin mövcud səviyyədə qalması qarşıdakı illərdə bitkiçilik məhsullarının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Bitkiçilikdə rəqabətqabiliyyətliliyi qorumaq üçün məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəldilməsi əsas şərtidir. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin apardığı hesablamalara görə, məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəldilməsi üçün potensial imkanlar mövcuddur. Araşdırma bitkiçilik məhsulları üzrə aparılmışdır. Bunun da əsas səbəbi, hesablamalara əsasən, Azərbaycanda heyvandarlıq məhsulları ilə müqayisədə bitkiçilik məhsullarının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin daha yüksək olmasının müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, rəqabətqabiliyyətlilik, DRX, ixrac.*

Д.ф.э.н. Шалбузов Намиг Аловсат оглы, Центр аграрных исследований

Д.э.н. Гусейн Рамиль Захид оглы, Центр анализа экономических реформ и коммуникации

Международная конкурентоспособность продуктов растениеводства Азербайджана

Резюме

В статье прошлая и будущая международная конкурентоспособность растениеводческих продуктов Азербайджана оценивается путем расчета коэффициентов стоимости внутренних ресурсов (DRC) с использованием данных за 2015–2017 годы в качестве основы. Будущая международная конкурентоспособность оценивается на 2020 год по двум сценариям: по базовому уровню производительности и по динамическому повышению производительности. Анализ показывает, что сохранение прежнего уровня производительности отрицательно скажется на международной конкурентоспособности продуктов растениеводства Азербайджана. Для сохранения конкурентоспособности в земледельческом секторе Азербайджану необходимо добиться динамического повышения урожайности, что возможно по оценкам Центра Аграрных Исследований. Исследование проводится на основе продукции растениеводства из-за более высокой конкурентоспособности по сравнению с продукцией животноводства.

Ключевые слова: *Азербайджан, сельское хозяйство, конкурентоспособность, ДРК, экспорт.*

UOT: 330.4. 338.5

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSAL XƏRCLƏRİNİN AŞAĞI SALINMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Eldar Əli oğlu Quliyev, i.ü.f.d., dosent,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, baş mütəxəssis

Tel.: (070) 576-80-41; e-mail: eldar.quliyev@atm.gov.az

Xülasə

Kənd təsərrüfatında iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri istehsal xərclərinin aşağı salınmasıdır. İstehsal xərclərinin dəqiqləşdirilməsi və onun aşağı salınması imkanlarının müəyyən edilməsi təsərrüfatın inkişafında davamlılığın təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması üçün zəruridir. Məqalədə müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişaf etməsində mühüm rolunu oynayan istehsal xərclərinin aşağı salınmasının və təsərrüfat gəlirlərinin artırılmasının prioritet istiqamətləri təhlil edilmiş və müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, resurslar, istehsal, məhsul, məhsuldarlıq, xərclər, mənfəət, iqtisadi səmərəlilik.

Giriş

Məhsulun istehsal maya dəyəri təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi göstəricilərindən biri olmaqla resurslardan istifadə səmərəliliyini, yeni texnika və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, əməyin, istehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticələrini özündə əks etdirir. Təcrübədə bütün məhsul istehsalçıları öz iqtisadi maraqlarını təmin etmək, məqsədlərinə nail olmaq üçün xərcləri minimuma endirməyi və mənfəət əldə etməyi əsas hədəf olaraq seçirlər.

İstənilən istehsalçı bazara rəqabətqabiliyyətli məhsul təqdim etmək üçün ilk növbədə onun istehsal xərclərini bilməlidir, çünki bu göstəricinin müəyyən edilməsi və təhlili gələcək fəaliyyətin və davamlı inkişafın əsasını təşkil edir. Kənd təsərrüfatında, xüsusilə bitkiçilik sahəsində bu göstərici diqqətlə izlənməlidir. Bitkiçilik məhsullarının maya dəyərinin aşağı salınması istehsalçıya bazara rəqabətqabiliyyətli məhsul təklif etməyə imkan verir. Bunun üçün istehsalçı məhsulun istehsal xərclərinin formalaşması xüsusiyyətlərini, müəyyən növ xərclərin və məhsulun maya dəyərinin hesablanması üsullarını bilməlidir.

Kiçik təsərrüfat sahiblərinin istehsal etdikləri məhsulların həqiqi dəyərinin nədən ibarət olduğunu, hansı texnoloji əməliyyatların xüsusi xərc tələb etdiyini bilməsi sonda təsərrüfat sahiblərinin istehsalın gəlirliliyinə təsir göstərməsini asanlaşdırır. Xərclərin mümkün qədər azaldılması gəlirliliyin bir o qədər yüksəlməsinə imkan verir və fəaliyyət daha rentabelli olur.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq məqalədə fermer təsərrüfatlarında əsas məhsul növləri üzrə istehsal xərcləri səviyyəsinin təhlili və aşağı salınmasına dair tövsiyələrin hazırlanması əsas məqsəd kimi qəbul olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin mövcud vəziyyətinin təhlili

Kənd təsərrüfatı sahələri üzrə məhsuldarlığın artması bir hektar əkin sahəsinə əmək sərfini, eyni zamanda xərcləri və istehsal vasitələrinin istifadəsinin bir qədər artmasını zəruri edir, lakin bir qayda olaraq məhsul vahidinə düşən əmək və maddi xərclərin azalmasına səbəb olur, çünki məhsuldarlıq adətən əlavə xərclərə nisbətən daha sürətlə artır. Azərbaycanda Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin (ATM) Fermer Təsərrüfatı Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS) çərçivəsində sahələrdən toplanan məlumatlar əsasında məhsullar üzrə 1 hektara çəkilən xərclər və əldə edilən mənfəət Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Fermer təsərrüfatlarında 2015-2017-ci illərdə bəzi məhsullar üzrə xərclər və mənfəət

Bitkilər	2015		2016		2017		2017-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən, %		2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %	
	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	Xərc	Mənfəət	Xərc	Mənfəət
Buğda	236.3	292.8	248.3	408.6	305.4	441.8	129.2	151.0	123.0	108.1
Arpa	273.6	361.1	221.8	256.3	304.4	324.7	111.3	-10.1	137.2	126.7
Qarğıdalı	278.3	856.5	375.8	1229.6	491.8	1801.9	176.7	2.1 dəfə	130.9	146.5
Kartof	2362.4	3422.8	2296.0	3617.5	2529.3	3475.8	107.1	101.5	110.2	-3.9
Tərəvəz (açıq sahə)	1218.5	2956.1	1274.7	2887.7	2285.4	2932.4	187.5	-0.8	179.3	101.5
Bostan məhsulları	800.4	2086.7	700.9	2278.2	707.8	2933.0	-11.6	140.5	101.0	128.7
Meyvə	731.4	2541.4	760.7	3591.6	1390.5	4621.8	190.1	181.9	182.8	128.7
Üzüm	701.9	1841.7	838.4	1561.2	2248.3	3243.4	32 dəfə	176.1	27 dəfə	2.1 dəfə
Pambıq	489.8	693.5	580.4	395.3	585.7	477.5	119.6	-31.1	101.0	120.8
Şəkər çuğunduru	621.1	1101.9	770.6	927.6	711.1	1224.7	114.5	111.1	-7.7	132.0
Yonca	323.0	490.9	272.2	550.8	381.7	860.6	118.2	175.3	140.2	156.2

Mənbə: Cədvəl FTMMS-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təsərrüfatlardan toplanan məlumatların təhlili göstərir ki, dənli bitkilərdə ən çox xüsusi çəkiyə malik olan buğda və arpa üzrə 2015-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə müvafiq olaraq xərclər 26.2 və

11.3% artdığı halda mənfəət buğda üzrə 51% artmış, arpa üzrə isə 10.1% azalmışdır. 2016-cı illə müqayisədə isə 2017-ci ildə müvafiq olaraq xərclər 23 və 37.2% artdığı halda mənfəət 8.1 və 26.7% artmışdır. 2015-ci illə müqayisədə arpa üzrə xərclərin artmasına rəğmən mənfəətin azalması xərclərin düzgün idarə olunmadığını göstərir. Xərclərin artımı mənfəətin artım tempindən yüksək olmuşdur.

Kartof məhsulu üzrə isə xərcin 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 10.2% artmasına baxmayaraq mənfəət 3.9% azalmışdır. Statistik məlumatlara görə, respublika üzrə kartofun orta məhsuldarlığının müqayisə olunan illər üzrə 7.1% artmasına baxmayaraq mənfəət azalmışdır. Sorğu keçirilən təsərrüfatlarda bunu məhsulun qiymətinin aşağı olması və suvarılan torpaqlarda yetişdirilən məhsulun vaxtında satılmadığına görə itkiyə getməsi ilə izah edirlər. Lakin araşdırmalarımız göstərir ki, respublikamızda aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edildikdə və sertifikatlaşdırılmış reproduksiya toxumlarından istifadə edildikdə kartofun orta məhsuldarlığını 400 sentnerə qədər artırmaq mümkündür.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul istehsalına çəkilən xərclər və əldə edilən mənfəət Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatı müəssisələri məhsul istehsalına çəkilən xərclər və mənfəət

Bitkilər	2016		2017		2018		2018-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %		2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən, %	
	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	1 hektara çəkilən faktiki xərc, AZN	1 hektardan mənfəət, AZN	Xərc	Mənfəət	Xərc	Mənfəət
Dənli bitkilər	580.7	282.0	515.7	299.3	450.9	290.8	-22.3	103.1	-12.6	-2.8
Xam pambıq	801.9	150.6	455.4	-2.7	769.1	298.9	-4.1	198.5	168.9	+
Şəkər çuğunduru	595.1	6404.9	1532.2	448.0	1420.0	1036.4	2.4 dəfə	-6.1 dəfə	-7.3	231.3
Tütün	-	-	1068.9	2000.0	936.8	1312.8	+	+	-12.4	-34.4
Yaşıl çay yarpağı	1305.8	118.6	887.0	-80.7	482.5	179.7	-2.7 dəfə	151.5	-45.6	+
Kartof	1779.3	6463.0	2316.6	6314.0	4517.5	6015.6	2.5 dəfə	-6.9	195.0	-4.7
Tərəvəz (açıq sahə)	2461.5	879.1	2025.4	1756.4	1656.0	1477.8	-32.7	168.1	-18.2	-15.9
Bostan məhsulları	1376.3	1630.5	4116.8	1288.6	1603.1	2003.9	116.5	122.9	-61.1	155.5
Meyvə və giləmeyvə	1225.2	755.8	1087.9	2521.0	1920.9	2054.4	156.7	-4.8 dəfə	176.6	-18.5
Üzüm	1947.9	90.0	1581.5	2746.6	2181.8	305.7	112.0	3.9 dəfə	138.0	-9 dəfə

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilmişdir.

Qeyd edək ki, hazırda rəsmi statistik məlumatlar əsasında fərdi sahibkarlıq təsərrüfatları üzrə bir hektara xərcləri və mənfəəti hesablamaq mümkün deyildir. Bununla əlaqədar *Cədvəl 2*-də müvafiq göstəricilər ancaq kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə verilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarının təhlilindən aydın olduğu kimi, 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrində dənli bitkilər üzrə 1 ha-a çəkilən xərclər 2017-ci ilə nisbətən 12.6%, mənfəət isə 2.8% azalmışdır. 2016-cı ilə nisbətdə isə xərclər 22.3% azalmış, mənfəət isə 3.1% artmışdır. Xərclər və mənfəətin artım indekslərinin son üç ilin (2016-2018) məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2018-ci ildə xam pambıq, şəkər çuğunduru, yaşıl çay və bostan məhsulları üzrə müvafiq olaraq mənfəət göstəricisi daha yüksək kəmiyyət nümayiş etdirmişdir. Yəni çəkilən xərclərin müqabilində mənfəət daha çox artmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, istehsal xərclərinin səviyyəsinin azalmasında əsas məqamlardan biri məhsuldarlığın artırılmasıdır. 2017-ci ilə nisbətən xam pambıq istehsalında 1 hektara görə xərclər 68.9% artmaqla mənfəət -2.7 manat zərərdən 298.9 manata qalxmış, məhsuldarlıq isə 2 dəfə artmışdır. Xərclərin artım səviyyəsi ilə müqayisədə digər göstəricilərin artım səviyyəsi aşağı olmuşdur. Səmərəli nəticələrə nail olmaq üçün məhsuldarlıq və mənfəət göstəricilərinin səviyyəsi xərclərin artım səviyyəsindən yüksək olmalıdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində 2016-2018-ci illər üzrə əsas bitkiçilik sahələrində məhsuldarlıq göstəriciləri *Cədvəl 3*-də verilmişdir.

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində 2016-2018-ci illər üzrə məhsuldarlıq, s/ha

Bitkilər	2016	2017	2018	2018-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %	2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən, %
Dənli bitkilər	34.1	29.2	27.8	-18.5	-4.8
Xam pambıq	18.3	8.9	17.0	-7.1	191.0
Şəkər çuğunduru	522.0	342.0	441.0	-15.5	128.9
Tütün	-	15.3	12.7	+	-17.0
Yaşıl çay yarpağı	15.4	9.7	7.9	-48.7	-18.6
Kartof	127.0	135.0	211.0	166.1	156.3
Tərəvəz (açıq sahə)	298.0	238.0	180.0	-39.5	-24.4
Bostan məhsulları	229.0	182.0	183.0	-20.1	100.5
Meyvə və giləmeyvə	30.6	42.2	47.7	155.9	113.0
Üzüm	54.2	58.4	69.0	127.3	118.2

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2 və *Cədvəl 3*-də verilən statistik və hesablanmış məlumatların təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində 2018-ci ildə dənli bitkilər üzrə məhsuldarlıq 2016-cı ilə nisbətən 18.5%, 2017-ci ilə nisbətən 4,8% azalmış, xərclər üzrə isə azalma müvafiq olaraq 22.3%

və 12,6% təşkil etmişdir. Məhsuldarlıq və xərclər göstəricilərinin qeyd edilən dinamikası fonunda 2018-ci ildə mənfəət 2016-cı ilə nisbətən 3.1% artmış, 2017-ci ilə nisbətən isə 2.8% azalmışdır. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təhlil edilən dövrdə uyğun dəyişikliklər digər məhsullar üzrə göstəricilərə də aid olmuşdur. Eləcə də xərclərin artması tempi məhsuldarlığın yüksəlməsini qabaqlamışdır. Nəticədə mənfəət azalmışdır. Xərclərin artması, əslində məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin artmasına xidmət etməlidir. Onu da qeyd edək ki, 2017 və 2018-ci illərdə istehsal resurslarının qiymətlərində elə ciddi dəyişiklik olmamışdır. Məhsulların satış qiymətlərində isə əvvəlki illə müqayisədə az da olsa, artım müşahidə olunmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, istənilən təsərrüfat formasında eyni kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin strukturunda əkinçilik səviyyəsində, istehsalın texniki təchizatı, məhsuldarlıq və baş sayına görə məhsuldarlığı, əmək məhsuldarlığı və s. fərqləri mövcuddur. Bunlar həm təbii amillərin təsiri ilə, həm də fərqli idarəetmə ilə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatında istehsal xərcləri səviyyəsinin aşağı salınmasının əsas istiqamətləri

Kənd təsərrüfatında məhsulun maya dəyərinin azalmağa doğru dəyişməsinə müsbət təsir göstərərək təsərrüfat fəaliyyətində əsas nəticə olan gəlir amilinin formalaşmasına imkan verən tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər məhsulun maya dəyərinə dolayı yolla təsir edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinə birbaşa təsir göstərən əsas amillər isə əmək məhsuldarlığının və sahə vahidinə düşən məhsuldarlığın artmasıdır.

Ramil Hüseyn qeyd edir ki, bazarda rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün xərclərin azaldılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Xərclərin azaldılmasının əsas mənbələrindən biri də məhsuldarlığın artırılmasıdır (5).

Bu amil kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında daha diqqətlə nəzərə alınmalı və texnoloji inkişaf tempi daima gözlənilməlidir. Texnoloji inkişaf nəticəsində məhsuldarlığın artırılması əməkhaqqının artmasına da təsir edir. Lakin məhsuldarlığın bu artımını üstün artım təşkil etməlidir. Əmək məhsuldarlığının üstün artımı əməkhaqqının artımı ilə müqayisədə istehsal xərclərinin səviyyəsini birbaşa azaldır.

Qeyd edək ki, texnoloji inkişaf səviyyəsindən düzgün istifadə və keyfiyyətli məhsul istehsalı məhsulun rəqabətqabiliyyətli olmasına tam şərait yaradır. Yəni həm qiymət amilinin, həm də keyfiyyət amilinin düzgün tənzimlənməsi təsərrüfat gəlirlərinin artmasına imkan verir. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan iri müəssisələrdə və şirkətlərdə əmək məhsuldarlığı və əmək tutumu, əsas fondlardan düzgün istifadə etməklə fondverimi və fondtutumu kimi göstəricilərə diqqət yetirilmədiyindən gəlirləri çox az olur və bəzən zərərlə nəticələnir. Bu halda belə təsərrüfatlar inhisarçılıq mövqeyi tutmaqla digər kiçik təsərrüfatların inkişafına ciddi maneələr yaradırlar.

Texniki avadanlıqların mövsümiyyətdən asılı olaraq xüsusi yerlərdə saxlanması da xərclər tələb edir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarda istifadə edilən texnikanın faydalı iş əmsalını artırmaq üçün digər təsərrüfatlara xidmətin təşkil edilməsi və ya təsərrüfatın böyüdülməsi məqsəduyğundur. Yəni əsas vəsaitlərə malik olan təsərrüfatlar əsas vəsaitləri olmayan təsərrüfatlara xidmət göstərməklə istifadədə

olan texnikanın faydalı iş əmsalını artırma bilirlər. Bəzi hallarda kənd təsərrüfatında innovativ texnologiyalar tətbiq olunarkən əsas fondların artması müəyyən mərhələdə xərcləri də artırma bilər. Bu, amortizasiya ayırmalarının artması ilə bağlı olur. Lakin son nəticədə məhsuldarlığın yüksəldilməsilə carı xərclərin səviyyəsi aşağı düşür.

Məhsulların satışının təhlilində əsas göstərici maya dəyəri (istehsal və satış xərcləri) və bazar tələbindən asılı olaraq satış qiymətidir. Müəyyən bir məhsul növünün maya dəyərinin təhlilini aparmaq üçün fermer bu növ məhsulun istehsalını əhatə edən bütün xərc göstəricilərinə sahib olmalıdır. Onlar bu göstəriciləri mühasibat sənədlərindən götürür (Qeydlər kitabı, ödəniş tapşırıqları, hesab-fakturalar və s.) (3).

Müəssisə və təsərrüfatların səmərəli idarəetmə sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin müəyyən edilməsi və ona nəzarət mühüm yer tutur. Xərc göstəricilərinin izlənməsi üçün kiçik təsərrüfatlarda da sadə uçot sisteminin aparılması məqsəduyğundur. Xərclərin hesablanması qarşıya çıxan bir sıra iqtisadi problemləri həll etmək üçün lazımdır. Bu problemlərə məhsulların qiymətinin əsaslandırılması, mənfəət həcminin və istehsalın rentabellik səviyyəsinin hesablanması, istehsal xərclərinin təhlili, müxtəlif təşkilatı və texniki tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və s. aid edilir. Qeyd edilən bu problemlərin həlli istehsalçıya keyfiyyətli və istehlakçını qane edəcək qiymətə məhsul istehsalına imkan verir ki, nəticədə istehsalçı tərəfindən bazara rəqabətqabiliyyətli məhsul təklif olunur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, xərclərin azaldılması və qənaət edilməsi təcrübəsinə daha çox iri kənd təsərrüfatı müəssisə və şirkətlərində rast gəlinir. Kiçik təsərrüfatlarda (1-5 ha torpaq sahəsi, 1-5 baş iribuynuzlu heyvanları olan) xərclərə qənaət edilməsi əsasən keyfiyyətli toxum və tinglərdən, cins heyvanlardan istifadə etməklə məhsuldarlığı yüksəltmək, çəkilən hər manat xərcə görə gəlirləri artırmaq prinsipi daha düzgündür.

Dünya təcrübəsində xərclərin azaldılması üçün yeni üsullar axtarılır. Məsələn, təcrübə göstərir ki, heyvandarlıqda südün məhsuldarlığını və yağlılığını artırmaq üçün ən azı 5 adda yem (yaşıl kütlə, qarğıdalı silosu, qüvvəli yem, soya, quru ot, yonca) verilir. Qüvvəli yem əsasən arpa və buğdadan alınır. Bu məhsullar bitkiçilikdə alınan saman yan məhsul olmaqla ölkəmizdə tam istifadə olunmur. Qeyd edək ki, heyvandarlıq üçün arpa və buğda əkildikdə onun yaşıl halda biçilib konservləşdirilərək heyvanlara verilməsi halında yem üçün geniş əkin sahələrinə, çox adda yem istehsalına ehtiyac yaranmır və xərclərin qənaətinə imkan verir. Digər tərəfdən, yem üçün nəzərdə tutulan arpa və buğdanın yaşıl biçilməsi torpaqdan ikinci dəfə istifadəyə imkan yaradır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün lazım olan istehsal vasitələrinə tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsinin genişləndirilməsi də xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasına təsir göstərən amil kimi çıxış edə bilər. Qeyd edilənlərə ölkəmizdə müvafiq imkanlar çərçivəsində müəyyən növ toxum, ting və mineral gübrələrin istehsalı, kənd təsərrüfatı texnikaları üçün bəzi ehtiyat hissələrinin istehsalı, qablaşdırma materiallarının və onlar üçün lazım olan xammalın istehsalı, yerli damazlıq heyvanların yetişdirilməsi, bəzi qoşqu maşınlarının istehsalı və s. aid edilir.

Eyni zamanda, istehsal prosesinin səmərəliliyinin və əmək məhsuldarlığının artırılması iş vaxtının səmərəli təşkili, iş vaxtı zamanı boşdayanmanın azaldılması, avadanlıqların nasazlığı və ya işçi qüvvəsinin aşağı səviyyədə olması səbəbindən baş verən iş vaxtı itkisinin azaldılması ilə mümkündür. Yəni ilk növbədə bu kimi qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi aqrotexniki tədbirlərin vaxtında keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə də imkan verir.

Nəticə

İstehsal xərclərinin səviyyəsinə nəzarət təsərrüfatın səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan istehsal xərclərinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi kimi maya dəyərinin aşağı salınması yollarının aydınlaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərcləri səviyyəsinin aşağı salınmasının əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- *sahədən (bir başdan) məhsuldarlığın artırılması;*
- *əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;*
- *istehsal resurslarından səmərəli istifadə edilməsi;*
- *xərclərə qənaət edilməsi və xərclərin düzgün idarə olunması;*
- *innovativ texnologiyaların düzgün tətbiqi və idarə olunması.*

İstehsal müddətində ən çox itki xammal, yem, toxum, yanacaq və digər maddi dəyərlərin, məhsulların istifadə müddətinin, eyni zamanda işçilərin və avadanlıqların iş vaxtının düzgün idarə olunmadığı halda baş verir. Burada istehsalın səmərəliliyini və bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək üçün mövcud olan ən böyük ehtiyatlar və imkanlar istifadəsiz qalır. Odur ki, istehsal proseslərinə və əlaqədar xərclərə effektiv nəzarət olmadan istehsalın səmərəliliyini artırmaq və daxili istehsal ehtiyatlarını səfərbər etmək mümkün deyildir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatı Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi, 2015-2017-ci illər üzrə göstəricilər.
2. Абрамов Н.В. Анализ доходов и расходов в с/х предприятии /Учет в с/х -2009. № 11. с. 14-16.
3. М.А. Конаков, А.П. Конаков. Организация и экономические основы фермерских хозяйств. М. Издательский центр «Академия», 2004. -256 с.
4. S.Ə. Kərimov. “Yeyinti sənayesi məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları”. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı -2012, 224 s.
5. Ramil Hüseyn. “Aqrar rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı: qloballaşmanın çağırışları və inkişaf imkanları”. Bakı 2018, “Avropa” nəşriyyatı, 408 səh.
6. www.dslib.net/economika-xoziajstva/izderzhki-proizvodstva-i-puti\resursosberezheniya-v-selskom-hozjajstve.html.
7. Azərbaycan kənd təsərrüfatı göstəriciləri, www.stat.gov.az, 28.11. 2019

PhD., docent Eldar Ali oglu Guliyev
Agricultural Economics Research Center

Baselines of Lowering Production Costs of Agricultural Products

Summary

One of the main directions of increasing economic efficiency in agriculture is to reduce the cost of production. Identification of production costs and identification of opportunities for their reduction is important for the development and implementation of measures for sustainable economic development. The article analyzes the priority areas of reducing production costs and increasing farm incomes, which play an important role in the development of agriculture in modern conditions.

Keywords: *agriculture, resources, production, product, productivity, costs, profit, efficiency*

Д.ф.э.н., доцент Гулиев Эльдар Али оглы

Центр аграрных исследований

Пути снижения издержек производства продукции сельского хозяйства

Резюме

Одним из основных направлений повышения экономической эффективности в сельском хозяйстве является снижение себестоимости продукции. Определение производственных затрат и определение возможностей для их снижения имеет важное значение для разработки и реализации мер по устойчивому экономическому развитию. В статье анализируются приоритетные направления снижения себестоимости продукции и увеличения доходов фермерских хозяйств, которые играют важную роль в развитии сельского хозяйства в современных условиях.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, ресурсы, производство, продукция, урожайность, издержки, прибыль, экономическая эффективность.*

UOT: 338.43

AQRAR SFERADA İSTEHSAL POTENSİALINDAN İSTİFADƏ SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vahid Tofiq oğlu Əmrahov, i.ü.f.d., dosent,

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Tel.: (050) 348-55-85; e-mail: amrahovvt@mail.ru

Xülasə

Məqalədə aqrar sferanın mövcud istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi çoxşaxəli korrelyasiya və reqressiya təhlili əsasında araşdırılır. Müəllif tərəfindən qurulmuş müvafiq modeldən istifadə edilməklə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalında torpaq, texniki və əmək amillərinin rolu dəyərləndirilir. Hesablamalar əsasında kənd təsərrüfatının istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bu sahədə mövcud problemlərin müəyyən edilməsinə və onların həlli üçün kompleks tədbirlər sisteminin hazırlanmasına yönəlik tövsiyələrin irəli sürülməsinə zəmin yaradır.

Açar sözlər: potensial, resurs, amil, səmərə, korrelyasiya, reqressiya, qiymətləndirmə.

Giriş

Ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən olan aqrar sfera məhsullarına tələbatın etibarlı şəkildə təmin olunması kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafından bilavasitə asılıdır. Buna isə bilavasitə aqrar sferanın mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan və cəmiyyət üçün zəruri olan xidmətlər göstərən təsərrüfat subyektlərinin başlıca hədəfi məhz mövcud resurs potensialından daha səmərəli istifadə etməklə daha çox mənfəət əldə etməkdir. Araşdırmalar göstərir ki, qeyd edilənlərin reallaşdırılması ilk növbədə aqrar sferanın istehsal resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu, kənd təsərrüfatının hər bir sahəsi üçün aktualdır. Belə ki, bitkiçilik məhsulları istehsalı birbaşa torpaqla bağlıdır, ona görə bu istehsal resursu ilə təmin olunma və ondan istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi bitkiçiliyin inkişafında əsas şərtidir. Torpaq resursu ilə təmin olunma, eləcə də torpaqdan istifadə səviyyəsinin müəyyən edilməsi yalnız onun həcmi ilə deyil, keyfiyyətinin səviyyəsi ilə də bağlıdır və keyfiyyət amilinin nəzərə alınması bütün hallarda öndə durur [1].

Heyvandarlığın inkişafı torpaq resurslarından istifadə baxımından əsasən biçənəklərin və otlaq sahələrinin, o cümlədən yay (yaylaq) və qış (qışlaq) mövsümü üçün otlaqların həcmünün

müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Deməli, istər bitkiçilik, istərsə də heyvandarlıq sahələrində istehsal istiqamətini seçərkən və istehsalın genişləndirilməsi imkanlarını təhlil edərkən torpaq resurslarının həcmi və keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtlərdəndir.

Kənd təsərrüfatında istehsalın inkişaf etdirilməsinin digər mühüm şərti əmək resurslarından istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Əmək resursları ilə təmin olunma istehsal sahəsinin xüsusiyyətindən asılı olaraq həm istehsal prosesində istifadə üçün zəruri işçi qüvvəsi, həm də mütəxəssis baxımından formalaşır. Təbii ki, yüksək əmək tutumlu sahələrdə (pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük və s.) işçi qüvvəsinə tələbat yüksək, az əmək tutumuna malik sahələrdə isə (bitkiçilikdə taxılçılıq, heyvandarlıqda qoyunçuluq, quşçuluq və s.) əksinə, tələbat aşağıdır. Kənd təsərrüfatında istehsalın mövsümliliyi də əmək resurslarına tələbatın formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunur. Bütün bunlar əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Kənd təsərrüfatında istehsal resurslarının tərkibində texniki vasitələrlə təmin olunma ən vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu, həm texniki resursların aqrar sferada spesifik xüsusiyyətlərə malik olması, həm də istehsala xidmətlə yanaşı müəyyən logistik xidmətlər görülməsi ilə bağlıdır.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, yeni istehsal münasibətləri şəraitində istehsal ehtiyatlarının mövcudluğu, tərkibi və keyfiyyəti onlardan istifadə səviyyəsini şərtləndirir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının adıçəkilən istehsal resursunun hər bir növü bir-biri ilə sıx əlaqəli olub öz fəaliyyətlərinin inkişaf tempini və miqyasını müəyyənləşdirir. Bu isə öz növbəsində istehsal mənbələrindən istifadənin səmərəliliyini və rasionallığını daim artırmağı aqrar təsərrüfatların əsas hədəfinə çevirir [2].

İstehsal potensialının və ondan istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyası ilə bağlı araşdırmalara A.İ. Məmmədov, Belokopıtov A.V., Lukaşeva O.L., İlin S.Y., Norin İ.A., Kaplan R., Norton D. və başqalarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Bununla belə, hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlığının təmin olunması və bütövlükdə aqrar sferanın inkişafı üçün səmərəli mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal potensialının və ondan istifadə səviyyəsinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, istehsal potensialının qiymətləndirilməsi əsasında aqrar istehsalın artımı mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var.

Tədqiqatın məlumatları və metodları

Tədqiqat kənd təsərrüfatına dair rəsmi statistik məlumatlar əsasında aparılmışdır. Kənd təsərrüfatı üzrə zəruri statistik məlumatların müqayisəli təhlil, iqtisadi-statistik və çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlili metodları bu sferada istehsal potensialının mövcudluğu və effektivliyi barədə əsaslandırılmış nəticələr əldə etməyə imkan verir. Xüsusilə çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya metodu istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyini eyni vaxtda fərqli istiqamətlərdən xarakterizə etməyə şərait yaradır. Bununla əlaqədar olaraq araşdırmada həmin metodlardan istifadə edilmiş, problemin iqtisadi-riyazi modeli qurulmaqla respublikanın aqrar sferasında istehsal potensialından istifadə səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Araşdırmada kənd təsərrüfatının istehsal potensialını çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlilindən istifadə edərək müqayisəli şəkildə qiymətləndirərkən istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin kənd təsərrüfatının ümumi məhsuluna təsiri əsas predmet olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin təhlili

Aqrar sferada istehsal potensialının müəyyən edilməsi və resurs imkanlarının iqtisadi inkişafdakı rolunun qiymətləndirilməsi probleminin araşdırılması müasir şəraitdə ən əhəmiyyətli məsələlərdən hesab edilir. Xüsusilə kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi, müxtəlif istehsal sahələri ilə məşğul olan müəssisələrin texniki baxımdan yenilənməsi və modernləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi istehsal resurslarının səmərəli şəkildə istifadəsinə olan zərurətlə şərtlənir.

Bundan başqa, resurs potensialının qiymətləndirilməsi müəyyən məqsədin reallaşdırılması ilə bağlı da əhəmiyyətə malikdir, çünki hər hansı bir sahənin resursları sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin həyata keçirilməsinin obyektiv əsasıdır və onlar iqtisadi proseslərin inkişaf meyillərindən asılı olaraq məqsədyönlü dəyişikliklərə məruz qalırlar [3]. Ona görə də məqsədlər və onlara nail olmaq üçün istifadə edilən resurslar ayrılmaz vahid sistem kimi tam bir tədqiqat obyektini yaradırlar. Əslində resurs potensialının müəyyən edilməsinin və qiymətləndirilməsinin başlıca məqsədi sahə, müəssisə, hər hansı sfera və ya ölkə iqtisadiyyatının inkişafını nəzərdə tutan iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasına istiqamətlənən həmin potensialın səmərəli idarə edilməsidir.

Qeyd edilənləri nəzərə alsaq, istehsal resurslarından səmərəli istifadə hesabına iqtisadiyyatın stabil inkişafını təmin etmək mümkündür. Araşdırmaya əsaslanaraq, aqrar iqtisadiyyatın istehsal potensialının mövcud resurs imkanlarına söykəndiyini deyə bilərik. Bu baxımdan aqrar sferanın iqtisadi problemlərinin həllində ən vacib istiqamətlərdən biri kimi onun istehsal potensialının və ondan istifadə səviyyəsinin yaxşılaşdırılması tədbirlərini qəbul etmək olar.

Kənd təsərrüfatının istehsal potensialının və ondan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində aşağıdakıların nəzərə alınması vacibdir:

- *istehsal potensialı müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edilə bilən ehtiyatların məcmusundan ibarətdir;*
- *istehsal potensialı konkret istehsal sahəsinə aid olan mövcud imkanları və qabiliyyətləri müəyyənləşdirir;*
- *istehsal potensialı müəyyən müddət ərzində yüksək keyfiyyətli məhsulun müəyyən bir həcmi yaratmaq üçün əsas vəsaitlərin maksimum qabiliyyətini ifadə edir və s.*

Beləliklə, istehsal potensialı kifayət qədər elementi özündə cəmləşdirir və istehsalın nəticəsi bilavasitə bu potensialın mövcudluğu və istifadəsinin səmərəliliyi ilə bağlı olur. Ona görə belə mürəkkəb problemin tədqiq edilməsi onun bütün komponentlərinin öyrənilməsinə tələb edir. Bu məqsədlə, yəni istehsal potensialından – torpaq, əmək və texniki (əsas istehsal vasitələri) resurslardan istifadə səviyyəsinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi üçün çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlili metodu tətbiq edilmişdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya metodu istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyini eyni vaxtda fərqli istiqamətlərdən xarakterizə etməyə imkan verir.

Aqrar sferada istehsal potensialının və onun reallaşdırılması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi obyektiv iqtisadi şəraiti nəzərə almaqla konkret sahənin istehsal ehtiyatları ilə təmin edilməsi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması tədbirlərini hazırlamağı mümkün edir. Bu baxımdan istehsalın

nəticəsinə təsir edən ən vacib amillərin konkretləşdirilməsi və həmin amillərin son nəticəyə təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsi başlıca hədəfdir.

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya analizinin istifadəsi konkret bir sferanın istehsal potensialının mövcudluğu və ondan istifadənin effektivliyi barədə əsaslandırılmış nəticələr əldə etməyə imkan verir [5]. Çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya analizindən istifadə edərək kənd təsərrüfatının istehsal potensialını qiymətləndirmək məqsədilə iqtisadi-riyazi modelin qurulmasında ümumi məhsulu nəticə göstəricisi olaraq qəbul edirik. Effektivliyi müəyyən edəcək istehsal potensialının komponentlərini və mövcud ehtiyatların (əmək, torpaq, əsas vəsaitlər) həcmi xarakterizə edən göstəriciləri modeldə amillər kimi müəyyənləşdiririk. Belə şərtlər daxilində iqtisadi-riyazi modeli tərtib etmək üçün aşağıdakı işarələri qəbul edək:

y – ümumi məhsul, mln. man.;

x_1 – əkin yeri, min ha;

x_2 – işçilərin sayı, min nəfər;

x_3 – əsas vəsaitlər, mln. man.

İqtisadi tədqiqatlarda öyrənilən göstəricinin bir qayda olaraq iki və daha çox göstəricidən asılı olaraq dəyişdiyini nəzərə alsaq, statistik məlumatlardan istifadə etməklə $y = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ asılılığının qurulması üçün bu asılılığın forması müəyyənləşdirilməlidir [4]. Təcrübədə daha çox istifadə edilən asılılıq xətti asılılıqdır:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (1)$$

Kənd təsərrüfatının istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün hesablamalarda Excelin çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlili məqsədilə mövcud olan vasitələrindən istifadə edirik. Statistik məlumatlardan istifadə etməklə [cədvəl 1] kənd təsərrüfatının istehsal potensialının çoxşaxəli korrelyasiya və reqressiya təhlili nəticəsində aşağıdakı reqressiya tənliyi alınır:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 \quad (2)$$

$$y = -6929,43 - 1,42231x_1 + 5,3779326x_2 + 0,94241x_3 \quad (3)$$

Bu reqressiya tənliyi seçilmiş hər bir amilin kənd təsərrüfatının istehsal potensialından istifadə səviyyəsinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Cədvəl 1: Respublika üzrə kənd təsərrüfatının istehsal resursları ilə təmin olunma səviyyəsi [11]

İllər	Resurslar			Ümumi məhsul, mln. man (y)
	Əkin yeri, min ha (x1)	Əmək resursları, min nəfər (x2)	Əsas vəsaitlər, mln. man (x3)	
2001	1775,9	1521,7	2694,3	1242,2
2002	1783,2	1530,4	2727,1	1342,9
2003	1785,6	1546,1	2764,7	1450,5
2004	1790,8	1551,6	2821,5	1572,7

2005	1 797,6	1 573,6	3 004,6	1 844,8
2006	1795,5	1583,2	3467,3	2115,5
2007	1808,4	1597,6	4150,2	2918,6
2008	1818,4	1611,3	4521,9	3505,9
2009	1832,5	1628,6	4868,1	3805,5
2010	1 842,7	1 655,0	5 099,8	3 877,7
2011	1 843,8	1 657,4	5 271,4	4 525,2
2012	1 855,0	1 673,8	5 611,9	4 844,6
2013	1 884,3	1 677,4	5 852,3	5 244,6
2014	1885,6	1691,7	6 106,40	5 225,8
2015	1897,5	1698,4	6 355,20	5 635,3
2016	1959,1	1729,6	6 891,20	5 632,4
2017	2054,7	1752,9	7 141,20	6 580,0
2018	2057,9	1770,8	7 958,40	7 010,0

Exceldə çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlili üçün aparılan hesablamada təsbit əmsalı $R^2= 0,99$ olur. Bu isə nəticə olaraq müəyyən edilmiş əlamətin – ümumi məhsulun seçilmiş amillərlə - torpaq, əmək və əsas vəsaitlərlə sıx əlaqəsini göstərməklə korrelyasiya əmsalının müstəqil dəyişənin (x) və asılı dəyişənin (y) asılılıq dərəcəsini ifadə edir.

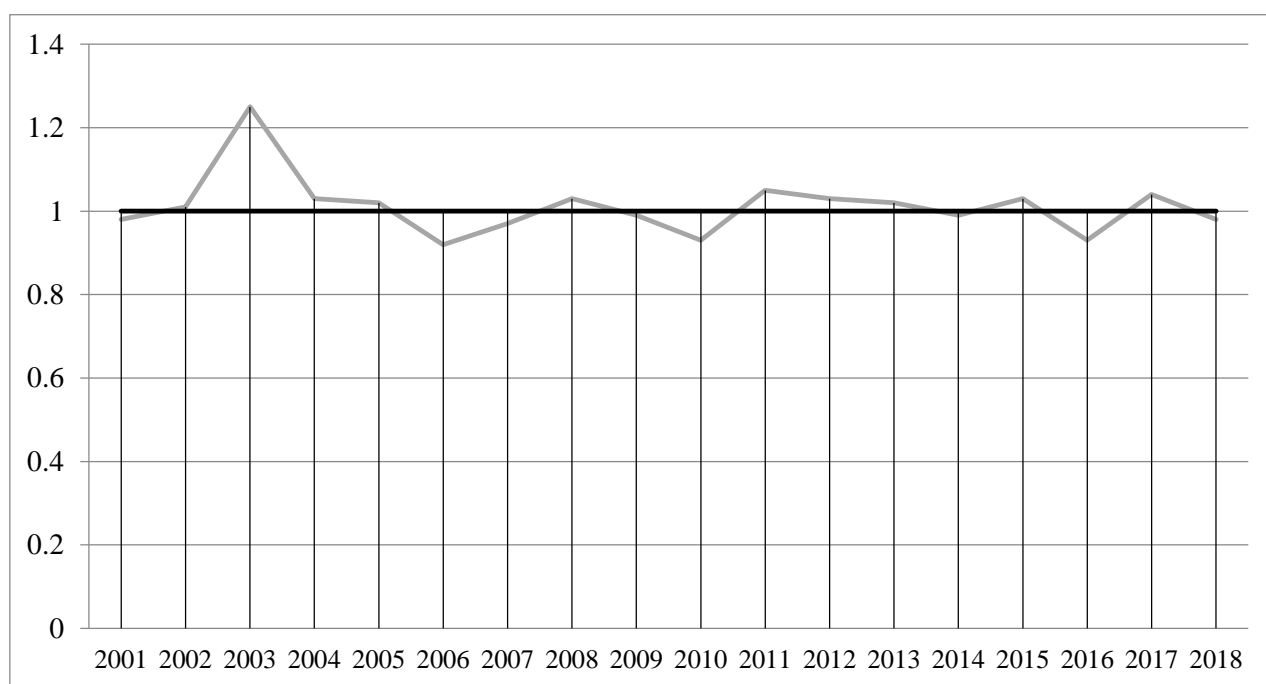
Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının göstəriciləri

İllər	Ümumi məhsul, faktiki, mln. man	Ümumi məhsul (model üzrə), mln. man. - y_p
2001	1242,2	1267,4
2002	1342,9	1334,8
2003	1450,5	1151,2
2004	1572,7	1526,9
2005	1 844,8	1808,2
2006	2115,5	2298,7
2007	2918,6	3001,5
2008	3505,9	3411,3
2009	3805,5	3810,4
2010	3 877,7	4156,3
2011	4 525,2	4329,3
2012	4 844,6	4722,5
2013	5 244,6	4926,7
2014	5 225,8	5241,2
2015	5 635,3	5494,9
2016	5 632,4	6080,2
2017	6 580,0	6305,0
2018	7 010,0	7167,0

Hesablamalar göstərir ki, tədqiq olunan illərdə kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun faktiki və model üzrə alınan dəyəri göstəriciləri arasında ümumən uyğunluq (2014 və 2016-cı illər istisna olmaqla) vardır. Eyni zamanda qeyd edilən göstəricilər arasında fərq illər üzrə müxtəlif istiqamətlərdə dəyişmişdir. İstehsal potensialından istifadə əmsalı yalnız 2002-2005, 2008, 2011-2013, 2015 və 2017-ci illərdə əmsal vahidindən yüksək olmuş, digər illərdə istehsal potensialından istifadə səviyyəsi nisbətən aşağı səviyyədə olması ilə özünü göstərmişdir [Cədvəl 2]. Qeyd edilənlərin əyani təsvirini qrafik 1-də görmək mümkündür. Beləliklə, təhlillər əsasında modelin araşdırılan asılılıqları adekvat əks etdirdiyini deyə bilərik.

Müvafiq qrafik göstəricilərdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatında mövcud istehsal potensialında istifadə səviyyəsi ayrı-ayrı amillərdən istifadə baxımından davamlı xarakter daşır. Beləliklə, aqrar sahədə istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsini resursyönümlü iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli olan proporsiyalara malik istehsal strukturunun yenidənqurulması problemi ilə uzlaşdırmaq lazımdır. Belə siyasət ölkədə əmtəə istehsalı zamanı yaradılan əlavə dəyərin artırılması üçün istehsal resurslarının daha səmərəli istifadə edilməsinin yüksəldilməsində büruzə verir [8].

Diagram 1. Kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının faktiki və regressiya modeli üzrə səviyyəsinin qrafik təsviri

Araşdırmalardan məlum olur ki, istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi siyasəti bu prosesin idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. İstehsal resurslarından istifadənin idarə edilməsinin vəzifələri müxtəlif iqtisadi proseslərin idarə edilməsinin alət və institutlarının təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi, eləcə də istehsal sferasına stimullaşdırıcı təsir vasitələri ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdırlar. İstehsal resurslarından istifadədə səmərəliliyin təmin edilməsi tədbirləri yalnız ölkənin tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsinə istiqamətlənmir, eyni zamanda ümumi iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsinə çevrilir [9]. Aqrar siyasətin tərkib hissəsi kimi resurslardan istifadənin səmərəli şəkildə idarə edilməsinə zərurət milli iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi baxımından və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacibliyindən irəli gəlir.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, kənd təsərrüfatının istehsal potensialı torpaq sahəsindən, işçilərin sayından və əsas vəsaitlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Seçilmiş amillərlə nəticə göstəricisi arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu baxımdan istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bu əsasda problemləri vaxtında aşkara çıxarmaq, onların həlli yollarını əsaslandırılmış şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür. Aqrar sferada istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması aşağıdakı istiqamətləri özündə birləşdirir: əhalinin məşğulluğunun artımı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi; elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsi; əmtəələrə tələbin yerli istehsal hesabına təmin edilməsinin stimullaşdırılması, aqrar iqtisadiyyatın istehsal potensialının genişləndirilməsi, qlobal bazarlara çıxışın təmin edilməsi üçün potensialın formalaşdırılması; ölkənin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1992.
2. Белокопытов А.В., Лукашева О.Л. Оценка и эффективность использования производственного потенциала предприятия: учебное пособие. Смоленск: изд. ФГБОУ ВПО «Смоленская ГСХА», 2015. 146 с.
3. Гончарова С.Н. Оценка ресурсного потенциала предприятий и интенсивность производства АПК: Монография / С.Н. Гончарова. – Азов: ООО «АзоаПечать», 2005. – 108 с.
4. Ильин С.Ю. Ресурсный потенциал аграрного сектора экономики: монография. Ижевск: Ин-т компьютерных исследований, 2011. 158 с.
5. Минаков И.А. Экономика сельского хозяйства / И.А. Минаков. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 352 с.
6. Молодых В.А., Рубежной А.А., Сосин А.И. Эконометрика. Учебное пособие. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015. – 179 с.
7. Смагин Б.И. Эффективность использования ресурсного потенциала в аграрном производстве: научное издание: монография / Б.И. Смагин, В.В. Анкидинов. – Мичуринск: Изд. полигр. центр ФГОУ ВПО МичГАУ. – 2006. – 150 с.
8. Норин И.А. Методические и практические подходы к оценке эффективности использования ресурсного потенциала предприятия и обоснованию механизма по обеспечению устойчивости его экономического развития: учеб. Пособие. Екатеринбург: Урал.аграр. изд-во, 2013. 96 с.
9. Каплан Р., Нортон Д. Организация, ориентированная на стратегию. Пер. с англ. М. Павловой. М.: Олимп-Бизнес, 2004. 392 с.
10. Франциско О.Ю., Тернавченко К.О., Гапоненко А.В., Малашенко Н.Л. Оценка эффективности использования производственного потенциала аграрного сектора региона // Фундаментальные исследования. – 2019. – № 2. – С. 32-37.
11. www.stat.gov.az

PhD., docent Vahid Tofiq oğlu Amrahov
Azerbaijan State Agricultural University

Assessment of the level of use of production potential in the agricultural sector

Summary

The article examines the efficiency of using existing production resources of the agricultural sector based on multivariate correlation and regression analysis. The role of land, technical and labor factors in the production of gross agricultural output is estimated using the appropriate model developed by the author. Assessment of the efficiency of using the potential of agricultural production on the basis of calculations creates prerequisites for identifying existing problems in this area and developing recommendations for developing an integrated system of measures to solve them.

Keywords: *potential, resource, factor, efficiency, correlation, regression, evaluation.*

Д.ф.э.н., доцент Амрахов Вахид Тофи́г оглы
Азербайджанский государственный аграрный университет

Оценка уровня использования производственного потенциала в аграрном секторе

Резюме

В статье исследуется эффективность использования существующих производственных ресурсов аграрного сектора на основе многомерного корреляционного и регрессионного анализа. Роль земельных, технических и трудовых факторов в производстве валовой продукции сельского хозяйства оценивается с использованием соответствующей модели, разработанной автором. Оценка эффективности использования потенциала сельскохозяйственного производства на основе расчетов создает предпосылки для выявления существующих проблем в этой области и выработки рекомендаций по разработке комплексной системы мер по их решению.

Ключевые слова: *потенциал, ресурс, фактор, эффективность, корреляция, регрессия, оценка.*

UOT: 33.05, 338.36, 338.45

YEYİNTİ MƏHSULLARI İSTEHSALI SAHƏSİNDƏ İNNOVASIYA FƏALLIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ülviyyə Rasim qızı Rəsulova,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), müəllim, dissertant

Tel.: (055) 848-88-14; e-mail: ulviyya_rasulova@unec.edu.az

Xülasə

Innovasiya istehsal, marketing və menecment sistemində dərin dəyişikliklər yaradaraq iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçməsinə, ölkənin istehsal imkanlarının və adambaşına gəlirlərin artmasına səbəb olur, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan məqalədə yeyinti məhsulları istehsalının inkişaf xüsusiyyətləri təhlil olunmuş, bu sahədə innovasiya fəallığı qiymətləndirilmişdir. Təhlil göstərir ki, yeyinti məhsulları sahəsində innovasiya fəallığının aşağı olması bu sahənin ümumi məhsulunda sadə məhsulların payının yüksək olması və innovasiya potensialının zəif inkişaf etməsi ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: emal sənayesi, yeyinti məhsulları, innovasiya fəallığı.

Giriş

İqtisadi inkişafın təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətindən, yəni iqtisadi, siyasi, sosial, təbii və texnoloji amillərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi nəticəsində formalaşan rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılmasından asılıdır. İnnovasiya amili istehsal, marketing və menecment sistemində dərin dəyişikliklər hesabına iqtisadi inkişafın keyfiyyətini müəyyən edir (2). O, iqlim dəyişikliklərinin tempini azaldır, davamlı inkişafın təmin olunmasına və sosial bərabərsizliyin azaldılmasına töhfə verir. İnnovasiya iqtisadi resurslardan istifadə məhdudiyyətlərini azaltmaqla adambaşına gəlirlərin artımı, yoxsulluğun azaldılması və yeni ərazilərin məskunlaşması imkanlarını artırır. Məhz yaradılan innovasiyalar iqtisadi inkişafa yeni dinamiklik gətirir və kapitalın artımı ilə yanaşı əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçməsinə, ölkənin istehsal imkanlarının artmasına səbəb olur. Qərb ölkələrinin iqtisadi inkişafı gələcək inkişaf üçün əlverişli olan imkanların fasiləsiz axtarışının və dəyişikliklərə uyğunlaşmanın reallaşdırılması, yəni innovasiya ilə əlaqəli olmuşdur (1). Ç. Qrixlesin qiymətləndirmələrinə əsasən, ayrı-ayrı sahələr səviyyəsində istehsalın həcmünün artımının yarısı, əmək məhsuldarlığının isə dördüdə üçü texnoloji dəyişikliklər hesabına təmin edilmişdir (6).

İnnovasiyanın yaranması və yayılması işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırmaqla milli iqtisadiyyatda məşğul olanların cəmi sayında ixtisaslı kadrların payının artmasına, yeni istehsalların yaradılmasına, əlavə iş yerlərinin formalaşmasına və nəticədə məşğulluğun yüksəlməsinə səbəb olur (4).

Dünyada yaradılan əlavə dəyərdə xidmət sektorunun payının sürətlə artmasına baxmayaraq sənaye iqtisadi artımın təmin edilməsi və milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas sahə olaraq qalır. Sənayenin inkişafı bir tərəfdən kənd təsərrüfatı və hasilat sahələrinin, digər tərəfdən isə sənayeyönümlü xidmətlərin inkişafını şərtləndirməklə ölkədə iş yerlərinin formalaşdırılmasının vacib amili kimi çıxış edir.

Emal sənayesində texnoloji dəyişikliklərin yüksək tempi, miqyasdan qənaət və qlobal dəyər zəncirinə asan qoşulma imkanı bu sahənin milli iqtisadiyyatda rolunu artırır. Emal sənayesinin inkişafı mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqəli olmuşdur və bu da gəlirlərin artımı hesabına sənaye məhsullarına olan tələbin artımı və kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. Əmək məhsuldarlığının artması əmək resurslarının kənd təsərrüfatından emal sənayesinə, sonra isə xidmət sferasına miqrasiyası ilə nəticələnmişdir. Milli iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatından sənayeyə transformasiya, sənayedən isə xidmətlər sferasına transformasiya iqtisadi inkişaf prosesidir (8). Bu baxımdan sənaye inqilabının baş verdiyi dövrdən indiyə qədər sənaye gücünə malik olmadan güclü iqtisadiyyata malik olan ölkə olmamışdır. N. Kaldor emal sənayesini sürətli artımın əsas mühərriki kimi xarakterizə etmişdir (7).

Müasir dövrdə ölkədə iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri emal sənayesinin inkişafının təmin olunmasıdır. Bu baxımdan ölkədə inkişaf imkanları yüksək olan sahələrə üstünlük verilməlidir. Belə sahələrdən biri də yeyinti məhsullarının istehsalı sahəsidir. Bu sahə həm ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm də məşğulluğun artırılması baxımından əhəmiyyətə malikdir.

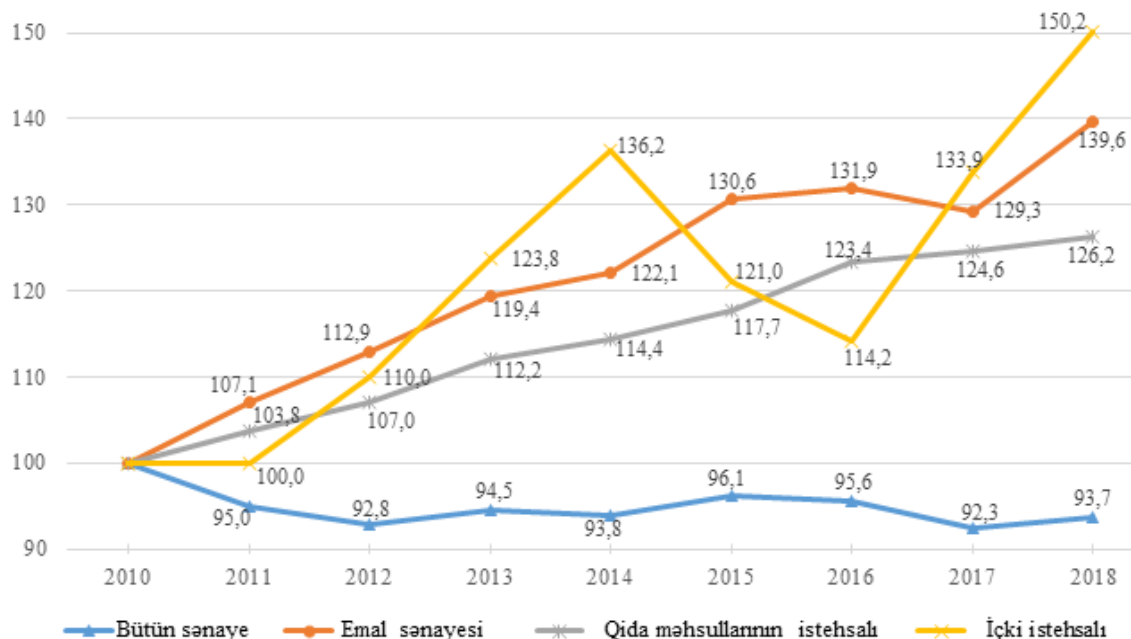
Yeyinti məhsulları istehsalı sahəsinin inkişaf xüsusiyyətləri

Yeyinti məhsulları istehsalı sahəsində insanların yaşaması üçün gündəlik tələb olunan məhsulların böyük hissəsi istehsal edilir. Bu sahə emal etdiyi xammalın xarakterinə görə bitki mənşəli, heyvan mənşəli və kənd təsərrüfatına aid olmayan xammalları emal edən üç qrup altsahəyə bölünür.

Yeyinti məhsulları istehsalı sahəsinin kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sahələri emal sənayesinə, duz və mineral sular istehsal edən sahələri hasilat sənayesinə, balıq sənayesi isə həm hasilat (balığın tutulması), həm də emal sənayesinə (balığın emalı) aid edilir. Bir qrup qida istehsal edən sahələr bilavasitə kənd təsərrüfatı xammalını emal edir (ət, süd, çaxır, çay, konserv və s. istehsalı), digər qrup sahələr isə ilkin emaldan keçmiş kənd təsərrüfatı xammalından istifadə edirlər (məsələn, çörək, makaron, kolbasa, qənnadı məhsulları və s. istehsalı).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı qida sənayesinin xammal bazasının formalaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi bu sahədə istehsalın artırılması və təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Şəkil 1. Sənayedə istehsal həcmnin dinamikası (2010=100)

Şəkildən görüldüyü kimi, 2018-ci ildə sənaye məhsulu 2010-cu ilə nisbətən azalsa da, emal sənayesi, o cümlədən qida məhsulları və içki istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qeyd edilən dövrdə sənaye məhsulunun azalması əsasən neft və qaz hasilatının azalması hesabına baş vermişdir. Qida məhsulları və içkilərin istehsalı sahələrində artım isə yerli bazar hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə ərzaq məhsullarının ixracı 2010-cu ilə nisbətən 3,3 dəfə azaldığı halda, ərzaq və içkilərin prəkəndə ticarətinin fiziki həcmi təqribən 1,3 dəfə artmışdır.

Cədvəl 1. Sənaye istehsalının sahə strukturu (ümumi yekuna nisbətən, faizlə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Emal sənayesi	15.9	14.3	15.3	21.4	25.1	29.9	27.6	24.4	21.9
Qida məhsullarının istehsalı	1.5	1.5	1.5	6.7	7.3	8.8	9.1	7.4	6.4
İçki istehsalı	0.6	0.5	0.5	0.6	0.7	0.7	0.7	0.7	0.6

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, qida məhsulları istehsalının sənaye istehsalında payı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, içki istehsalının payı isə sabit qalmışdır. Bununla yanaşı, qida məhsulları istehsalının emal sənayesində payı 2010-cu ildə 9,4 faizdən 2018-ci ildə 29,2 faizə qədər artmış, içki istehsalı isə 3,8 faizdən 2,7 faizə qədər azalmışdır. Belə dəyişikliklər emal sənayesində istehsalın artımın ümumi sənaye üzrə orta göstəricini üstələməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Son illərdə qida məhsullarının və içki istehsalının həcmnin artımının əsasən yerli bazar hesabına baş verməsi qida məhsulları və içki istehsalının yerləşdirilməsi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, yeyinti məhsulları istehsalı sahələrinin bir qrupu istehlak yerlərinə yaxın yerləşdirilir. Bu sahələrə pivə, çörəkbişirmə, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər istehsalı və s. aiddir. Bu sahələrini məhsullarına nisbətən onların istehsalında istifadə edilən xammalların daşınma xərcləri

nisbətən aşağı olur. Habelə, belə sahələrdə hazır məhsulun istehsalında onun çəkisindən az xammal istifadə edilir. Məsələn, 1 kq buğda çörəyinə orta hesabla onun çəkisindən 25 faiz az un, pivənin hər litrinə 4 dəfə az arpa sərf olunur. Bundan başqa, bir çox qida məhsulları nisbətən qısa vaxt ərzində istehlak olunmalıdır. Məsələn, çörək məhsulları istehsal edildikdən bir neçə saat ərzində istehlak edilmədikdə öz keyfiyyətini itirir. Son illərdə ölkədə içkilərin, süd və süd məhsullarının, çörək və un məmulatlarının, çayın istehsalı bu amillərlə əlaqədar olmuşdur.

Bir çox biskivit məhsulları, dondurma, ət və ət məhsullarını və s. lazımi soyuducu olmadan uzun müddət saxlamaq mümkün olmur. Bu amil də belə məhsulların istehsalının istehlak yerlərinə yaxın yerləşdirilməsini zəruri edir.

Yeyinti məhsulları istehsalının digər qrup sahələri əsasən xammal mənbəyinə yaxın yerləşdirilir. Belə sahələrə şərab sənayesi, konserv sənayesi, çayın və tütünün ilkin emalı və s. aiddir. Meyvə, tərəvəz, üzüm və s. bu kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının öz keyfiyyətlərini itirməmələri üçün qısa müddət ərzində emal edilməlidirlər. Digər tərəfdən, həmin məhsulların emalı zamanı nisbətən böyük həcmdə tullantı yarandığından, onların uzun məsafəyə daşınaraq emal edilməsi səmərəli olmur. Məsələn, 1 ton mürəbbə konservinə təqribən 1,3 ton meyvə, tərəvəz konservləri, o cümlədən tomat pastası istehsalına təqribən 2 ton tərəvəz, şərab materialına təqribən 1,5 ton üzüm, 1 kiloqram kərə yağına təqribən 20 litr xam süd, 1 ton pambıq yağı istehsalına təqribən 6 ton çiyid sərf edilir.

2016-cı ilin sahələrarası balansına əsasən, qida məhsulları istehsalı sahəsində əsas qiymətlərlə ümumi buraxılışda kənd təsərrüfatı xammalının payı 13,5 faizə, bu sahənin aralıq məhsullarının payı 18,1 faizə, içkilər istehsalında isə müvafiq olaraq 3,0 faizə və 2,3 faizə bərabər olmuşdur. Belə hal ölkədə yerli kənd təsərrüfatı xammalının emala gedən hissəsinin kiçik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2016-cı ildə əsas qiymətlərlə ölkədə cəmi istifadə edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunda aralıq istehlaka gedən hissə 20,4 faizə bərabər olmuşdur. Qida sənayesinin ümumi məhsulunun əsas hissəsinin ün və çörək istehsalının payına düşür. Habelə qida sənayesi istehsalında bitki yağları əhəmiyyətli paya malikdir. Un istehsalında istifadə edilən ərzaqlıq buğda, habelə bitki yağlarının istehsalında istifadə edilən xam bitki yağı idxal hesabına formalaşdığından yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının qida sənayesinin aralıq istehlakında kiçik paya malik olmuşdur. Habelə ərzaq balanslarının məlumatına əsasən, 2018-ci ildə ölkədə formalaşan bitkiçilik məhsullarında buğdanın 57,7 faizi, qarğıdalının 33,9 faizi, üzümün 41,2 faizi sənaye ehtiyacları üçün sərf edilmişdir. Beləliklə hazırda qida sənayesinin strukturunda un, çörək və bitki yağları istehsalı üstünlük təşkil edir ki, bunlar da nisbətən sadə texnologiyalara əsaslanan istehsaldır.

Respublikada istehsal olunan qida məhsullarının xarici rəqabətdən qorunmasının obyektiv amilləri mövcuddur. Belə məhsullar adətən ya xammal mənbələrinə, ya da əsasən istehlak bazarlarına yaxın yerləşdirildiyindən, nəqliyyat xərcləri məhsulun maya dəyərinə, daşınma məsafəsi məhsulun keyfiyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərdiyindən yerli məhsullar xarici məhsullara nisbətən rəqabət üstünlüyünə malik olurlar. Bu baxımdan daxili bazarın həcmi və onun yerli istehsalı stimullaşdırmaq imkanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qida sənayesində innovasiya fəallığının qiymətləndirilməsi

Azərbaycan innovasiya fəallığı baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən ciddi dərəcədə, orta inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdən isə əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Ölkədə innovasiya sahəsində

ən böyük geriləmələr beynəlxalq birgə ixtiraların, elmi nəşrlərin, patentlərin və ticarət markalarının sayının, elmi-tədqiqat xərclərinin səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədardır (5). 2019-cu il üzrə Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı göstərir ki, iqtisadi inkişafda innovasiya fəallığı arasında birbaşa əlaqə vardır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya fəallığı da yüksəkdir. İnkişaf innovasiya fəallığı üçün əlverişli şərait yaradır, innovasiya fəallığı isə iqtisadi inkişafın amili kimi çıxış edir.

Milli iqtisadiyyata innovasiyaların tətbiqi iqtisadi inkişafın əsas amili olaraq iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni müəyyən edir. Rəqabətin yüksək səviyyəsi və rəqabətqabiliyyətli bazar subyektlərinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabət innovasiya fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Belə ki, rəqabət nəticəsində qiymətlərin aşağı düşməsi və mənfəətin azalması baş verir ki, bu da firmaları öz rəqiblərindən fərqli məhsul və xidmətlər yaradaraq bazara çıxarmağa vadar edir. Firmalar innovasiya fəaliyyəti ilə istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə fəaliyyət göstərirlər. K. Erou qeyd edir ki, rəqabətli sahədə firmanın tədqiqat və inkişafa investisiya qoyması üçün inhisarçıya nisbətən daha böyük stimulu olur (3). İnnovasiya firmalara öz məhsullarına tələbi artırmağa və ya xərcləri azaltmağa imkan yaradır ki, bu da rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına səbəb olur. M. Porter qeyd edir ki, firma üçün rəqabət üstünlüklərini əldə etmə üsulu onun fəaliyyət göstərdiyi sahədə baş verən meyillərə, firmanın resurs və imkanlarına uyğun rəqabət strategiyasının formalaşdırılmasıdır ki, buna da innovasiya vasitəsilə nail olmaq mümkündür (9, s. 74).

Təcrübə göstərir ki, istehsalçılar arasında rəqabət daha çox məhsulların qiymətini sabit saxlamaqla onların keyfiyyətinin artırılması əsasında aparılır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə hədəflənmə innovasiya fəallığının artmasına səbəb olur. Yeyinti məhsullarının keyfiyyətini onların qidalılığı, dad xüsusiyyətləri, kimyəvi tərkibi, həzmolunma dərəcəsi, xarici görünüşü kimi göstəricilər xarakterizə edir. Müasir dövrdə qida texnologiyaları qidalanmaya dair informasiyanın istehlak məhsullarına çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayır (10). Yeyinti məhsullarının istehsalının intensivləşdirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri yüksək bioloji dəyərə malik ərzaq məhsullarının istehsal edilməsidir. Bu sahədə innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədi zülalların, amin turşusunun, vitaminlərin və digər əvəz edilməsi mümkün olmayan qida maddələrin biomühəndisliyi və biotexnologiyası sahəsində əldə edilən nailiyyətlər əsasında zənginləşdirilmiş və kombinləşdirilmiş məhsulların istehsal edilməsidir. Zənginləşdirilmiş yeyinti məhsulları qida normalarına uyğunlaşdırılmaq üçün məhsulların tərkibinə zülal, amin turşusu, vitamin və mineral duzların əlavə edilməsini, kombinləşdirilmiş məhsullar isə bir-birini tamamlayan qida maddələrinin balanslaşdırılmış qatışığının əldə edilməsini nəzərdə tutur. Zənginləşdirmə və kombinləşdirmə yeyinti məhsullarının tərkibinin və bioloji faydasının artırılması ilə yanaşı, qida rasionunun balanslaşdırılması üçün istifadə edilir. Belə məhsullar həm iqtisadi, həm də tibbi-bioloji baxımdan səmərəlidir. Məsələn, insan orqanizmində yodun çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün süfrə duzunu yodla zənginləşdirirlər.

Yeni və ya təkmilləşdirilmiş istehsal üsullarının tətbiqi istehsal tsiklini azaltmağa, təbii prosesləri süni proseslərlə əvəz etməyə, xammalın emallıq dərəcəsini artırmağa, yeyinti məhsullarını vitamin, mineral duzlar, zülallar və s. ilə zənginləşdirməyə imkan verir. Xüsusilə bu sahədə elmi-texniki nailiyyətlər əsasında axın xətlərinin təkmilləşdirilməsi, yeni avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi istehsalın səmərəliliyini yüksəldir. Hazırda yeni kimyəvi və biokimyəvi vasitələrdən xammal və materialların saxlanması yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir. Habelə ərzaq məhsullarının istehsalında yeni ferment preparatlarının tətbiqi istehsalın səmərəliliyini yüksəldən amillərdən biridir.

Son illərdə respublikanın yeyinti sənayesində müasir texnika və texnologiya əsasında bir sıra müəssisələr yenidən qurulmuş, müasir tələblərə cavab verən bir neçə müəssisə istifadəyə verilmişdir. Bu müəssisələrin yenidənqurulması və istifadəyə verilməsi, onlarda yeni və daha keyfiyyətli məhsulların mənimlənməsi nəticəsində yeyinti sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyi nisbətən artmışdır.

Cədvəl 2. Sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi (min manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	6413,0	27566,0	24097,0	12517,1	13436,1	1519,4	36287,8	15060,5	29807,5
Emal sənayesi	6413,0	15063,0	23465,6	12191,1	13436,1	1519,4	36158,2	14876,7	29592,2
ondan:									
qida məhsullarının istehsalı							402,5	589,5	831,2
içki istehsalı		3500,0	18200,0		3973,0	758,0	41,5		

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2010-2018-ci illərdə sənayedə innovasiya məhsulunun istehsal həcmi çox kiçik olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövrdə sənayedə ümumi məhsulda innovasiya məhsulunun payı 0,006 faizlə 0,112 faiz arasında dəyişmişdir, emal sənayesində bu göstərici 0,11 faizlə 0,41 faiz arasında, qida məhsulları istehsalında 0-la 0,027 arasında, içki istehsalında isə 0-la 10,4 faiz arasında olmuşdur. Görüldüyü kimi, sənayedə innovasiya məhsulunun istehsalı davamlı xarakterə malik deyildir.

Ölkə iqtisadiyyatında investisiyanın həcmi və istiqaməti texniki yeniliklərin yayılması və mütərəqqi dəyişikliklərin tempini müəyyən edir.

Cədvəl 3. Sənayedə innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat)

	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	8139,0	9326,0	13877,2	21534,1	35179,1	27929,0	16135,7	34353,6
məhsul innovasiyaları	7952,0	5975	11899,5	13510,4	13685,2	20313,8	10439,6	23298,7
proses innovasiyaları	187,3	3351,0	1977,7	8023,7	21493,9	7615,2	5696,1	11054,9
Emal sənayesi	8128,0	8083	4066,6	17383,6	32492,5	27744,4	16104,0	32967,6
məhsul innovasiyaları	7941,0	5196	3847,3	9522,5	11157,2	20303,8	10438,6	22619,4
proses innovasiyaları	187,3	2887	219,3	7861,1	21335,3	7440,6	5665,4	10348,2
Qida məhsullarının istehsalı	690,6	2706	997,4	1156,7	-	-	81,5	-
məhsul innovasiyaları	690,6	-	997,4	-	-	-	81,5	-
proses innovasiyaları	-	2706	-	1156,7	-	-	-	-
İçki istehsalı	-	2070	136,0	2089	12792	1911	151,0	338,0
məhsul innovasiyaları	-	2070	136,0	-	-	-	-	336,0
proses innovasiyaları	-	-	-	2089	12792	1911	151,0	2,0

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, nəinki qida məhsulları və içki istehsalında, bütövlükdə sənaye istehsalında innovasiyaya çəkilən xərclər kiçik olmuşdur. Belə ki, sənayedə innovasiyalara sərf edilmiş xərclər əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında payı 0,15 faizlə 0,41 faiz arasında dəyişmişdir, emal sənayesində bu göstərici 0,94 faizlə 0,67 faiz arasında, qida məhsulları istehsalında 0-la 3,59 arasında, içki istehsalında isə 0-la 54,0 faiz arasında olmuşdur. Bununla yanaşı dövr ərzində innovasiyaya çəkilən xərclər davamlı xarakterə malik olmamışdır. Bütövlükdə son illərdə qida məhsulları və içki istehsalına investisiya qoyuluşlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulunun kiçik hissəsi emal edilir. Habelə 2018-ci ildə ölkədə qida məhsulları və tütün sahəsindəki ixtiralarla əlaqədar cəmi 7 patent qüvvədə olmuşdur ki, bu da nisbətən kiçik göstəricidir. Sənayedə innovasiya xərclərində məhsul innovasiyalarının payı yüksək olmuşdur. Bu xərclər əsasən texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına xərclənmişdir. Yeyinti məhsulları istehsalı sahəsində yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə demək olar, vəsait sərf edilməmişdir.

Cədvəl 4. Maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	8139,0	31589,0	9326,0	13877,2	21534,1	35179,1	27929,0	16135,7	34353,6
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	3584,0	22996,0	9174,0	12376,9	21133,5	34779,2	14286,5	16076,0	34278,0
dövlət büdcəsi	-	8593,0	-	551,2	-	-	-	-	3,6
xarici investisiyalar	-	-	-	-	-	-	11808,2	36,0	72,0
Sair	4555,0	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834,3	23,7	-
Emal sənayesi	8128,0	29319,0	8083,0	4066,6	17383,6	32492,5	27744,4	16104,0	32967,6
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	3573,0	20726,0	7931,0	2566,3	16983,0	32092,6	14101,9	16044,3	32892,0
dövlət büdcəsi	-	8593,0	-	551,2	-	-	-	-	3,6
xarici investisiyalar	-	-	-	-	-	-	11808,2	36,0	72,0
Sair	4555,0	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834,3	23,7	-
Qida məhsullarının istehsalı	690,6	782,8	2706	997,4	1156,7	-	-	81,5	338,0
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	263,3	782,8	2706,0	997,4	1156,7	-	-	81,5	338,0
Sair	427,3	-	-	-	-	-	-	-	-
İçki istehsalı	-	13800,0	2070,0	136,0	2089,0	12792,0	1911,0	151,0	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	13800,0	2070,0	136,0	2089,0	12792,0	1911,0	151,0	-
tütün məmulatlarının istehsalı	166,9	157,8	-	-	-	-	-	-	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	166,9	157,8	-	-	-	-	-	-	-

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, sənayedə, o cümlədən yeyinti məhsulları istehsalında innovasiyaya çəkilən xərclər əsasən müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilmişdir.

Müasir dövrdə innovasiya fəaliyyətini məhdudlaşdıran əsas iqtisadi amil respublikada bu sahənin lazım olan səviyyədə maliyyələşdirmə imkanlarının məhdud olması ilə bağlıdır. Ölkədə innovasiyaya

qoyulan investisiyaların ödənmə müddəti nisbətən uzun və risk səviyyəsi isə yüksək olur. Belə şəraitdə vençur kapitalın cəlb edilməsi imkanlarının məhdudluğu şəraitində firmaların öz vəsaitləri hesabına innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq tələb olunur. Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən aparılmış sorğunun nəticəsində sorğuda iştirak etmiş müəssisələr innovasiya fəaliyyətinə mane olan əsas amil kimi maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğunu göstərmişlər. Belə şəraitdə innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və Milli İnnovasiya Sisteminin tərkib elementi kimi maliyyələşdirmə mexanizmlərinin yaradılması vacibdir. Bununla yanaşı yeyinti məhsulları sahəsində standartların əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə və həmin məhsulların sertifikatlaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Hazırda ölkədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və sağlam qida məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan yeyinti məhsullarının keyfiyyətinə qoyulan tələblərin sərtləşdirilməsi yeyinti məhsulları istehsalı sahəsində innovasiya fəallığını artırmağa bilər. Xüsusilə innovasiya fəaliyyətinə maneə olan əsas istehsal amillərindən biri müəssisənin innovasiya potensialının zəif olması ilə əlaqədardır. Yeyinti məhsulları ilə əlaqədar araşdırma aparən tədqiqat institutlarının, habelə emal müəssisələrinin tərkibində innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bölmələrin olmaması bu sahədə innovasiya fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Belə hal innovasiyaların yaradılması ilə yanaşı, onların cəlb edilməsinə mənfi təsir göstərir. 2017-ci ildə ölkədə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin tabeliyində Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu yaradılsa da, bu institutun əsas fəaliyyət sahəsi yeyinti məhsullarının keyfiyyəti ilə bağlı analizlərin aparılmasıdır.

Nəticə

Müasir dövrdə ölkədə emal sənayesinə qoyulan investisiyaların azlığı, dövlət tərəfindən innovasiya fəallığının dəstəklənməməsi, elmi-tədqiqat institutlarının bazar şəraitinə uyğunlaşa bilməməsi və s. belə amillərlə əlaqədar olaraq bu sahədə innovasiya fəallığı aşağıdır. Xüsusilə, yeyinti məhsulları sahəsində innovasiya fəallığının aşağı olması bu sahənin ümumi məhsulunda sadə məhsulların payının artmasına səbəb olmuşdur. Təhlil göstərir ki, ölkədə bu sahənin strukturuna istehlak bazarına yaxınlıq amili əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, yeyinti məhsullarının əsas hissəsini daha tez istehlak edilməli və ya saxlanma müddəti az olan məhsullar təşkil edir. Habelə ölkədə yeyinti məhsulları ilə əlaqədar innovasiya potensialının aşağı olması, bu sahənin maliyyələşdirilməsindəki məhdudiyyətlər innovasiya fəallığının aşağı olmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Розенберг Н. Как Запад стал богатым. Новосибирск: Экор, 1995.
2. Тычинский А.В. Управление инновационной деятельностью компаний: современные подходы, алгоритмы, опыт. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2009.
3. Arrow K. Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention. In Nelson R. R. ed. The Rate and Direction of Inventive Activity: Economic and Social Factors. Princeton: Princeton University Press, 1962, pp. 609–626.
4. Freeman Ch., Clark J., Soete L. Unemployment and Technical Innovation. L., 1982.
5. Global Competitiveness Report 2019. Geneva: World Economic Forum, 2019.

6. Griliches Z. R&D and Productivity: Econometric Results and Measurement Issues // Handbook of the Economics of Innovation and Technological Change / ed. P.Stoneman. Cambridge, MA: Blackwell, 1995.
7. Kaldor Nicholas. Strategic Factors in Economic Development. Ithaca: New York State School of Industrial and Labor Relations, Cornell University, 1967.
8. Kuznets, S. 1957. Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: II. Industrial Distribution of National Product and Labor Force. Economic Development and Cultural Change 5: 1–111.
9. http://www.ipocongress.ru/download/guide/article/what_is_strategy.pdf
10. www.nano.gov/html/about/home_about.html

Ulviyya Rasim Rasulova, *teacher, candidate for a degree*

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Assessment of innovative activity in food production

Summary

Innovations cause profound changes in the system of production, marketing and management, lead to the transition of the economy to a new quality level, increase the country's production capacity and per capita income, and have a positive effect on food security. In this regard, the article analyzes the features of the development of food production, gives an assessment of innovative activity in this area. The analysis shows that the low level of innovative activity in the food industry is due to the high share of simple products in the total production of this sector and the weak development of innovative potential.

Keywords: *processing industry, food products, innovative activity.*

Расулова Ульвия Расим кызы, *преподаватель, диссертант*

Азербайджанский государственный экономический университет

Оценка инновационной активности в сфере производства продуктов питания

Резюме

Инновации вызывают глубокие изменения в системе производства, маркетинга и управления, приводят к переходу экономики на новый качественный уровень, увеличивают производственные мощности страны и доход на душу населения, положительно влияют на продовольственную безопасность. В связи с этим в статье анализируются особенности развития производства пищевых продуктов, дается оценка инновационной активности в этой сфере. Анализ показывает, что низкий уровень инновационной активности в пищевой отрасли обусловлен высокой долей простых продуктов в общем объеме производства этого сектора и слабым развитием инновационного потенциала.

Ключевые слова: *перерабатывающая промышленность, продукты питания, инновационная деятельность.*

UOT: 330. 338. 631.9

ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSALI VƏ SATIŞ BAZARLARI

Anar Fazil oğlu Abbasov, i.e.d., professor,

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Tel.: (077) 436-94-94; e-mail: anar1973@mail.ru

Xülasə

Məqalədə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərindən, orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji, sosial və iqtisadi üstünlüklərindən bəhs edilir. Eyni zamanda orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasının elmi-nəzəri aspektləri, Azərbaycan Respublikasında bu sahənin səciyyəvi cəhətləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ekoloji kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatı, torpaqların eroziyası, deqradasiya, biomüxtəliflik, kənd təsərrüfatı.

Giriş

Müasir şəraitdə sivil dünya orqanik ərzaq məhsullarının istehlakına daha çox üstünlük verməkdədir. Bu, ilk növbədə keyfiyyətli və tibbi-gigiyenik baxımdan sağlam və keyfiyyətli qidaya üstünlük verən ölkələrə aiddir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən postsovet respublikalarında isə istehlakın strukturu daha çox keyfiyyətli qidaya deyil, az kəmiyyətli məxaricə hesablanmış və bütövlükdə ərzaq bazarını sözün həqiqi mənasında zəbt etmiş genidəyişdirilmiş məhsulların ticarətinə köklənmişdir. Əslində bu prosesin özünün də obyektiv səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə əhalinin gəlirləri yüksək qiymətə (hətta bazarda tapılsa belə) orqanik ərzaq məhsullarını almağa yetərli deyildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi daha çox kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqədə olan yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin, eləcə də turizm sektorunun nəinki dirçəldilməsini, eləcə də bu sahələrin rəqabətədavamlılığının gücləndirilməsini tələb edir.

Kənd təsərrüfatı, o cümlədən orqanik kənd təsərrüfatı qeyri-neft sektorunun ən prioritet sahələrindəndir. Ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorundan fərqli olaraq orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlara ixracından daha çox gəlir əldə etmək mümkündür.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, bu qəbildən olan məhsulların satış bazarının beynəlxalq və daxili aspektlərinin araşdırılmasının aktuallığı yüksəlir.

Tədqiqatın məqsədi orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təşəkkülü məsələlərinin, bu sahədə dünya bazarlarında vəziyyətin araşdırılması, Azərbaycan Respublikasında ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının formalaşması, inkişaf etdirilməsi və onun rəqabətədavamlılığının yüksəlməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Məlumatlar və metodologiya

Məqalənin işlənilib hazırlanması zamanı rəsmi statistik məlumatlardan, elmi ədəbiyyatlarda verilən məlumatlardan və tədqiqat mövzusu ilə bağlı normativ-hüquqi bazadan, digər məlumatlardan istifadə olunmuşdur.

Araşdırmanın aparılması zamanı elmi ümumiləşdirmələr, iqtisadi-statistik təhlil, analitik və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Orqanik kənd təsərrüfatı və onun təşəkkülü

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda əsas baza anlayışları bu sahədə tədqiqatların aparılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər birimiz supermarketlərdə ərzaq məhsullarının etiketlərində “canlı”, “natural”, “kənd”, “fermer” sözlərinə rast gəlirik. Bütün bunları ən yaxşı halda müasir şəraitdə marketinq gedişi adlandırmaq daha düzgün olardı. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu qəbildən olan məsələlər sərt şəkildə reqlamentləşdirilmişdir. Belə ki, Qərb ölkələrində marketlərdə məhsullar üzərində daha çox “EKO” və “Orqanik” markalarına rast gəlmək olar. Ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı sahəsində əsas baza anlayışlarına aşağıdakıları şamil etmək olar.

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsulu ekoloji təmiz məhsulun müəyyən hissəsini təşkil edir. Bu, yalnız, bilavasitə əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına (ət, süd, yumurta) şamil edilir. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsulu anlayışı gübrələrdən, pestisidlərdən, kimyəvi yem əlavələrindən imtina etməklə istehsal olunan əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını özündə əks etdirir.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsulu yalnız orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji təmiz şəraitdə emalının həyata keçirilməsi yolu ilə hazırlanır. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji təmiz şəraitdə emalı müəyyən tələblərə əməl edilməsini nəzərdə tutur. Bu tələblər zərərsiz istehsal prosesləri, təmiz su, xammal şəklində olan kənd təsərrüfatı məhsulunun zərərli kimyəvi preparatlardan istifadə etmədən emalı, qablaşdırma materiallarının ekoloji təmiz olması ilə bağlıdır.

Məsələn, orqanik və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarına ət, kolbasa və sosis məmulatlarını da şamil etmək olar. Ət ümumi qaydalara əməl edilməsi yolu ilə orqanik şəraitdə istehsal oluna bilər. Deməli, ət orqanik kənd təsərrüfatı məhsuludur. Kolbasa, sosis isə orqanik şəraitdə istehsal edildiyi halda “eko” markası ilə markalana bilər.

Ekoloji təmiz məhsul ekoloji təmiz şəraitdə istehsal olunan qeyri-kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarını, eləcə də tikinti materiallarını, geyim məmulatlarını və s. nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə orqanik məhsullarla bağlı ekostandart və orqanik məhsullar üzrə standartlar tətbiq edilir və müxtəlif sənədlərlə reqlamentləşdirilir. Avropada ekoloji məhsulların standartlaşdırılması ilə bağlı uzun illər üzrə təcrübə formalaşmışdır.

Ənənəvi kənd təsərrüfatı intensiv texnologiyalardan, o cümlədən mineral gübrələrdən, bitki və heyvanların kimyəvi mühafizə vasitələrindən, antibiotiklərdən, boy artımı ilə bağlı stimullaşdırıcı

vasitələrdən istifadə etməklə əmtəlik formada kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləvi istehsalını özündə əks etdirən sistemdir. Bitkiçilikdə irihəcmli vəsait qoyuluşu hesabına istehsalın intensivləşdirilməsinə nail olunur. Bu isə ənənəvi kənd təsərrüfatının ən mühüm prinsipi sayılır. Məlum olduğu kimi, istehsalın intensivləşdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə məhz mineral gübrələr, herbisid və pestisidlərdən istifadə etməklə, eləcə də meliorasiya hesabına məhdud sahədə olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan (ərazisi böyük olan bir sıra ölkələr -Rusiya Federasiyası, Kanada, Avstraliya və s. istisna olmaqla) yüksək məhsuldarlıq əldə olunmasını nəzərdə tutur. Heyvandarlıqda istehsalın intensivləşməsi daha çox heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və gen mühəndisliyi hesabına təmin edilir. Heyvandarlıqda ənənəvi istehsal sistemi isə məhdud sahədə heyvanların kütləvi şəkildə saxlanması nəzərdə tutur. Ənənəvi kənd təsərrüfatının inkişafı zamanı aqrar elmin, mikrobiologiyanın, gen mühəndisliyinin nailiyyətləri hesabına heyvandarlıqda məhsuldarlığın yüksəldilməsinin potensial ehtiyatları müəyyənləşdirilir və real nəticələr əldə edilir. Araşdırmalar göstərir ki, istər ənənəvi, istərsə də orqanik kənd təsərrüfatında sortun və onun reproduksiyalarının düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə tədqiqatçıların fikrincə, sortun və onun reproduksiyalarının düzgün seçilməsi, toxumun təmizliyinə, səpin normasına və qaydalarına əməl edilməsi heç bir əlavə xərc qoyulmadan məhsuldarlığın xeyli artırılmasına imkan verir. Ona görə də seleksiyaçılar əmtəlik məhsul istehsalı üçün nəzərdə tutulan sortun mənşəyinin hər 4 ildən bir dəyişdirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər. Toxum nə qədər zibilli olarsa, məhsuldarlığın bir o qədər aşağı düşməsinə səbəb ola bilər, çünki toxuma qarışmış zibillər hər hektara faktiki səpilən toxumun müəyyən olunmuş normadan aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bitki və əlaq toxumları qarışdıqda isə tarla zibillənir. Fikrimizcə, qeyd edilən arqumentlər nəinki ənənəvi kənd təsərrüfatında, eləcə də orqanik kənd təsərrüfatının formalaşması zamanı da öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Beynəlxalq miqyasda iqtisadiyyatın davamlı inkişafına olan tələblər və bu sahədə yeni konsepsiyaların meydana gəlməsi strateji əhəmiyyətli sahə olan kənd təsərrüfatından da yan keçməyib. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq təbiətdən bilavasitə asılıdır və onun inkişafı təbiətə, ekoloji mühitə kifayət qədər güclü təsirləri ilə xarakterizə olunur.

İnsanlar onillər boyu təbiətdə baş verən təbii proseslərə müdaxilə etməklə torpağın strukturunu dəyişmiş, müxtəlif zərərli maddələrdən istifadə edərək həşəratları və quşları məhv etməklə bitkilərin və heyvanların məhsuldarlıq keyfiyyətini aşağı salmış, kimyəvi və aktiv preparatlardan, gen mühəndisliyindən, farmokoloji preparatlardan istifadə etməklə canlıların təbii rasionunu dəyişikliyə məruz qoymuşlar. Məhz bu qəbildən olan destruktiv təsirlərin nəticəsində ətraf mühitin mövcud durumu pisləşmişdir ki, bu da sonda əhəlinin sağlamlığına və həyat fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının (FAO) qiymətləndirmələrinə görə, yarım milyon tondan çox qadağan olunmuş, istifadədən kənarlaşdırılmış pestisidlər ətraf mühiti və insanların sağlamlığını təhdid altında saxlayır. BMT-nin Ətraf Mühitə üzrə Proqramının 2014-cü il məruzəsində qeyd edilir ki, pestisidlərdən zəhərlənməyə görə dünyada hər il 200 mindən çox insan dünyasını dəyişir.

Məhz bütün bunlar dünya üzrə orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Orqanik məhsulların istehsalı mineral gübrələrdən, pestisidlərdən, bitkilərin boy artımı ilə bağlı tənzimləyici maddələrdən, yem əlavələrindən istifadədən imtina etməklə və ya onlardan istifadəni minimuma endirməklə ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalından fərqli sağlam qida istehsalı

ilə bağlı təsərrüfatçılıq sistemini nəzərdə tutur. Orqanik məhsulların istehsalı zamanı mineral gübrələr və pestisidlər, eləcə də yem əlavələri istisna edildiyindən məhsuldarlığın yüksək səviyyəsini təmin etmək mümkün olmur. Orqanik kənd təsərrüfatı sisteminin qurulması zamanı məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mədəni bitkilərin mineral qida maddələri ilə təmin edilməsi, zərərverici və həşəratlara qarşı mübarizə məqsədilə səmərəli əkin dövrüyyəsi (o cümlədən növbəli əkin), kompleks üzvi gübrələmə sistemi və torpaqların işlənməsinin müxtəlif metodlarından istifadə edilir.

Orqanik Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı üzrə Beynəlxalq Federasiyanın yanaşmasına əsasən, orqanik kənd təsərrüfatı torpağın, ekoloji mühitin və insanların sağlamlığının dəstəklənməsini nəzərdə tutan istehsal sistemidir. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı prosesi ekoloji proseslərdən, bioloji müxtəlifliklərdən, təbii tsikllərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olub, insan sağlamlığına destruktiv tendensiyalar doğuran resurslardan imtina etməklə bütün regionlar, o cümlədən fərqli ərazi kəsişmələri üçün xarakterikdir.

Orqanik kənd təsərrüfatı əslində yüzillərlə tarixi ənənələrə malik kənd həyatından formalaşır və ilk növbədə ənənələrə söykənir. Yüzillərlə nənə və babalarımız heç bir mineral gübrədən, pestisiddən istifadə etmədən öz həyətəyini təsərrüfatlarında meyvə, tərəvəz, kartof, bostan məhsulları, süd, yumurta, ət istehsal etmişlər. Beləliklə, əslində aşağıda qeyd edəcəyimiz elmi rakursları arxa plana çəksək, orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasının tarixi aspektlərinin çoxəsrlik kənd ənənələrinə, o cümlədən Şərqi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bağlı ənənələrə söykəndiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Müasir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı tarixi ənənələrə dayanmaqla yanaşı, eyni zamanda elmi yenilikləri və innovasiyaların tətbiqini də özündə birləşdirir. Bu isə ətraf mühitin və ekoloji durumun yaxşılaşdırılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Orqanik kənd təsərrüfatı bütövlükdə ekosistemin balanslaşdırılmasına, biokimyəvi tsikllərin zərərli elementlərinin təsirinin neytrallaşdırılmasına istiqamətlənir. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı uzunmüddətli dövrdə nəinki konkret obyekt miqyasında, hətta bütövlükdə planetdə torpaqların, bitkilərin və heyvanların zərərsiz bioloji fəaliyyət tsikliini şərtləndirir ki, bu da insanların sağlamlığına xidmət edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının praktiki tarixi uzunmüddətli Şərqi əkinçilik və heyvandarlıq ənənələrinə dayansa da, onun elmi əsaslandırılmış tarixi kökləri XX əsrin əvvəllərinə dayanır.

Orqanik kənd təsərrüfatı anlayışını ilk dəfə elmi ədəbiyyata 1861-1925-ci illərdə yaşamış Avstriya filosofu Rudolf Şteyner gətirmişdir. R.Şteynerin əsasını qoyduğu Biodinamik konsepsiya, sonralar müəllifin özü tərəfindən İsveçrənin universitetlərində “Kənd təsərrüfatı kursu” adı altında tədris edilmişdir. R.Şteynerin elmi konsepsiyasının yaranması da kifayət qədər maraqlıdır. Belə ki, 1924-cü ildə kənd təsərrüfatının gələcəyindən əndişəli bir qrup fermer R.Şteynerə kömək üçün müraciət etmiş, Şteyner isə əkinçiliyə ekoloji və davamlı yanaşma ilə bağlı mühazirələr toplusu işləyib hazırlamışdır. Həmin mühazirələrin əsas qayəsini kimyəvi gübrələr və pestisidlərdən istifadə etmədən torpaqların münbitliyinin gücləndirilməsi təşkil edirdi. Həmin dövrdə R.Şteynerin kənd təsərrüfatı ilə bağlı ideyaları beynəlxalq səviyyədə qəbul olunaraq tətbiq edilməyə başlamışdı. R.Şteynerin 1924-cü ildə nəşr edilmiş “Kənd təsərrüfatı kursu” adlı kitabında qeyd edilir ki, minillərlə təbiətdən, torpaqdan istifadə əsasında insanlar məhsul istehsal etmiş, torpağın münbitliyinin yüksəldilməsinə əsas etibarilə heyvanların atqıntı maddələrindən- yəni üzvi gübrələrdən istifadə

etməklə nail olmuşlar. Bu proses məhsuldarlığı sürətlə artırmasa da, istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Mineral gübrələrdən aşırı dərəcədə istifadə isə torpağın humus qatının kimyəvi maddələrlə zənginləşməsinə gətirib çıxarmaqla istehsal edilən məhsulun dadının itməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatında mineral gübrələrdən istifadə insanların ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi və məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəlməsi baxımından qaçılmaz xarakter daşısa da, üzvi gübrələrlə torpağın humus qatının zənginləşdirilməsi yolu ilə bu proses balanslaşdırılmışdır (1. c. 13-14, 327 c). Fikrimizcə, xüsusilə ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən kənd təsərrüfatında mineral gübrələrdən istifadə prosesinin güclənməsi ilə yanaşı XX əsrin sonlarından etibarən genidəyişdirilmiş ərzaq məhsullarından istifadə prosesi də əlavə olunmuşdur ki, bu da insan orqanizminin kimyəvi birləşmələrin təsirinə aktiv şəkildə məruz qalmasına, xroniki xəstəliklərin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

İngiltərədə “orqanik kənd təsərrüfatı” anlayışı ilk dəvə 1940-cı ildə Lord Nortborn tərəfindən yazılmış “Torpağa baxış” kitabında istifadə edilmişdir. Nortbornun adıçəkilən kitabında əsas etibarilə “orqanik əkinçilik” sistemi önəmli yer tutur. Müəllifin fikrincə, orqanik əkinçilik istehsalın idarə edilməsinin kompleks sistemi olub, sintetik gübrələmə, pestisidlərdən və genidəyişdirilmiş orqanizmlərdən istifadədən imtina etməklə atmosferin, torpağın və suyun çirklənməsinin minimuma endirilməsini, həmçinin insanların sağlamlığına zərərli təsir göstərən vasitələrdən və vərdişlərdən çəkinməni nəzərdə tutur (2. s. 21).

Yuxarıda adıçəkilən ideyaların əsasında 1972-ci ildə Fransa krallarının keçmiş rezidensiyalarından biri olan və yaşıllıqlarla zəngin dağətəyi Versal şəhərində Orqanik Kənd Təsərrüfatı Hərəkatı üzrə Beynəlxalq Federasiyanın əsası qoyuldu. Bu təşkilatın əsas məqsədi orqanik kənd təsərrüfatı ilə bağlı informasiyaların yayılması və tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir.

1990-cı ildən etibarən orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının formalaşdırılmasına başlanmış, 2019-cu ilin statistikasına görə, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarının həcmi 90 milyard avroya çatmışdır. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının irihəcmli bazarları ABŞ-da (40 milyard avro), Almaniyada (10 milyard avro), Fransada (7,9 milyard avro), Çində (7,6 milyard avro) mövcud olmuşdur. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı İsveçrədə 2017-ci ildə adambaşına 288 avro, Almaniyada 278 avro, İsveçrədə 237 avro, Danimarkada isə orqanik məhsullar bazarının həcmi ümumi ərzaq bazarının 13,3%-ni təşkil etmişdir. Orqanik kənd təsərrüfatı dünyanın 181 ölkəsində inkişaf etməklə 697 milyon hektarı əhatə etmişdir (3).

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı bir qayda olaraq bioloji və üzvi gübrələrdən istifadə hesabına həyata keçirilir. Orqanik kənd təsərrüfatı bioloji sinerji prinsiplərinə əsaslandığından onun həyata keçirilməsi metodlarına aşağıdakıları şamil etmək olar:

- *pestisidlərdən, herbisidlərdən, sintetik gücə malik antibiotiklərdən istifadədən imtina edilməsi;*
- *heyvan və bitki mənşəli tullantılardan xüsusilə bitkiçilikdə gübrə kimi istifadə edilməsi;*
- *torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi məqsədilə səmərəli əkin dövriyyəsi (növbəli əkin) sistemindən istifadə edilməsi;*
- *bitki mühafizəsi, həşəratlara və zərərvericilərə qarşı mübarizə məqsədilə bioloji üsullardan istifadə edilməsi;*
- *orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının optimallaşdırılması məqsədilə əkinçilik-heyvandarlıq tsiklinin davamlılığının təmin edilməsi (bitkiçilik-yem, heyvandarlıq-gübrə);*
- *heyvandarlıqda sintetik yem əlavələrindən imtina edilməsi.*

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı dünya miqyasında aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- sağlamlıq prinsipi -*orqanik kənd təsərrüfatı ilk növbədə torpaqların, bitkilərin, heyvanların məhsuldarlığının bioloji vasitələrlə artırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da insanların sağlamlığının qorunmasına xidmət edir;*
- ekoloji tarazlıq prinsipi -*orqanik kənd təsərrüfatı təbii ekoloji sistemin formalaşdırılmasına əsaslandığından ekologiyanın qorunmasına xidmət edir;*
- ədalət prinsipi -*orqanik kənd təsərrüfatı sağlam ekoloji mühit və yaşayış imkanları, eləcə də iqtisadi və sosial səmərəlilik arasında nisbətən qorunub saxlanmasına əsaslanır;*
 - qayğı və davamlılıq prinsipi -*orqanik kənd təsərrüfatı həm cəmiyyət üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına, həm də indiki və gələcək nəslin ətraf mühitin zərərli təsirlərindən effektiv şəkildə müdafiə olunmasına xidmət edir.*

FAO-nun məlumatlarına əsasən, 2019-cu ildə Yer kürəsinin 70 milyon hektarına qədəri orqanik kənd təsərrüfatı prinsiplərinə əsasən istifadə olunur. Bu isə dünya üzrə ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrini 1,4%-nə qədərini, başqa sözlə Avstraliyanın ümumi ərazisinin yarıya qədərini təşkil edir (3).

Orqanik kənd təsərrüfatının üstünlükləri

Orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji üstünlükləri. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edir. Odur ki, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi ilk növbədə torpağın münbitliyinin yüksəldilməsindən bilavasitə asılıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, torpaqdan istifadə edilməsi ətraf mühitə, ekologiyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Müasir şəraitdə ənənəvi kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş metodlar daha çox yüksək məhsuldarlıq əldə edilməsinə yönəldiyindən iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi ön planda durur. Bu zaman isə ətraf mühitin qorunmasına, ekoloji sabitliyin təmin edilməsilə bağlı hər hansı praktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə o qədər də önəm verilmir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin aqrar təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi kənd təsərrüfatının mövcud metodları ətraf mühitin çirklənməsinə, xüsusilə gübrələmə və herbisidlərin tətbiqi nəticəsində zərərli maddələrin atmosfərə yayılmasına, torpaqların eroziyasına, su mənbələrinin çirklənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da bütövlükdə planetdə bioloji müxtəlifliyin deqradasiyaya uğramasına, səhrələşməyə səbəb olur. Bütün bunlar isə qlobal istiləşməni sərtləşdirir və eyni zamanda atmosferin “istixana qazları” ilə çirklənməsinə gətirib çıxarır.

Orqanik kənd təsərrüfatı isə əksinə, bütövlükdə təbiətə və cəmiyyətə fərqi və alternativ yanaşma nümayiş etdirir. Torpaqdan istifadə sahəsində alternativ yanaşma enerji istehlakının həcmində aşağı salınmasını, ənənəvi kənd təsərrüfatı üçün xarakterik olan çirklənmə riskinin azaldılmasını özündə əks etdirməklə təbii ekosistemin qorunub saxlanmasına və bərpaasına xidmət edir.

Kənd təsərrüfatı praktikasında torpaqların eroziyası məhsuldarlığın və münbitliyin aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri hesab edilir. Ənənəvi kənd təsərrüfatı ilə orqanik kənd təsərrüfatının müqayisəli təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, orqanik metodlar torpaqların münbitliyinin qorunub saxlanmasına xidmət etməklə ekoloji mühitin və cəmiyyətin davamlılığının yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Torpaqdan istifadənin orqanik vasitələri ənənəvi kənd

təsərrüfatı ilə müqayisədə torpağın qrunut qatının daha nəmli saxlanması səbəb olur ki, bu da səhrələşmə riskini azaldır. Torpağın eroziyadan müdafiəsi orqanik kənd təsərrüfatının əsas prinsiplərindən biri sayılır. Münbit torpaqlar orqanik kənd təsərrüfatının əsas istehsal vasitəsi sayılır. Ona görə ki, orqanik kənd təsərrüfatını inkişaf etdirərkən fermerlər torpaqların bərpası üçün sintetik vasitələrdən istifadə etmirlər. Orqanik kənd təsərrüfatı, eyni zamanda torpaqda çoxsaylı bitkilərin becərilməsinə üstünlük verilməsini, əkin dövriyyəsi, növbəli əkin sistemini və üzvi gübrələrdən istifadəni özündə ehtiva edir (6.33).

Kənd təsərrüfatında təmiz suların çirklənməsi, torpaqların eroziyası nitratların və sintetik vasitələrin su axınlarına və su tullantılarına daxil olması ilə səciyyələnir. Orqanik kənd təsərrüfatında sintetik kimyəvi maddələrdən istifadə həyata keçirilmədiyindən suların və su mənbələrinin çirklənmə riski əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür (5.34).

Bundan əlavə, orqanik kənd təsərrüfatında enerji istehlakı nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı olur, bu isə ənənəvi kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə bu sahədə enerjiyə qənaət edilməsinə gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, iqlim şəraitindən və becərilən bitkilərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq orqanik tipli təsərrüfatlarda enerji istehlakı minimum 25% təşkil edir ki, bu da ənənəvi təsərrüfatlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji üstünlükləri iqlim dəyişiklikləri zamanı özünü daha çox büruzə verir. Beynəlxalq ekspertlər qrupu iqlim dəyişiklikləri zamanı davamlı olaraq əkinçilik sisteminin tətbiqini məqsədyönlü hesab edirlər. Orqanik təsərrüfatlarda tətbiq edilən davamlı əkinçilik metodları ətraf mühitə karbon tullantılarını azaltmağa imkan verir. Orqanik metodlardan istifadə ənənəvi təsərrüfatlarla müqayisədə karbon tullantılarının 48-66%-ə qədər aşağı salınmasına imkan verir. Orqanik tipli təsərrüfatlar ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə müqayisədə azot gübrəsindən də daha az istifadə etdiklərindən atmosferin də azot qazı ilə çirklənmə dərəcəsi 65-88%-ə qədər aşağı olur.

Orqanik kənd təsərrüfatı sistemində təbiətin mühafizəsi və biomüxtəlifliyin mühafizəsi daha real şəkildə təmin edilə bilər.

Orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji üstünlüyünü şərtləndirən amillərdən biri də genidəyişdirilmiş orqanizmlərdən və məsullardan istifadədən imtina edilməsilə bağlıdır. Genidəyişdirilmiş məhsullardan istifadədən imtina edilməsi ekoloji sabitliyin qorunması ilə yanaşı həm də insanların sağlamlığının yaxşılaşdırılmasında başlıca şərtlərdən biri hesab edilir.

Orqanik kənd təsərrüfatının sosial üstünlükləri. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı xüsusilə ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrində kənd icmalarının formalaşmasına və möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə sosial təsir göstərmişdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, orqanik istehsala başlanması və onun getdikcə daha sürətli inkişafına nail olunması kənd əhalisi içərisində işlə təmin olunma imkanlarını genişləndirmişdir. Orqanik kənd təsərrüfatı sistemində sintetik gübrələrdən və herbisidlərdən imtina edilməsi əl əməyindən daha geniş istifadəyə gətirib çıxarır. Bir sıra hallarda orqanik kənd təsərrüfatı istehsalında əlavə işçi qüvvəsinə də ehtiyac yaranır. Bu isə becərilən bitkilərin aqrotexniki xüsusiyyətlərindən və konkret təsərrüfatların optimal həcmindən asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi təsərrüfatlarla müqayisədə orqanik təsərrüfatların fəaliyyəti və idarəedilməsi zamanı 10-20% daha çox işçi qüvvəsi tələb olunur. Bundan əlavə, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları becərilən bitkilərin diversifikasiyasını təmin etməklə həm il ərzində növbəli əkin sistemini təşkil edir, həm də biomüxtəlifliyi qoruyub saxlamaqla torpağın münbitliyini təmin edirlər. Bütün bunlar isə öz növbəsində əhalinin il ərzində davamlı məşğulluğunun

qorunub saxlanmasına, kadr axıcılığının qarşısının alınmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatında becərilən mədəni bitkilərin diversifikasiyası il ərzində ayrı-ayrı bitkilərin məhsuldarlığının aşağı olması səbəbindən təsərrüfat fəaliyyətinin zərərlə başa çatmasının qarşısının alınmasına xidmət etməklə həm də bazarda yerli məhsulların bolluğunun (orqanik məhsullarla) təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Orqanik təsərrüfatda əmək məşğulluğunun yüksək olması həm də kənddən şəhərə axının qarşısının alınmasında önəmli rol oynayır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, orqanik məhsulların istehsalının genişləndirilməsi kənd icmalarının möhkəmlənməsini şərtləndirməklə yanaşı, həm də kənd rayonlarının, bütövlükdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə əlavə stimül verir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının rəqabətədavamlılığının qorunub saxlanması məqsədilə işçi qüvvəsindən, torpaq və resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş idarəetmə sistemi yerli şəraitə uyğunlaşdırılmalı, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması diqqətdən kənar qalmamalıdır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kooperativ qrupları regionların sosial-iqtisadi inkişafında iştirak payını artırmalı, regionun sosial, istehsal və bazar infrastrukturalarının müasir tələblərinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş müxtəlif layihə və proqramlarda ağırlıq mərkəzi özəl sektora istiqamətlənməlidir.

Əksər orqanik tipli təsərrüfatlar xüsusi sahibkarlıq prinsipləri ilə yanaşı, həm də əmək və sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə dəstək nümayiş etdirirlər. Orqanik məhsulların istehsalçıları təsərrüfatda çalışan işçilərin hüquqlarını təmin edərkən əmək və sosial standartları əsas götürürlər. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları işçilərin əməkhaqlarının səviyyəsini müəyyənləşdirərkən onların qidalanma, sağlamlıq və digər sosial xidmətlərə çıxış imkanlarının təmin olunmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar.

İstehlakçıların sağlam və zərərsiz qida maddələri ilə təmin olunmaları, sağlamlıqlarının qorunması orqanik kənd təsərrüfatı sisteminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir. İstehlakçılar orqanik qida məhsullarını əldə edərkən tamamilə əmin olurlar ki, bu məhsullar ekoloji baxımdan təmiz şərtlər altında istehsal edilir. Məhsul istehsalı zamanı gübrələrdən və digər kimyəvi vasitələrdən istifadə edilməməsi istehlakçının sağlam və ekoloji təmiz qida əldə etməsinə əminlik yaradır (639.)

Orqanik kənd təsərrüfatı eyni zamanda hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır.

Orqanik kənd təsərrüfatının iqtisadi üstünlükləri. Son onilliklər ərzində orqanik kənd təsərrüfatı dünya miqyasında yüksək iqtisadi tempə inkişaf etməyə başlamışdır. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin səviyyəsinin yüksəlməsi, istehlak olunan qida məhsullarının təhlükəsiz xarakter daşması gübrələrdən və kimyəvi preparatlardan istifadə edilmədən məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Artıq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları əmindirlər ki, istehlakçılar orqanik şəraitdə yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsullarını yüksək qiymətə əldə etməyə meyillidirlər. Bu proses son zamanlar inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də aktuallaşmaqdadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən orqanik tipli kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ekoloji təmiz məhsullar istehsal edərək yeni satış bazarlarına çıxarmaqla yüksək gəlir əldə etmək imkanı qazanırlar.

Təhlil göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orqanik kənd təsərrüfatı istehsalının özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur:

- *xüsusilə postsovet respublikalarında əhalinin gəlirlərinin həcmi məhdud xarakter daşıyır, eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağıdır (Afrika, Asiya ölkələrində bu göstərici daha aşağıdır).*
- *inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin, gəlirlərinin həcmi aşağı olduğundan xeyli hissəsinin istehlak qabiliyyətli tələbinin strukturunda orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisi aşağıdır. Bu qəbildən olan təsvir əsas etibarilə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə daha çox şamil edilə bilər.*
- *ənənəvi qaydada istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları ilə müqayisədə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti daha yüksək, məhsuldarlıq isə nisbətən aşağıdır. Məhz bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu nəzərə alınaraq orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edilərək daha çox xarici bazarlarda reallaşdırılması daha məqsədəuyğun olur.*
- *orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin yüksək olması ilk növbədə həmin məhsulların maya dəyərinin ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri ilə müqayisədə daha yüksək olması ilə bağlıdır.*
- *inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılması müxtəlif bürokratik əngəllərin və inhisarçılığın mövcudluğu səbəbindən problemlərlə üzləşir.*

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin yüksək olması yalnız bu tip məhsulların istehsalının və emalının yüksək maya dəyəri hesabına başa gəlməsi ilə bağlı deyil. Doğrudur, bu faktor da həlledici xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləndirilməsinin bəzi görünməyən parametrlərini də nəzərə almaq vacibdir. Belə ki, qiymətin yüksək olmasını şərtləndirən amillərdən biri də ətraf mühitin mühafizəsinə, təsərrüfatlarda heyvanların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və kənd rayonlarının inkişafı ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə vəsaitlərin ayrılması ilə bağlıdır.

Müasir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarı daha çox Şimalı Amerika, Yaponiya və Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, artıq əksər ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksəldiyindən əhalinin təhsil səviyyəsi də yüksəlir və gəlirləri də artır. Məhz belə bir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin səviyyəsi də yüksəlir. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin səviyyəsinin yüksəlməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin həcmının artması ilə yanaşı, həm də əhalinin maariflənmə səviyyəsindən də bilavasitə asılıdır. Təbiidir ki, əhalinin maariflənmə səviyyəsi yüksəldikcə orqanik məhsulların istehlakının sağlamlığın qorunmasına xidmət etdiyi daha yaxşı dərk edilir. Artıq sevindirici hal kimi qeyd etməliyik ki, respublikamızda da orta statistik istehlakçı özünə çatdırmasa da, övladlarını sağlam qida, orqanik ərzaq məhsulları ilə təmin etməyə çalışır. Məsələn, respublikamızda yaşayan orta statistik istehlakçıların əksəriyyəti artıq özünə olmasa da, körpə övladlarının qida rasionuna kənd yumurtası, kənd çolpası əlavə etməkdədir.

Orqanik kənd təsərrüfatının, eləcə də ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində mütərəqqi dəyişikliklər, bu sahədə iqtisadi yüksəliş dünya iqtisadiyyatında baş verən konyuktur dalğalanmalardan, artım və böhran meyillərindən, eləcə də qida məhsullarının təhlükəsizliyinə olan maraqdan da bilavasitə asılı olur. Bu baxımdan orqanik məhsullar istehsal edən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları orqanik məhsullar bazarına daxil olmaq və həmin bazarda rəqabətə davamlılıq

göstərmək məqsədilə dünya bazar konyunkturunu nəzərə almaqla plan və layihələr işləyib hazırlamalı, istehsal edib bazara çıxaracaqları məhsulların ilk növbədə sertifikatlarını təmin etməlidirlər. Dünya bazarında yalnız rəqabətə davamlı orqanik ərzaq məhsullarını müvəffəqiyyətlə reallaşdırmaq mümkündür.

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əslində aşağıdakı məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət edir:

- *ölkə əhalisinin ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə təminatı və sağlamlığının qorunması;*
- *ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;*
- *ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;*
- *qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi;*
- *milli kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi.*

Müasir şəraitdə orqanik metodlar bitkiçilik, heyvandarlıq və qida məhsullarının istehsalı ilə yanaşı, həmçinin qeyri-ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorunda da tətbiq edilməkdədir. Bu sektora meşə məhsullarını, həmçinin qoz, fındıq, şabalıd, bitki və heyvan mənşəli xammalları, dərman və kosmetika məqsədli meşə məhsullarını və s. şamil etmək olar. Dünya miqyasında qeyri-ənənəvi meşə məhsullarının bazarı il ərzində 11 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Meşə massivlərinə orqanik yanaşmanın tətbiqi təbii resurslardan ekoloji yönümlü istifadə imkanlarının genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, orqanik metodları balıqçılıq təsərrüfatlarında balıq istehsalçıları, arıçılıq təsərrüfatlarında bal istehsalçıları da tətbiq edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən bazarlar hazırda formalaşma mərhələsində olsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə bu məhsullara meyilli olan istehlakçılar kifayət qədərdir.

İstehlakçılar bir qayda olaraq süni əlavələr olmadan ekoloji təhlükəsizliyə zəmanət verən müəyyən standartları özündə birləşdirən sertifikatlı orqanik məhsullara üstünlük verirlər. Orqanik sertifikatlaşdırma bu və ya digər məhsulun müvafiq standartlara cavab verməsinə təminat yaradır. Orqanik məhsullara verilən standartlar həmin məhsula istehlakçının daha çox etibar etməsinə zəmanət verməklə orqanik məhsullar bazarının genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır (6.912).

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafına təsir edən amillər və risklərin qiymətləndirilməsi

Problemə konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının reallıqları baxımından yanaşsaq, qeyd etmək lazımdır ki, respublikada orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafını şərtləndirən meyillər və potensial imkanlar yetərli şəkildədir. Bunu aşağıdakılar şərtləndirir:

- *Azərbaycan Respublikasında 11 iqlim tipindən 9-nun mövcudluğu;*
- *günəşli günlərin sayının çox olması;*
- *kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə bağlı regionların ixtisaslaşması;*
- *əhalidə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı vərdişlərin və tarixən formalaşmış ənənələrin mövcudluğu;*
- *son zamanlar əhalinin kənd təsərrüfatı və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehlakına üstünlük verməsi ilə bağlı maariflənmə və istehlak mədəniyyətinin yüksəlməsi.*

Ekoloji kənd təsərrüfatının formalaşdırılması istiqamətində respublikamızda zəruri hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir. Belə ki, 13 iyun 2008-ci ildə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir.

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Qanunda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ümumi prinsipləri, ekoloji kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi, ekoloji kənd təsərrüfatına dair tələblər, ekoloji kənd təsərrüfatına keçid dövrü, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının idxalı, ixracı və s. məsələlər geniş əksini tapmışdır (7).

Respublikada orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satış bazarı 3,0 milyon avro dəyərində qiymətləndirilir (8.328).

Yuxarıda sadalanan arqumentlər respublikada orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün baza parametrləri sayıla bilər. Lakin bütün bunlarla yanaşı, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafını əngəlləyən faktorlar mövcuddur ki, bunlara da aşağıdakıları şamil etmək olar:

- *respublikada orqanik toxum və əkin materiallarının yetərinə olmaması;*
- *təsərrüfat subyektləri tərəfindən orqanik bitki mühafizəsi vasitələrindən və orqanik gübrələrdən davamlı şəkildə istifadə edilməməsi;*
- *sertifikatlaşdırma sisteminin şəffaf şəkildə tətbiq edilməməsi;*
- *ölkə ərazisinə toxumların, genidəyişdirilmiş orqanizmlərlə zəngin məhsulların idxalı;*
- *orqanik məhsulların istehsalı ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin elmi və praktik biliklərinin çatışmazlığı.*

Qeyd etmək lazımdır ki, orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının inkişafı ilə bağlı məqsədlərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasına təsir göstərən obyektiv və subyektiv faktorlar mövcuddur ki, onlara da aşağıdakıları şamil etmək olar:

- *orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı demək olar ki, inqilabi sayıla biləcək dəyişikliklərin reallaşdırılmasında dövlət qurumlarının, yerli idarəetmə orqanlarının, habelə biznes qurumlarının yetərinə iştirak etməməsi;*
- *orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesinə maliyyə dəstəyinin verilməməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməməsi;*
- *orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq sertifikatların dəyərinin yüksək olması;*
- *orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına başlanılması ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalının olmaması;*
- *əlverişli şərtlərlə vəsait cəlb edilməsi məqsədilə kredit bazarlarına çıxışın mümkünsüzlüyü;*
- *marketing və maliyyə menecmenti sahəsində yeniliklərə fermerlərin çıxış imkanlarının məhdudluğu;*
- *növbəli əkin sisteminin tətbiqinin müxtəlif səbəblər üzündən (fermerlərin sərəncamında kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin məhdud olması, infrastrukturun zəif inkişafı, yerli orqanik məhsullar bazarının olmaması və s.) çətinliklərlə qarşılaşması.*

Dünya praktikası göstərir ki, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına başlanması kifayət qədər riskli prosesdir. Bütün hallarda bu prosesin reallaşdırılması təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir. Ənənəvi kənd təsərrüfatlarında orqanik istehsalı birbaşa keçid ümumiyyətlə mümkün deyil. Təbii ki, bu zaman orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasına pilot təsərrüfatların yaradılması yolu ilə başlanmalı və inkişaf etdirilməlidir. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı riskləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- *təşkilatı-hüquqi risklər;*
- *sosial-siyasi risklər;*
- *iqtisadi risklər;*
- *ekoloji risklər;*
- *təbii-iqlim dəyişikliklərindən yarana biləcək risklər;*
- *fors-majör risklər.*

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı mümkün ola biləcək təşkilatı-hüquqi və sosial-siyasi risklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- *orqanik məhsulların istehsalı ilə bağlı qanunvericilik-hüquqi bazanın mükəmməl xarakter daşımaması, bir sıra hallarda belə qanunvericilik aktlarında boşluqların mövcudluğu, eləcə də hüquqi aktların işlək mexanizminin mövcud olmaması;*
- *orqanik məhsullar bazarına dövlət dəstəyinin praktik baxımdan mövcud olmaması;*
- *orqanik məhsulların satış bazarları ilə bağlı infrastruktur sisteminin yetərli şəkildə inkişaf etməməsi;*
- *ÜTT-yə daxil olma ilə bağlı bir sıra ölkələrdə siyasi və sosial, eləcə də təşkilatı-iqtisadi və hüquqi problemlərin mövcudluğu.*

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı iqtisadi risklərə bunları aid etmək olar:

- *dünya iqtisadi böhranlarının, eləcə də milli iqtisadiyyatda baş verən destruktiv tendensiyaların aqrar sahəyə təsiri səbəbindən iqtisadi situasiyanın qeyri-sabitliyi;*
- *kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit bazarlarına çıxış imkanlarının zəifliyi və maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı.*

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına təsir göstərən ekoloji risklərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- *yağıntının həcmnin azalması, su ehtiyatlarının məhdudluğu, buzlaqların yox olması və s. kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının aşağı düşməsi ilə yanaşı, həm də əkin sahələrinin deqradasiyasına, torpaqların su və külək eroziyasına məruz qalmasına, son nəticədə səhrələşməyə gətirib çıxarır;*
- *ətraf mühitin çirklənməsi, torpaq və su resurslarının zərərli maddələrlə zənginləşməsi, təbiətdə biomüxtəlifliyin məhdudlaşması;*
- *mineral gübrələrdən, həşəratlara və kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı mübarizədə kimyəvi vasitələrdən istifadə hallarının yüksəldilməsi.*

Qlobal iqlim dəyişiklikləri orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesinin dayanıqlı xarakter daşması üçün ən böyük təhdid mənbələrindən biri hesab edilir. Qlobal iqlim dəyişiklikləri eyni zamanda orqanik bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə və təbiətdə biomüxtəlifliyin pozulmasına da gətirib çıxarır. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına təsir göstərən fors-majör risklər əsas etibarilə *təbii fəlakətləri, texnogen dağıntıları, epidemiyaları* nəzərdə tutur ki, bu da bütün sahələrdə olduğu kimi, orqanik kənd təsərrüfatında da sosial-iqtisadi fəallığı məhdudlaşdırır.

Yuxarıda qeyd edilən risklərin zərərli təsirlərini neytrallaşdırmaq məqsədi ilə risklərin idarə edilməsi üçün bütövlükdə makro aspektdə antiböhran idarəetmə yönümlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu qəbildən olan tədbirlərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən təbii fəlakət risklərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi;
- fəlakətlərin məhdudlaşdırılması məqsədilə preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafında təbii fəlakət risklərinin idarəedilməsi məqsədilə tədris proqramlarının hazırlanması;
- risklər haqqında ictimai informasiyaların cəmiyyətə müntəzəm şəkildə təqdim edilməsi.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının təbii-iqlim üstünlükləri orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Ekoloji kənd təsərrüfatının formalaşdırılması istiqamətində respublikamızda zəruri hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, respublikanın dağlıq rayonlarında, xüsusilə dağlıq Şirvan, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala regionlarında ekoloji təmiz və orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı geniş potensial imkanlar mövcuddur. Xüsusilə orqanik heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, qeyri-ənənəvi bitkiçilik məhsullarının və bal istehsalının inkişaf etdirilməsi bu regionlarda öz təbii və müqayisəli üstünlükləri ilə seçilir. Respublikanın dağlıq regionlarında bu sahənin inkişaf etdirilməsi eyni zamanda makroiqtisadi baxımdan alternativ ixracın inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edər və ölkəyə irihəcmli valyuta daxil olmasına şərait yaradır.

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Nəzərə almaq vacibdir ki, əgər mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər hansı təsərrüfat subyekti dünya bazarına orqanik ərzaq və qida məhsulu çıxara bilirsə, həmin məhsul ölkənin brendini təşkil edir, ölkənin dünya miqyasında tanınmasını uğurla reallaşdırır.

Odur ki, hökumət aqrar sahənin orqanik məhsullar istehsalına keçidini təmin etmək üçün zəruri dəstəkləmə tədbirləri həyata keçirməlidir. Xüsusilə iqtisadi və təşkilati yönümlü dövlət dəstəyi nəticəsində orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və dünya bazarına çıxışına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Р. Штайнер. Дихомонаичные основы успешного развития сельского хозяйства. Сельскохозяйственный курс. 1924. 327 с. (Перевод М.Н. Лемчусникова, А.А. Демидов, Калуга 1997).
2. Look to the hand. Northbourne-London: Dent 1940-114p.
3. <https://www.agroXXI.ru>
4. İ.H. İbrahimov. "Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri". Bakı, 2007, 296 s.
5. А.У. Ульянов. Преимущество развития экологически чистого производства сельскохозяйственной продукции. Научный журнал КУБГАУ 2017, 113
6. Органическое сельское хозяйство и право. РТМ 2015, 237 с.
7. "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu, 13 iyun 2008-ci il.
8. U. Aksoy, İ. Boz, H. Eyneov, Y. Quliyev. "Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı: hazırki durum və gələcək inkişaf potensialı". BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Bakı, 2018, 106 s.
9. A.F. Abbasov. "Ərzaq təhlükəsizliyi", Bakı, "Nasir"- 2007, 602 s.
10. H.A. Xəlilov. "Milli Ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri", Bakı, 2001.

Prof. Dr. Anar Fazil oğlu Abbasov
Azerbaijan University of Cooperation

Organic agriculture production and sales markets

Summary

The article discusses the characteristic features of the development of organic agriculture, reveals the environmental, social and economic advantages of organic agriculture. At the same time, the article reflects the scientific and theoretical aspects of the formation of organic agriculture, the specifics of this area in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *ecological agriculture, organic agriculture, soil erosion, degradation, biodiversity, agriculture*

Д.э.н., профессор Аббасов Анар Фазил оглы
Азербайджанский университет кооперации

Производство и рынки сбыта продуктов органического сельского хозяйства

Резюме

В статье рассматриваются характерные особенности развития органического сельского хозяйства, раскрываются экологические, социальные и экономические преимущества органического сельского хозяйства. В то же время в статье отражены научные и теоретические аспекты формирования органического сельского хозяйства, специфика этой области в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *экологическое сельское хозяйство, органическое сельское хозяйство, эрозия почвы, деградация, биоразнообразие, сельское хозяйство*

UOT: 330. 339.1:339.3

AQROBİZNES MƏHSULLARININ REALLAŞDIRILMASI SİSTEMİNDƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏR

Aytən Akif qızı Şükürova,

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, baş müəllim, tədqiqatçı

Tel.: (050) 371-49-39; e-mail: shukurovaayten@mail.ru

Xülasə

Məqalədə aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının təşkili, bölgü kanallarının seçilməsi, onların quruluşu və reallaşdırma prosesinə təsir edən amillərə baxılmış, həmçinin struktur dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə aqrar məhsulların reallaşdırılması mərhələsində meydana çıxan problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra yollar və təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** satış, kənd təsərrüfatı məhsulları, reallaşdırma, satış kanalları, problem, aqrobiznes.*

Giriş

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsul istehsalçıları üçün aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaqın reallaşdırılması sisteminin təşkilinin daha səmərəli metodlarının seçilməsi aqrar müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin stabil inkişafını təmin edir. Bununla yanaşı, aqrar bazarın mövcud vəziyyəti həm də məhsulların reallaşdırılması sistemində satışın optimal fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sferada reallaşdırılan məhsulun həcmi, qiymətin orta səviyyəsi, satışdan əldə edilən gəlir və mənfəətin həcmi və s. kimi mühüm maliyyə-iqtisadi göstəricilər məhsulların reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərdən və onun təşkilindən xeyli dərəcədə asılıdır. Məhz bu səbəbdən aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili və təşkili aqrar islahatlar şəraitində çox böyük aktuallığa malikdir.

Reallaşdırma sistemi aqrar müəssisənin satış şəbəkəsi və satış kanallarından ibarət bir kompleksli əhatə edir. Satış kanalı da öz növbəsində məhsulun istehsalçılardan son istehlakçıyadək çatdırılmasını təmin edən aqrar müəssisə və fermerlərin, həmçinin fiziki şəxslərin təşkilati-iqtisadi münasibətlərinin məcmusu ilə xarakterizə olunur.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər və onun səmərəli təşkili mal hərəkətinin tərkib elementlərini - malların daşınması, saxlanması, emalı, mal və ya xidmət haqqında informasiya təminatı, məhsulların bölgüsü və satışını özündə əks etdirir. Beləliklə, rəqabət şəraitində məhsulu alıcıya səmərəli yollarla çatdırmaq və istehlak tələbinin ödənilməsinə şərait yaratmaq lazımdır.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının məzmunu

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyd edilir ki, ilk növbədə regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni topdansatış və logistika mərkəzləri yaradılmalıdır. Eyni zamanda paytaxtda və digər iri şəhərlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının müasir tələblərə uyğun pərakəndə satış şəbəkələri genişləndirilməlidir [1].

Göründüyü kimi, uzunmüddətli “Dövlət Proqramı”nda bilavasitə aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının səmərəli kanallarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması problemi aqrar-sənaye kompleksi strukturunun qeyri-qənaətbəxş inkişafı, istehsalçılar və ya istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin pozulması, mövcud qiymətyaranmanın natamam olması, dövlət dəstəyinin tələb olunan səviyyədə olmaması və bazarın vəziyyəti haqqında zəruri informasiyanın azlığı kimi çoxlu sayda amillərin təsiri altında yaranır.

Azərbaycanın praktik-iqtisadçı alimi, prof. İ.İbrahimovun araşdırmalarına görə, “hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının reallaşdırılması aşağıdakı amillərdən asılıdır: məhsulun xüsusiyyətləri və növündən, istehlakçı tələbatından, satış şəbəkəsinin növündən, reallaşdırılan məhsulun səmərəli satılması üsulundan, satış şəraitindən və satışın təşkilindən... və s.” [2 s. 393]. Ekspert-alimin fikirləri ilə razılaşaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, hal-hazırda kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühüm məsələlərdən biri həqiqətən aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sisteminin təşkilində səmərəli bölgü kanallarının seçilməsidir. Bu proses bəzi aqrar müəssisələr və fermer təsərrüfatları üçün həm təşkilati, həm də iqtisadi cəhətdən mürəkkəb məsələdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxsaylı iqtisadi ədəbiyyatlarda aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının təşkili dedikdə satışın vasitəçisi və ya iştirakçısı kimi çıxış edən təşkilat və şəxslərin məcmusu nəzərdə tutulur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə iqtisadi islahatların sürətli inkişafı, Elektron Kənd Təsərrüfatı Sisteminin formalaşması, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi, əhalinin qida məhsulları və sənayenin xammalla təminatının başlıca şərti kimi aqrar sahənin inkişafı və məhsul istehsalçılarının maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında məhsulların reallaşdırılması prosesinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sahə iqtisadiyyatının aparıcı alimləri, prof. H. Xəlilov və prof. İ. İbrahimov elmi araşdırmalarında məhsulun son istehlakçıya çatdırılmaqla reallaşdırılması prosesini müəssisənin fəaliyyətinin əsas həcm göstəricisi hesab edirlər [2; 11]. Fikrimizcə, bu, birbaşa marketing prosesi olub, sıfırsəviyyəli istehsal-istehlak bölgü kanalında aqrar məhsulların reallaşdırılması ilə əlaqədar təsərrüfat proseslərinin məcmusunu əks etdirir.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, “aqrar sahədə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının səmərəli təşkili istehsalçı-istehlakçı maraqlarının qorunmasına xidmət edir” [2, s. 388]. Məhz bu səbəbdən aqromarketingin satış, bölgü və ya mal hərəkəti siyasətindən məlum olduğu kimi, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının birbaşa və vasitəli bölgü kanalları tətbiq edilir. Belə ki, aqrar sferada məhsul istehsalçılarının satış və ya mal hərəkətinin birbaşa kanalı onların istehsal etdiyi məhsulun müstəqil vasitəçilərdən yan keçərək bilavasitə istehsalçıdan istehlakçıyadək yerdəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu baxımdan respublikamızda məhsulun mövsümliliyi və tez xarab olan xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq birbaşa kanalla əsasən kartof və tərəvəz məhsullarını bilavasitə aqrar bazarda və xüsusi mağazalar vasitəsilə reallaşdırmaq məqsəduyğundur.

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, aqrar məhsulların reallaşdırılmasının vasitəli kanalı məhsulu istehsalçıdan alıb istehlakçıya göndərən müstəqil vasitəçilərdən istifadə ilə əlaqədardır. Burada aralıq həlqə və ya vasitəçi dövlət təşkilatları, istehlak kooperasiyası, ticarət, iaşə və sənaye müəssisələri ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son nəticədə böyük əmək məsrəfi və maddi xərclərlə istehsal edilən məhsulların reallaşdırılmasından məqsəd isə məhsul istehsalçıların ümumi gəlirinə nail olmaqdır. Ümumi gəlirin formalaşmasının başlıca mənbəyi məhsulun reallaşdırılmasından əldə edilən pul vəsaitidir. Reallaşdırmadan əldə edilən pul vəsaiti isə mühüm maliyyə göstəricisidir. Bu da öz növbəsində reallaşdırılan məhsula görə müəssisənin hesabına daxil olan maliyyənin məbləğini özündə təcəssüm etdirir. İqtisadçı alim prof. B. Ataşovun qeyd etdiyi kimi, “satışdan əldə edilən mədaxil məhsul istehsalı üçün məsrəfləri heç də həmişə ödəmir” [4, s. 195].

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı müəssisələri və fermer təsərrüfatları istehsal etdikləri məhsulların hamısını reallaşdırmır. Onun bir hissəsi təsərrüfat daxilində (toxum, ot, emal üçün xammal) istehsal məqsədləri üçün istifadə edilir.

Bu kateqoriyadan olan istehlakçıların saxlama və reallaşdırma üçün xüsusi şərait tələb etməyən, minimum istehlak səbətinə daxil olan aqrobiznesin əsas qida məhsulları - un, şəkər, yarma, makaron məmulatı, bitki yağı və digər mallarla təchizatının mövcud malötürücü şəbəkədən yan keçməklə malların onlara “güzəştli” qiymətlərlə çatdırılmasının təşkili təklif edilir. Alimlərin fikrincə, malların istehlakçılara çatdırılmasının səmərəli yolundan istifadə tədavül xərclərinin xeyli aşağı düşməsinə və malların 20-30% ucuzlaşmasına imkan verir ki, bu da son nəticədə həm istehlakın səviyyəsinin yüksəldilməsini, həm də qeyri-ərzaq mallarının alınması üçün vəsaitə qənaəti təmin edir [3].

Akademik Z. Səmədzadənin baş redaktoru olduğu Böyük İqtisadi Ensiklopediyada “Satış kanalı” anlayışı “iqtisadi agentlərin məcmusu, istehsalçı ilə istehlakçı arasında konkret məhsul üçün mülkiyyət hüquqlarının mübadiləsinə vasitəçilik və bölgü kanalı” kimi geniş məzmununda izah edilmişdir [5, s. 372]. Burada davamiyyətli bölgü kanallarının xarakteristikası - **sıfırsəviyyəli** (istehsalçı→istehlakçı), **birsəviyyəli** (istehsalçı→pərakəndə ticarətçi→istehlakçı), **ikisəviyyəli** (istehsalçı→topdansatış ticarətçi→pərakəndə ticarətçi→istehlakçı) və **üçsəviyyəli** (istehsalçı→topdansatış ticarətçi→xırda topdansatış ticarətçi→pərakəndə ticarətçi→istehlakçı) satış kanallarının mahiyyəti sxematik olaraq kifayət qədər əsaslandırılır. Fikrimizcə, aqrar sferada məhsulların reallaşdırılmasının təşkili və bölgü kanallarının səmərəli əlaqələndirilməsində bu sxem özünü nəzəri və praktiki cəhətdən doğruldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif elmi əsaslandırmalara və mənbələrə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəəlik səviyyəsi və ya reallaşdırılması həcmi ilə əlaqədar fərqli məlumatlar mövcuddur. Belə ki, bəzi mənbələrə görə, aqrar məhsulların 75 faizdən çox hissəsi əmtəəlik məhsuldur [6].

Hesablamalarımıza görə, bu hesabla (75 faiz əmtəəlik) 2018-ci ildə ölkəmizdə istehsal edilən 7010 mln. manatlıq kənd təsərrüfatı ümumi məhsulunun (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) 5258 mln. manatlığı, o cümlədən 3186 mln. manatlıq bitkiçilik məhsullarının 2390 və 3824 mln. manatlıq heyvandarlıq məhsullarının 2868 mln. manatlığı əmtəəlik məhsul kimi müxtəlif kanallarla reallaşdırılmışdır [8, s. 483].

Xarici ölkə ekspertlərinin fikrincə, bütünlükdə dünyada taxılın 55 faizi əhali tərəfindən qida məhsulu kimi istehlak olunur və 45 faizi mal-qara yemi kimi istifadə edilir. Ölkələrdə taxıldan istifadə

onların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə taxılın 25 faizdən aşağısı qida üçün, qalan hissəsi mal-qara və quş yemi, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 20 faizə qədərindən ərzaq ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə istifadə edilir [7]. Bu baxımdan (55 faiz) hesablamalarımıza görə, Azərbaycanda təkcə 2018-ci ildə taxılın 3309,2 min ton ümumi yığımının (ilkin çəkiddə, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) 1820,1 min tonunun əhaliyə qida məhsulu kimi reallaşdırıldığı aydın olar [8, s. 486].

Bununla belə, azərbaycanlı mütəxəssis alimlər hesab edirlər ki, istehsal edilən taxılın əmtəlik səviyyəsi respublikamızda (35-40 faiz), Rusiyada (45 faiz) orta hesabla təxminən 35-45 faiz təşkil edir [2, s. 391]. Bu o deməkdir ki, 2018-ci ildə respublikamızın kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları taxılın ümumi yığımının (3309,2 min ton) 40 faizini, yəni 1324 min tonunu müxtəlif satış kanalları ilə - birbaşa istehlakçıya, ticarət təşkilatına, tedarükçülərə, şirkət və müəssisələrə, bazarda və s. reallaşdırmışlar. Lakin Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına əsasən, ölkədə təsərrüfatların istehsal etdikləri bitkiçilik məhsullarının, o cümlədən buğdanın 87,7 faizi, kartofun 97,6 faizi, tərəvəzin (açıq sahə) 93,8 faizi, bostan məhsullarının 48,5 faizi, meyvənin 94,4 faizi əmtəlik məhsul kimi reallaşdırılır. Qeyd edilən məhsulların əmtəlik səviyyəsini əsas götürsək, onda ölkədə 2015-ci ildə istehsal edilən 1640 min ton buğdanın 1348,3 min tonunun və ya 2018-ci ildə 1991,7 min ton buğdanın 1746, 7 min tonunun məhsul istehsalçıları tərəfindən reallaşdırıldığı, başqa sözlə, reallaşdırılan taxılın həcmnin müqayisə edilən dövrə nisbətən 398,4 min ton və ya 29,5 faiz artdığı aydın olar. Bu nisbətə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları 2018-ci ildə yetişdirdikləri kartofun 877,3 min tonunu, tərəvəzin 1427,5 min tonunu, bostan məhsullarının 195 min tonunu və meyvənin 954,2 min tonunu müxtəlif bölgü kanalları vasitəsilə reallaşdırmışlar (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı, reallaşdırılması və strukturu

Məhsul növləri	İstehsal cəmi, min ton	Reallaş- dırılıb cəmi, min ton	Əmtəlik səviyyə, %	o cümlədən			
				Kənd təsərrüfatı müəssisələri		Fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatı	
				reallaşdırılıb min ton	xüsusi çəki, %	reallaşdırılıb min ton	xüsusi çəki, %
Taxıl (təmiz)	3309,2	2852,5	86,2	385,6	13,5	2466,9	86,5
Pambıq	233,6	233,6	100,0	28,4	12,2	205,2	87,8
Tütün	6,3	6,3	100,0	0,1	1,6	6,2	98,4
Kartof	898,9	877,3	97,6	17,7	2,0	860,0	98,0
Tərəvəz	1521,9	1433,6	94,2	85,3	6,0	1348,4	94,0
Bostan məhsulu	401,9	194,9	48,5	1,5	0,8	193,4	99,2
Meyvə və giləmeyvə	1010,8	954,2	94,4	42,6	4,5	911,6	95,5
Şəkər çuğunduru	277,2	223,1	80,5	79,8	35,8	143,4	64,2
Üzüm	167,6	165,1	98,5	26,7	15,9	15,9	84,1
Günəbaxan	23,6	23,5	99,7	1,3	5,5	22,2	94,5
Çay yarpağı	0,87	0,87	100,0	0,44	50,6	0,43	49,4
Ət (kəsilmiş)	326,0	234,7	72,0	43,7	18,6	191,0	81,4
Süd	2080,4	1706,0	82,0	70,4	4,1	4,1	95,9

Yumurta (mln. ədəd)	1676,2	1424,8	85,0	547,5	38,4	877,3	61,6
Yun (fiziki çəki)	15,8	15,8	100,0	0,3	1,9	15,5	98,1
Barama (ton)	513,9	513,9	100,0	-	-	513,9	100,0

Mənbə: DSK-nın məlumatı əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır [8, s. 486, 500].

Cədvəldən göründüyü kimi, reallaşdırılan taxılın 86,5 faizi, pambığın 87,8 faizi, tütünün 98,4 faizi, kartofun 98 faizi, tərəvəzin 94 faizi fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları tərəfindən reallaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, ölkədə reallaşdırılan aqrobiznes məhsullarının, o cümlədən şəkər çuğunduru (64,2%), çay yarpağı (49,4%) və yumurta (61,6%) istisna olmaqla orta hesabla 80 faizdən çoxu bu təsərrüfatların payına düşmüşdür.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili nəticəsində müəyyən olunub ki, dünya bazarında aqrar məhsulların satışında çoxlu sayda reallaşdırma kanalları mövcuddur. Bunlardan hal-hazırda ölkəmizdə əsasən aşağıdakı satış kanallarından istifadə edilir:

1. Müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün tədarükçülərə satış;
2. Müqavilə əsasında emal müəssisələrinə satış;
3. Topdansatış mərkəzlərində birbaşa satış;
4. Pərakəndə ticarət və ictimai iaşə vasitəsilə satış;
5. Yerində vasitəçilərə satış;
6. Firma ticarət şəbəkəsi vasitəsilə satış;
7. Şəhər bazarlarında birbaşa satış;
8. Məhsul bazarları və yarmarkalarda satış;
9. Birbaşa ixrac.

Bununla yanaşı, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına əsasən, ölkəmizdə təsərrüfatların istehsal etdikləri bitkiçilik məhsullarının xeyli hissəsi yuxarıda qeyd edilən satış kanalları ilə reallaşdırılrsa da, müəyyən hissəsi evdə ərzaq kimi, fermerlərin öz təsərrüfatında mal-qara və quş yemi, həmçinin əkin üçün toxum vasitəsi kimi istifadə edilir. Təbiidir ki, bu vaxt müəyyən itkilər də mövcuddur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycanada təsərrüfatların istehsal etdikləri bitkiçilik məhsullarının reallaşdırılma və özləri tərəfindən istifadə nisbəti, (%)

Məhsul növləri	Satış	Evdə ərzaq kimi istifadə	Öz təsərrüfatında yem kimi istifadə	İtki
Buğda	87,7	3,5	8,0	0,8
Arpa	71,3	0,5	28,0	0,2
Qarğıdalı	65,4	0,1	31,7	2,8
Digər dənliilər	99,5	0,3	0,2	0,0
Paxlalılar	97,5	1,3	0,4	0,8
Kartof	97,6	1,7	0,2	0,5
Tərəvəz (açıq sahə)	93,8	2,5	0,0	3,7
Tərəvəz (istixana)	94,5	0,1	0,0	5,4

Bostan	48,5	1,2	46,6	3,7
Meyvə	94,4	0,7	0,0	4,9
Üzüm (süfrə)	98,5	0,6	0,1	0,8
Üzüm (texniki)	99,2	0,2	0,0	0,6
Pambıq	100,0	0,0	0,0	0,0
Çay	100,0	0,0	0,0	0,0
Tütün	100,0	0,0	0,0	0,0
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	80,5	0,0	19,4	0,1
Günəbaxan	99,7	0,0	0,0	0,3
Yonca	49,8	0,0	50,2	0,0
Digər yem bitkiləri	7,2	0,0	91,1	1,7

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, yerli məhsul istehsalçıların yetişdirdiyi buğdanın 87,7 faizi, kartofun 97,6 faizi, tərəvəzin 94,5 faizi, meyvənin 94,4 faizi və s. mövcud satış kanalları, o cümlədən dövlət ehtiyacları üçün - büdcə müəssisə və təşkilatlarına dövlət vəsaiti hesabına mərkəzləşdirilmiş qaydada, həmçinin topdan ticarət vasitəsilə emal və digər təşkilatlara, pərakəndə ticarət və ictimai iaşə vasitəsilə əhaliyə və s. reallaşdırılır.

Azərbaycanın ərzaq balanslarına əsasən, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım sürəti və onların reallaşdırılmasının optimal təşkili, eyni zamanda mövcud problemlərin həllinə dövlət dəstəyi nəticəsində 2018-ci ildə əhalinin özünütəminatmə səviyyəsi dənli bitkilər üzrə 74,1 faiz, o cümlədən buğda ilə 64,8 faiz, kartofla 90,8 faiz, bütün növ tərəvəzlərlə 115 faiz, pomidorla 138 faiz, bütün növ ət və ət məhsulları üzrə 82,7 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 86,7 faiz, balıq və balıq məhsulları üzrə 83,1 faiz, yumurta üzrə 101,5 faiz təşkil etmişdir [9, s. 73, 75].

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının yuxarıda qeyd edilən təşkilati formaları - kanalları aqromarketinqin satış siyasəti və mövcud bölgü kanallarının səviyyələrinə uyğundur. Belə ki, aqrobiznes məhsullarının hər bir növü özünün satış kanalına və ticarətin təşkilati formalarına malikdir. Aqromarketinqin satış siyasətinə əsasən, vasitəçilərin sayından asılı olaraq ölkəmizdə aqrobiznes məhsullarının əsas kütləsi sıfır, bir, iki, üç və digər səviyyəli kanallarla reallaşdırılır.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının təşkilinin sıfır səviyyəli kanalı fermerlərin məhsullarını birbaşa istehlakçılara öz mağazaları vasitəsilə satışı formasıdır.

Birsəviyyəli kanala bir vasitəçi - adətən pərakəndə ticarət müəssisəsi, ikisəviyyəli kanala iki vasitəçi (topdan və pərakəndə ticarət), üçsəviyyəli kanala üç (topdan, xırda topdan və pərakəndə ticarət) vasitəçi daxildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə bitkiçilik (taxıl, günəbaxan, şəkər çuğunduru və s.) və sənaye məhsullarının əsas hissəsi topdan ticarət vasitəsilə reallaşdırılır.

Məhsulların son istehlakçıya hərəkətində vasitəçilərin rolunu topdan və pərakəndə ticarət sistemi öz üzərinə götürür.

Topdan ticarət - bu, malları alan və saxlayan, sonra isə onları təkrarən satan (pərakəndə tacirlərə və digər topdan tacirlərə) hüquqi və fiziki şəxslərin məcmusudur. Beləliklə, məlum olduğu kimi, mövcud reallaşdırma kanallarına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satılmasını

tədarük təşkilatları, (əmtəə birjalari - xarici ölkələrdə) və emal müəssisələri həyata keçirir. Bu, məhsul istehsalçılara öz məhsullarının istehsal yerində daha tez satılmasına imkan verir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, istehlak və ya əmtəə bazarında pərakəndə ticarət şəxsi (ailə) istifadə üçün malların son istehlakçılara satışı ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyətidir. Bu sferada həm iri firmalar, həm də çoxsaylı şəxsi sahibkarlar fəaliyyət göstərir. Bununla belə, dünya təcrübəsində birja, hərərac və yarmarkalar vasitəsilə aqrobiznes məhsulları və ərzağın topdan ticarəti daha geniş yayılmışdır.

Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələrin bazar infrastrukturunda birja ticarətinin öz yeri vardır. Belə ki, məhsulların reallaşdırılması sisteminin bu kanalı vasitəsilə adətən bütün malların həcmünün 5-10 faizə qədəri reallaşdırılır ki, bu da bazarda qiymətin konkret müəyyən edilməsi üçün kifayətdir. Sahə mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, topdan ərzaq bazarı malların 20-25 faizinin reallaşdırılmasını təmin edir. Onların əsas kütləsi isə (65-75 faiz) istehsalçılar tərəfindən kommərsiya strukturlarına və xammal istehlakçılara müxtəlif vasitəçi təşkilatların vasitəsilə satılır [10].

Məlum olduğu kimi, son vaxtlar aqrar məhsulların reallaşdırılmasında dövlət satınalmaları üstün rol oynayır. “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun tələblərinə görə, satınalma qarşılıqlı əlverişli şəraitdə sonradan emal və ya istehlakçılara (alıcılara) reallaşdırılmaq üçün məhsul istehsalçılarında (malgöndərənlər) kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzağın dövlət tərəfindən mütəşəkkil qaydada alınması formasıdır. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzağın dövlət ehtiyacları üçün tədarükü sistemi də mövcuddur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar şəraitində aqrar məhsul istehsalçılarının emal sənayesi və ticarət müəssisələri ilə birbaşa əlaqəsi olduqca çox səmərəli hesab edilir. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, daşınması və satın alınması mərhələsində itkilərin aşağı salınmasına imkan verir. Bununla yanaşı, bu mərhələdə məhsulların istehlakçılara çatdırılması vaxtı xeyli ixtisar edilir, onların keyfiyyəti yüksəlir və reallaşdırmaya sərf edilən məsrəflər azalır.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının təşkilinin əsasən aşağıdakı formaları tətbiq edilir:

- *birbaşa müqavilə əsasında məhsul satışı;*
- *vasitəçilərin köməyi ilə satış;*
- *xüsusi ticarət şəbəkəsi vasitəsilə birbaşa satış.*

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının qeyd edilən formalarının hər birinin öz üstünlükləri vardır. Bununla yanaşı, ekspert qiymətləndirmələrinə görə, aqrar məhsul istehsalçılarının satış şəbəkəsinin təşkili əsasən məhsulun tipi, istehlakçının xarakteri, bazarın coğrafi ölçüsü kimi amillərdən asılıdır. Aqrobiznesdə bu amillərə uyğun olaraq satış şəbəkəsinin üç əsas tipi - region, məhsulun növü, istehlakçı fərqləndirilir.

Qeyd edək ki, aqrar məhsulların reallaşdırılmasının region təşkili formasında regional satış bölməsi formalaşır, məhsul üzrə satışda ayrı-ayrı bölmələr bir və ya bir neçə məhsul növü üzrə ixtisaslaşır, istehlakçı tipləri üzrə satışda isə hər bir bölmə bir və ya bir neçə sifarişçiyə təhkim edilir.

Aqrar sahə üzrə iqtisadçı alim, prof. H. Xəlilov elmi araşdırmalarında çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “aqrar strukturda kiçikölçülü təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsinin ölkədə ardıcıl aqrar

inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olduğu da unudulmamalıdır". [11, s. 76].

Bununla yanaşı, aqrar məhsulların reallaşdırılmasının təşkili formalarının təkmilləşdirilməsində aqrar marketing topdan ticarətin roluna xüsusi diqqət yetirir. Topdan bazarlar böyük şəhərlərin pərakəndə ticarət şəbəkəsi və ictimai iaşə müəssisələrinin ərzaqla təchizatının, kənd təsərrüfatı məhsullarının hərracında isə əsasən emal sənayesi (diri qaramal, tərəvəz, meyvə), həmçinin pərakəndə ticarətin iri mənbələri hesab edilir. Topdan vasitəçi müəssisələr istehsalçıdan məhsulun tədarükünü həyata keçirir və şəxsi, qeyri-istehsal ehtiyacları üçün məhsul alan istehlakçılar istisna olmaqla onu istehlakçılara reallaşdırır.

Beləliklə, mütəxəssislərin fikirlərini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, hal-hazırda ölkəmizdə istehsal edilən aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının təşkilinin əsasən dövlətə satış, müəssisə və təşkilatlara satış, istehlak kooperasiyası (çox az hissə) və aqrar bazarda fərdi satış, təsərrüfat işçilərinə əmək ödənişi əvəzi və onun ərazisində yaşayan sakinlərə satış kimi kanalları üstünlük təşkil edir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlilində istehsal-istehlak, başqa sözlə tələb və təklif arasındakı asılılıq, həmçinin ölkədən kənara ixracın mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hesablamalarımız göstərir ki, 2018-ci ildə 2015-ci il illə müqayisədə dövlət ehtiyacları, emal müəssisələri və əhaliyə uyğun olaraq birbaşa müqavilə əsasında, həm də topdan və pərakəndə ticarət vasitəsilə reallaşdırılan bütün məhsulların (bostan məhsulları və yun istisna olmaqla), o cümlədən taxılın həcmi (təmiz çəkiddə) 10,5 faiz, onlardan buğda 21,5 faiz, pambıq 6,6 dəfə, tütün 1,8 dəfə, kartof 7 faiz, tərəvəz 19,3 faiz və s. artmışdır. Bununla yanaşı, müqayisə edilən dövrdə bostan məhsulları istisna olmaqla kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaqın əsas növlərinin həm istehsalının, həm də istehlakının ümumi həcmi, eyni zamanda il ərzində adambaşına düşən istehsal və istehlak həcmi xeyli yüksəlmişdir ki, bu da ölkə əhalisinin həmin məhsullarla özünü təminatmə səviyyəsinin yüksəldiyini sübut edir.

Marketingin nəzəri əsaslarına görə, satış siyasəti marketing kompleksinin, tələb və təklif (istehsal-istehlak) isə bazarın tərkib elementlərindən biri kimi bazar tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Odur ki, rəqabət şəraitində məhsulların reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, hesablamalarımıza görə, 2018-ci il ildə 2015-ci illə müqayisədə taxılın ümumi və adambaşına hesabı ilə mal təklifinin səviyyəsi uyğun olaraq 10,5 və 7,2 faiz, kartof 7,0 və 4,5 faiz, pomidor 22,3 və 19,1 faiz, tərəvəz 19,3 və 15,7 faiz və s. artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə əhalinin ödənilən tələbinin səviyyəsi (istehlak həcmi) həm ümumi, həm də adambaşına uyğun olaraq kartof üzrə 5,6 və 2,7 faiz, tərəvəz üzrə 5,2 və 2,3 faiz, meyvə və giləmeyvə üzrə isə 5,1 və 2,1 faiz və s. yüksəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə ölkədə bitkiçilik məhsulları ehtiyatlarının ixracının tərkibində ölkədən kənara reallaşdırılan təzə tərəvəzin ixracı 233,3 min ton və ya 16,3 faiz, təzə meyvə 319,2 min ton və ya 33,5 faiz, kartof 66,6 min ton və ya 7,6 faiz, tütün 4,2 min ton və ya 66,7 faiz, pambıq 52,5 min ton və ya 22,5 faiz təşkil etmişdir. Bununla belə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına əsasən, yığım, saxlama, daşıma və reallaşdırma prosesində buğdanın 0,8 faizi, kartofun 0,5 faizi, tərəvəzin (açıq sahədə) 3,7 faizi, meyvənin 4,9 faizi və s. itirilir.

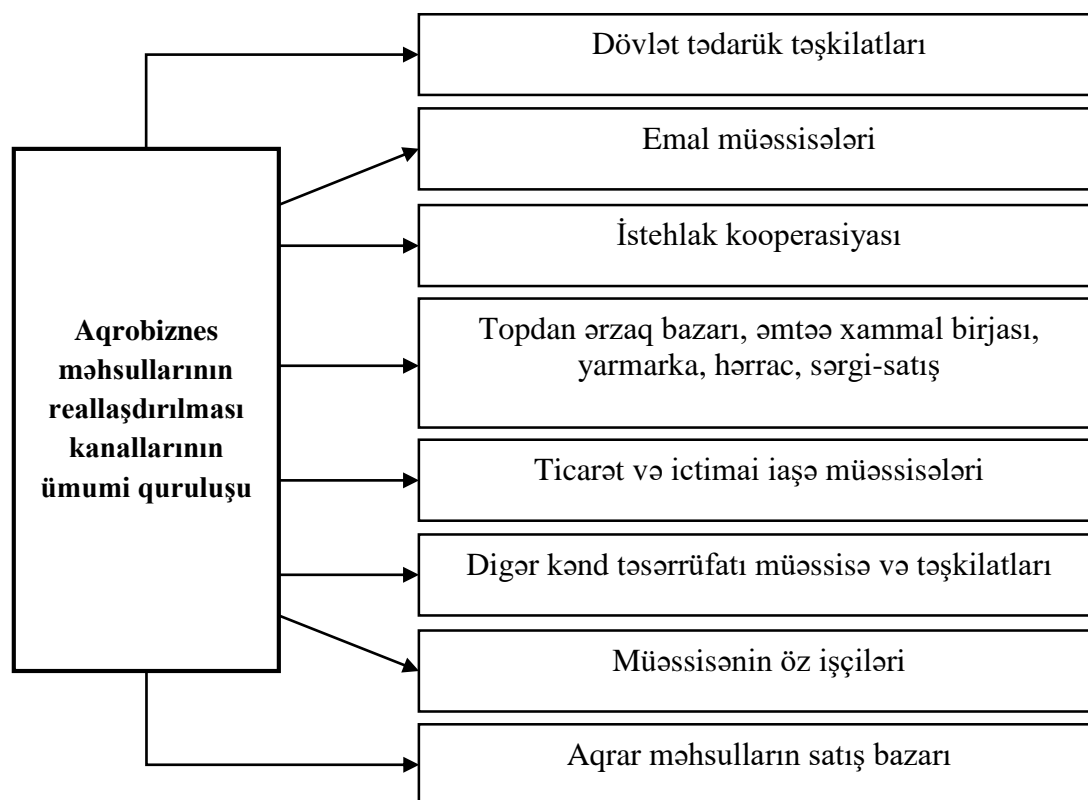
Azərbaycanın icmal ərzaq balansına əsasən, təkcə 2015-ci ildə kartofun resurslarının müxtəlif satış kanalları vasitəsilə respublikadan kənara reallaşdırılmasında ixracın payı 2,4 faiz təşkil etmiş və

ya 2018-ci ildə 1,6 faiz artaraq 4 faizə yüksəlmişdir. Bu ehtiyatların 721,4 min tonu və ya 43,3 faizi istehlak bazarında əhaliyə, 6,7 min tonu və ya 0,4 faizi sənaye ehtiyacları üçün reallaşdırılmış, digər hissəsi - 198 min tonu və ya 11,9 faizi təsərrüfatların özündə toxum, 39 min tonu və ya 2,3 faizi mal-qara və quş yemi kimi istifadə edilmişdir. Kartof resurslarının daşıma və saxlama vaxtı yaranmış itkisi 61,9 min ton və ya 3,7 faiz olmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə bütün növ tərəvəz ehtiyatlarının respublikadan kənara ixracı 2,8 dəfə, ərzaq məhsulu kimi əhaliyə, iaşə müəssisələrinə və digər təşkilatlara reallaşdırılan payı 5,3 faiz, sənaye ehtiyacları (sənaye emalı) üçün 2,6 faiz, meyvə və giləmeyvə ixracı isə 1,8 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, zəruri saxlama şəraitinin olmaması səbəbindən tərəvəzin təxminən 5,7 faizi, meyvə və giləmeyvənin isə 1,4 faizi itirilmişdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində və fermer təsərrüfatlarında kartofun və bəzi məhsulların reallaşdırılan əmtəlik səviyyəsinin nisbətən aşağı olması əsasən kartofun xeyli hissəsinin toxum kimi istifadə edilməsi və ixtisaslaşdırılmış anbarların azlığı səbəbindən itkinin səviyyəsinin hələ də yüksək olması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan kartofun reallaşdırılan səviyyəsinin aşağı olmasının başlıca səbəbi onun zəruri ehtiyaclar üçün saxlanan həcmnin artması ilə əlaqədardır. Respublikanın fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarında kartofun təxminən 85-90 faizə qədər onun yığılı ərəfəsində çox aşağı qiymətə satılır. Beləliklə də bütün bunlar aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin zəruriliyini tələb edir və onun səmərəli təşkilinin ümumi strukturu ilə xarakterizə olunur (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının ümumi quruluşu

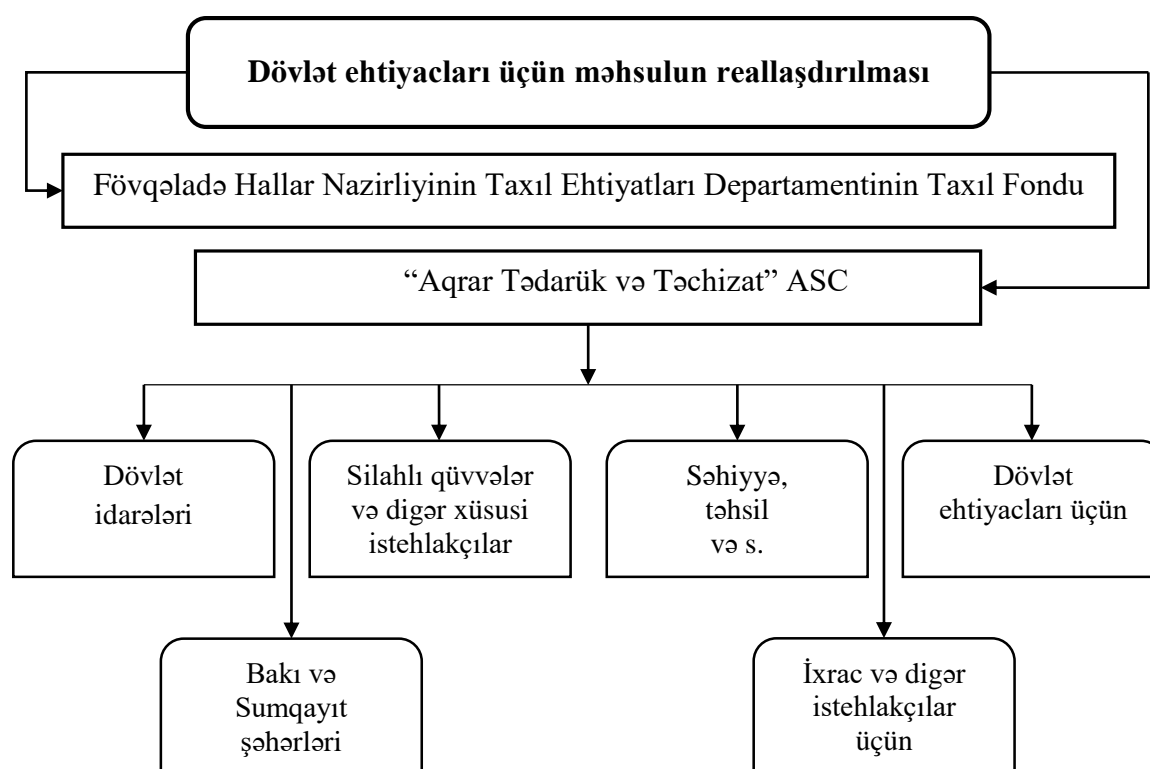

Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda ölkəmizdə dövlət ehtiyaclarının təminatı məqsədilə aqrar məhsulların, xammal və ərzağın satın alınması və reallaşdırılması üçün sifarişin formalaşması və

yerləşməsinin iki əsas səviyyəsi müəyyən edilmişdir. Bu, əsasən Dövlət Taxıl fondu (DTF) və “Aqrar Tədarük və Təchizat” (ATT) ASC-dən ibarətdir.

Ölkədə Taxıl Fondunun həcmi Azərbaycan Hökuməti tərəfindən müəyyən edilir, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Taxıl Ehtiyatları Departamentinin Taxıl Fondu, onun taxıl elevatorları, un dəyirmanları və digər qurumları vasitəsilə məhsul istehsalçılarından kontrakt əsasında satınalma yolu ilə formalaşır. Emal müəssisələri, dövlət müəssisəsi və təşkilatları üçün aqrar məhsulların dövlət vəsaiti hesabına istehsalçılarla müqavilə əsasında satınalması əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində “Aqrar Tədarük və Təchizat” ASC tərəfindən həyata keçirilir. Bu təşkilat ölkəmizdə aqrar məhsulların mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına satınalmasını təşkil edir, büdcə təşkilatlarının verdiyi sifarişlər üzrə məhsul istehsalçılarından məhsulların birbaşa satın alınmasını və s. təmin edir. Dövlət ehtiyacları üçün məhsulun satınalması və göndərilməsinə sifariş dövlət kontraktlarının bağlanması yolu ilə müəssisədə formalaşır. Bu, əyani olaraq aşağıdakı şəkildə sxematik olaraq göstərilmişdir (*Şəkil 2*).

Şəkil 2. Dövlət ehtiyacları üçün aqrar məhsulların reallaşdırılması sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının səmərəli əlaqələndirilməsində məhsulun göndərilmə şərti, həcmi, çeşidi, keyfiyyət parametrləri, göndərmə vaxtı, iqtisadi normalar, stimulye və sanksiyalar müqavilə münasibətlərinin predmetidir. O, dövlətə məhsul satışında kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarına münasibətdə təminatlı topdancılı kimi çıxış edir və onlardan məhsulu təminatlı qiymətlə qəbul edir. Bu da öz növbəsində aqrobiznesdə rəqabət mübarizəsinin güclənməsinə və nəticədə aqrar məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan verir. İqtisadçı alim, prof. E. Quliyev elmi araşdırmalarında bu məsələləri qlobal inkişaf baxımından təhlil edərək göstərir ki, “dövlət ərzaq bazarlarında sağlam rəqabət mühiti

formalaşdırmalı, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsinə ciddi dəstək olmalıdır” [12, s. 125].

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhsul istehsalçıların istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması sistemində dövlət ehtiyacları, sənaye emalı müəssisələri, tədarük təşkilatları, topdan və pərakəndə ticarət şəbəkəsi, məhsul bazarları, ixrac və digər satış kanalları vasitəsilə məhsulların istehlakçılara hərəkəti əsas bölgü kanalı olaraq qalır.

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində “Aqrar tədarük və təchizat” ASC-nin 2019-cu ilin illik hesabat məlumatlarına əsasən, yerli məhsul istehsalçılarından yerində müqavilə ilə ölkənin dövlət ehtiyacları üçün dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 4,4 min ton ət, 11,3 min ton süd, 3,3 min ton meyvə və giləmeyvə, 14,6 min ton təzə tərəvəz tədarük edilərək dövlət müəssisə və təşkilatlarına satılmışdır. Bununla yanaşı, son illər ölkədə fermerlərin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin vəziyyəti, dinamikası və strukturu xüsusi maraq doğurur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Azərbaycanda istehsal edilən aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər [16]

Satış kanalları və məhsullar	2015		2016		2017		2018		2018-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən	
	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. man.	xüsusi çəkisi, %	%	+; -
1. Topdan ticarət vasitəsilə emal, tədarük və digər istehlakçı təşkilatlara satış										
Ərzaq məhsulları cəmi:	11328,9	100,0	12009,5	100,0	13074,9	100,0	13552,8	100,0	119,6	-
o cümlədən:										
Dənlilər	250,5	2,21	262,1	2,18	265,4	2,03	271,4	2,00	108,3	-0,21
Təzə meyvə və tərəvəz	2616,4	23,0	2657,2	23,13	2845,8	21,77	2910,9	21,48	111,3	-1,52
Diri heyvanlar	904,2	7,98	1018,1	8,48	1124,4	8,60	1306,7	9,64	144,5	+1,66
Ət (ev quşl. əti d/o)	1349,8	11,91	1356,0	11,29	1547,4	11,83	1516,2	11,19	112,3	-0,72
Ət məhsulları	336,7	2,97	348,6	1,90	356,5	2,73	313,6	2,31	93,1	-0,66
Süd məhsulları	326,0	2,88	335,0	2,79	346,3	2,65	366,0	2,70	112,3	-0,18
Yumurta	128,7	1,14	141,9	1,18	151,1	1,16	145,7	1,07	113,2	-0,07
2. Pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə əhaliyə və digər istehlakçılara satış										
Ərzaq məhsulları cəmi:	1281,1	100,0	15077,4	100,0	17883,4	100,0	18638,4	100,0	144,8	-
o cümlədən:										
Meyvə	1571,1	12,2	1748,2	11,6	2144,1	12,0	2304,9	12,4	146,7	+0,2

Kartof	132,1	1,0	119,1	0,8	148,1	148,1	135,4	0,7	102,5	-0,3
Tərəvəz	1315,6	10,2	1413,0	9,4	1389,6	7,8	2005,3	10,8	152,4	+0,6
Ət (ev qüsl. əti başqa)	1386,5	10,8	1498,5	6,5	2016,8	11,3	2064,9	11,1	148,9	+0,3
Ət məhsulları	153,8	1,2	173,3	1,1	201,9	1,1	215,9	1,2	140,4	-
Süd məhsulları	441,4	3,4	510,0	3,4	598,1	277,2	638,9	3,4	144,7	-
Yumurta	215,9	1,7	291,8	1,9	277,2	1,6	315,1	1,7	145,9	-
3. Birbaşa ixrac – xarici bazarda satış (mln. ABŞ dolları)										
Cəmi	343,7	100,0	392,6	100,0	559,1	100,0	659,6	100,0	1,9 dəfə	100,0
Kartof	21,0	6,1	15,8	4,0	25,8	4,7	29,6	4,5	141,0	-1,6
Təzə tərəvəz	70,7	20,6	113,2	28,8	184,2	32,9	202,8	30,7	2,9 dəfə	+10,1
Təzə meyvə	220,1	64,0	243,4	62,0	292,0	52,2	325,6	49,4	147,9	-14,6
Çay	19,5	5,7	6,2	1,6	10,2	1,8	9,4	1,4	48,2	-4,3
Tütün	7,4	2,2	8,0	2,1	14,3	2,6	12,7	1,9	171,6	-0,3
Pambıq lifi	5,0	1,4	6,0	1,5	32,6	5,8	79,5	12,1	15,9 dəfə	+10,7

Cədvəldən göründüyü kimi, son illər kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaqın əsas növlərinin topdan ticarət vasitəsilə emal, tədarük və digər istehlakçı təşkilatlara reallaşdırılmasının dinamikası və strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2018-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən həmin satış kanalı ilə reallaşdırılan dənli bitkilərin həcmi 8,3 faiz, təzə meyvə və tərəvəz 11,3 faiz, diri heyvanlar 44,5 faiz, ət (ev quşlarının əti daxil olmaqla) 12,3 faiz, süd məhsulları 12,3 faiz, yumurta satışı 13,2 faiz artmışdır. Bununla belə, müqayisə edilən dövrdə topdan ticarət vasitəsilə reallaşdırılan aqrobiznes məhsullarının tərkibində diri heyvanlar istisna olmaqla (1,66 faiz) digər məhsulların xüsusi çəkisi 0,07-1,52% faiz arasında azalmışdır.

Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların reallaşdırılmasının mühüm kanallarından biri də onların pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə son istehlakçılara satışdır. Məhsulların reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, ölkənin kənd təsərrüfatı müəssisələri və fermer təsərrüfatları tərəfindən 2015-2018-ci illər ərzində əhaliyə meyvə satışı 46,7 faiz, kartof 2,5 faiz, tərəvəz 52,4 faiz, ət (quş əti daxil olmaqla) 48,9 faiz, süd 44,7 faiz, yumurta 45,9 faiz artmışdır. Pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə reallaşdırılan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmində kartof istisna olmaqla (0,3 faiz) meyvə, ət məhsulları və tərəvəzin xüsusi çəkisi 0,2 faizdən 0,6 faizədək yüksəlmişdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, müqayisə edilən 2015-2018-ci illərdə yerli məhsul istehsalçılarının yerlərdə birbaşa müqavilə əsasında xarici bazara ixrac etdikləri kartofun həcmi 41 faiz, təzə meyvə 47,9 faiz, təzə tərəvəz 2,9 dəfə, tütün 1,7 dəfə, pambıq lifi 15,9 dəfə artmışdır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları 2019-cu ildə “Aqrar tədarük və təchizat” ASC-nin vasitəçiliyi ilə xarici bazara birbaşa ixrac kanalı ilə 123,3 ton meyvə və giləmeyvə, 95 min ədəd yumurta ixrac etmişlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ASC ölkədə yerli fermer və qida istehsalçılarının istehsal etdiyi aqrobiznes məhsullarının satışını stimullaşdırmaq məqsədilə özəl şirkətlərin (xüsusilə ictimai iaşə

obyektləri, otellər və xidmət sektoru) də ərzaq təchizatını həyata keçirir, həmçinin kiçik və orta fermer təsərrüfatları üçün alternativ satış kanalları yaratmaq məqsədilə “Kənddən Şəhərə” layihəsi çərçivəsində fermerlər və kiçik ailə təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının paytaxt sakinlərinə satış kanalını təşkil etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, 2018-ci ildə birsəviyyəli “istehsalçı – pərakəndə ticarət - istehlakçı” bölgü kanalı ilə reallaşdırılan istehlak mallarının 11,2 milyard manatlığı və ya 95,8 faizi, ərzaq məhsullarının isə 30,3 faizi məhsul bazarları və yarmarka ticarəti yolu ilə reallaşdırılmışdır.

2008-ci ildə təsis edilmiş və 2009-cu ildən fəaliyyət göstərən böyük nəqliyyat-logistik infrastrukturuna, 3 korpusdan ibarət 8 min kv.m. sahəyə malik 16 min ton tutumlu 80 satış anbarı, 2 korpusdan ibarət 7 min kv.m. sahəsi olan 14 min ton tutumlu 36 soyuducu saxlama anbarına, kənd təsərrüfatı məhsullarının yarmarka və məhsul bazarları üçün 4 min kv.m. sahəsi olan “Meyvəli” Topdansatış Mərkəzinin əsas fəaliyyəti meyvə və tərəvəzin topdan və pərakəndə satışını təşkil etmək, yerli fermerlərin kənd təsərrüfatı məhsullarını keyfiyyətli, rahat və əlverişli qiymətlərlə alıb yerli bazara çıxarılmasını təmin etməkdir.

Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində aqrar sahibkarlığın rolunun artırılması, xüsusilə aqrar sahədə kiçik və orta biznesin (KOB) inkişafı ölkədə istehsal edilən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının prioritet istiqamətlərindəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi şəraitdə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, daxili bazarda reallaşdırılması və xarici bazara ixracında kiçik və orta biznesin, xüsusilə aqrobiznesin mühüm rolu vardır. KOB Evi bütün biznes, xüsusilə aqrobiznes subyektləri üçün operativlik, məmnunluq və əlçatanlıq prinsipinə uyğun, müasir innovasiyalara əsaslanan “Dövlət-Biznes (“G2B”) və zəruri “Biznes – biznes (“B2B”)” xidmətlərinin göstərildiyi vahid məkandır. Bu isə öz növbəsində tətbiq olunduğu bütün sektorlarda, o cümlədən aqrar sahibkarlıq sahəsində satış infrastrukturunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, vaxta və xərclərə qənaəti, operativliyi və məmnunluğu təmin edir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar məhsulların reallaşdırılmasında kiçik və orta sahibkarlara, o cümlədən aqrobiznes sferasında fərdi sahibkarlara, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarına (fermerlərə) xidmətlərin Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemində (EKTİS) qeydə alınması və bir məkanda - KOB evlərində təqdim olunması müsbət nəticələr verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, xeyli sayda KOB subyektlərinin, o cümlədən 130 kənd təsərrüfatı müəssisəsi və 37 fermer təsərrüfatının fəaliyyət göstərdiyi, meyvə və tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşmış Quba-Xaçmaz regionu Rusiya ilə həmsərhəd bölgədə yerləşdiyi üçün burada həmin məhsulların xarici bazara reallaşdırılması kanalı-birbaşa ixrac əməliyyatı daha aktiv şəkildə aparılır.

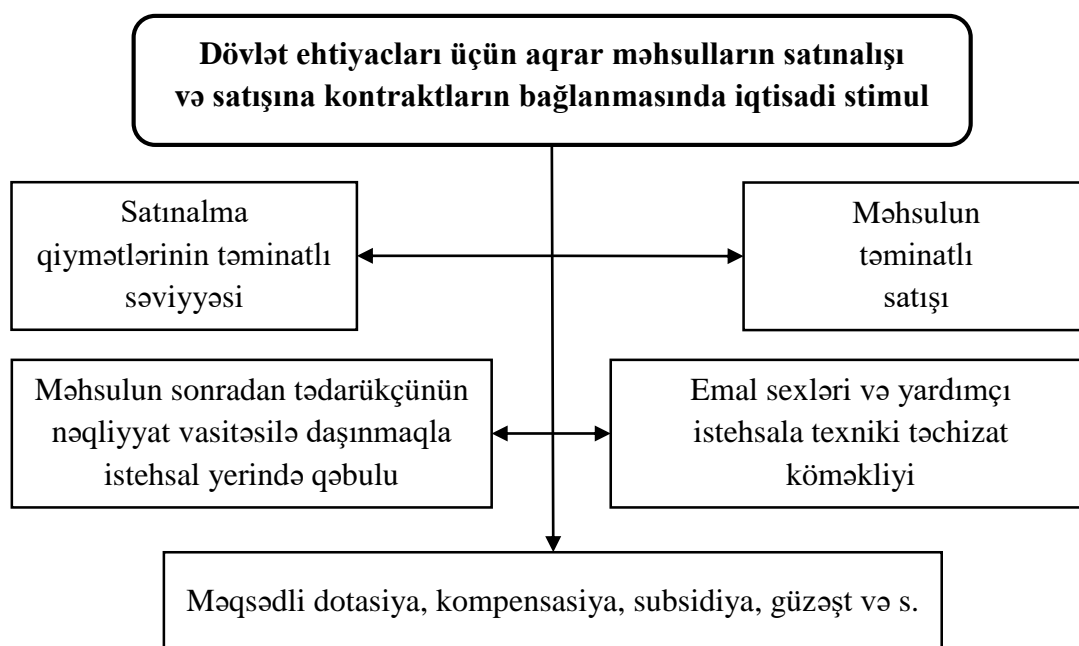
Azərbaycan Respublikası Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin məlumatına əsasən, respublikanın qeyd edilən iqtisadi rayonunda 3500-dən çox mikro, 182 kiçik, 70 orta, habelə hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlıqla məşğul olan 53 minə yaxın sahibkarlıq subyektı qeydiyyatdan keçmişdir. Bu regionda KOB Evi yaradılanadək fəaliyyət göstərən ixracatçı şirkətlər və sahibkarlar arasında aparılan sorğunun nəticəsinə görə, sorğu iştirakçılarının 56 faizi ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi zamanı vaxt, 6 faizi isə əməliyyat xərclərinə görə itki ilə üzləşdiklərini qeyd etmişlər. Bununla yanaşı, respondentlərin 24 faizi logistika xidmətləri, 14 faizi sənədləşdirmə, 10 faizi xərcin çoxluğu, 8 faizi bürokratik əngəllər, 44 faizi isə digər səbəblərdən ixrac əməliyyatlarında problem yarandığını bildirmişlər. Bütün bunlar həmin regionda - Xaçmaz şəhərində “KOB Evi”nin yaradılmasını zəruri etmişdir. Ümumiyyətlə, bu Mərkəz əsasən regiona xas olan kənd təsərrüfatı

məhsullarının ixrac əməliyyatları üzrə ixtisaslaşmış və ətraf rayonların sahibkarlarının - fermerlərin işini asanlaşdırmaqla yanaşı aqrobiznesin inkişafına səbəb olacaqdır.

Azərbaycan Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 2018-ci il 26 iyun tarixli Fərmanı ilə KOB evlərində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə göstərilən xidmətlərinin siyahısı təsdiq edilmişdir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu isə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının birbaşa ixracı üzrə ixtisaslaşdığı üçün burada sahibkarlara 4 biznes prosesi üzrə 300-ə yaxın xidmət göstərilir ki, bunun da 200-ə yaxını dövlət, 100-ə qədəri isə biznes, o cümlədən aqrobiznes subyektlərinin göstərdiyi xidmətlərdir. Bununla da regionda aqrar məhsulların reallaşdırılması sistemində müsbət istiqamətdə struktur dəyişikliklər baş verir və onun institusional mexanizmi formalaşmaqdadır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir şəraitdə aqrar məhsulların reallaşdırılmasının perspektiv kanallarına yerli topdan bazarlar, o cümlədən topdan yarmarka, hərrac və sərqi-satışlar aiddir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin tərkibində və onun problemlərinin həllində dövlət ehtiyacları üçün məhsulların tədarükü və satışının müqavilə əsasında iqtisadi stimullaşmasının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Şəkil 3).

Şəkil 3. Aqrar məhsulların tədarükü və satışının stimullaşdırılması

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili bir daha təsdiq edir ki, perspektivdə də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin qarşılıqlı məhsul göndərməsi reallaşdırılmanın iri kanalı olaraq qalacaqdır. Aqrar müəssisələrin bitkiçilik məhsulları üzrə qarşılıqlı mal göndərilməsinə toxum, yem, emal üçün xammal və s. aiddir. Belə şəraitdə istehlak kooperasiyası, ticarət, ictimai iaşə, aqrar (kənd təsərrüfatı məhsulları) bazar və digər satış kanalları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının təşkilinin daha bir mühüm ənənəvi kanalı istehlak kooperasiyasıdır. Bu istiqamətdə istehlak kooperasiyasının başlıca vəzifəsi kənd təsərrüfatı müəssisələrindən, kəndli (fermer) təsərrüfatlarından və əhalinin öz təsərrüfatlarından tərəvəz, meyvə,

ət, süd, yumurta və digər məhsulları tədarük edib və onlardan əhalinin təminatı üçün istifadə etməkdir. Onlar, eyni zamanda öz imkanları daxilində fermerlərə və kənd əhalisinə yem, gübrə, digər istehsal və mədəni-məişət təyinatlı malların satışını təşkil etməlidirlər. Ölkəmizdə aqrar məhsulların satışının kooperativ formasının yayılması və ya tətbiqi 1990-cı illərdən sonra hələ də öz təsdiqini tapmamışdır. Belə ki, xarici ölkələrdə əmtəəlik taxılın 4 faizdən (ABŞ) 75 faizə (Fransa) qədər kooperativlərin vasitəsilə reallaşdırılır [13 c. 13]. Lakin obyektiv səbəblərdən ölkəmizdə istehlak kooperasiyası kanalı ilə aqrar məhsulların tədarüku və reallaşdırılması sistemi xeyli zəif fəaliyyət göstərir.

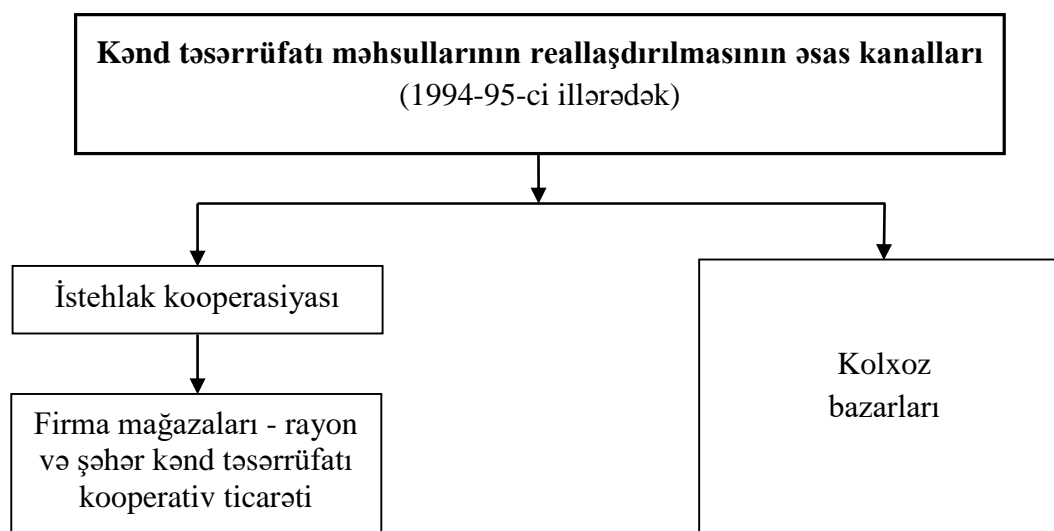
Şimali Avropa ölkələri, Niderland, İrlandiya və Yaponiya üçün kənd sakinlərinin kooperativlərdə iştirakı 95 faizdir. Digər Avropa dövlətlərində bütün fermer təsərrüfatlarının 80 faizi, ABŞ, Kanada və Avstraliyada 75%-i, Böyük Britaniyada və İtaliyada 42 faizə qədər kooperativlərdə birləşmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl satış, satınalma, emal və servis kooperativləridir [14].

Fikrimizcə, satış kooperativ strukturu respublikamızın fermer təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulların satış funksiyasını öz üzərinə götürməlidir. Böyük rus iqtisadçı, kooperator-alim, prof. A.V. Çayanov hesab edir ki, kooperativ satış elə təşkil olunmalıdır ki, kəndlinin əməyinin məhsuluna görə ona daha yüksək qiymətlə ödəniş edilsin [15 s. 197].

Qeyd edək ki, respublikamızda 1994-cü il islahatlarınadək kənd təsərrüfatı məhsullarının satış və ya reallaşdırılması funksiyasını əsasən istehlak kooperasiyası həyata keçirməklə həm də onların tədarüku, emalı və son istehlakçıya çatdırılmasını təmin edirdi. Ölkədə pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmnin xeyli hissəsi istehlak kooperasiyasının payına düşürdü. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması üçün istehlak kooperasiyası həm şəhərdə, həm də kənddə özünün firma mağazaları - kooperativ kənd təsərrüfatı məhsulları ticarəti şəbəkəsinə malik idi. Məhsul istehsalçıları artıq kənd təsərrüfatı məhsullarını hər bir rayonda və yaşayış məntəqəsində mövcud olan kolxoz bazarları vasitəsilə əhaliyə satırdı. Bu satış kanalının payı ümumi dövriyyədə çox olmasa da, məhsul istehsalçılarının kiçik partiyalarla mal satışında ciddi problem yox idi.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı islahatlarınadək ölkədə aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının aşağıdakı əsas kanalı mövcud idi (*Şəkil 4*).

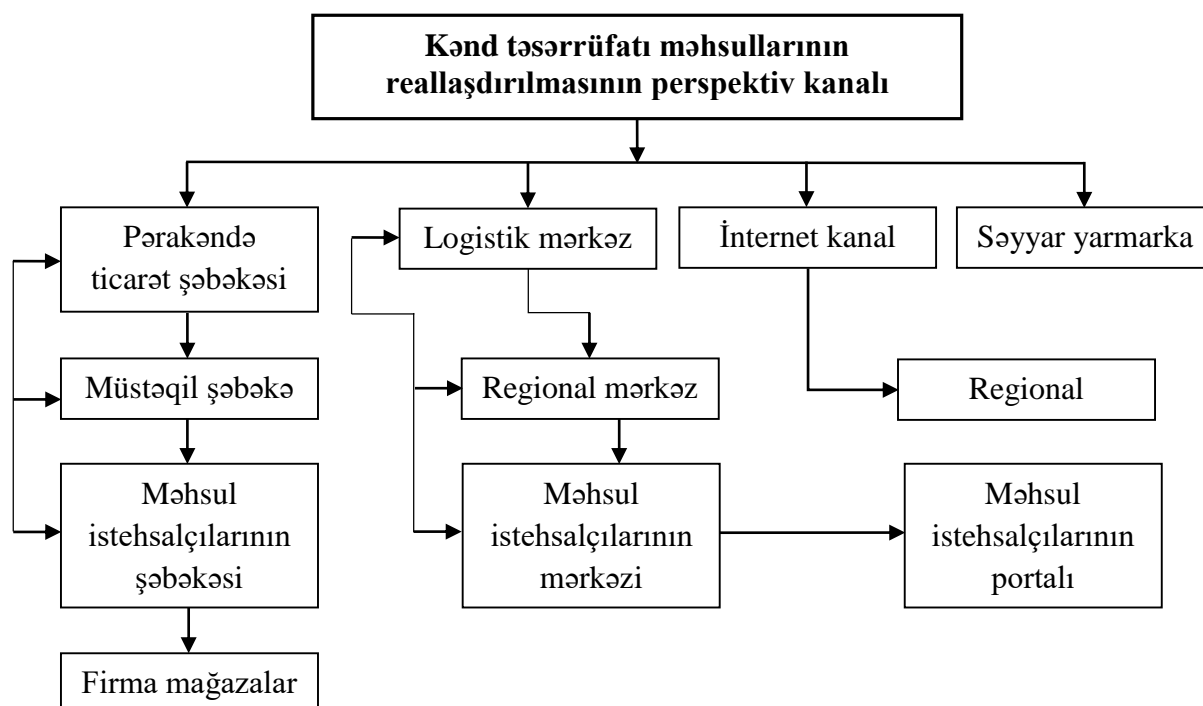
Şəkil 4. 1994-95-ci il islahatlarına qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının əsas kanalları

1990-cı illərin əvvəllərində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının pərakəndəliyinə səbəb oldu. Bu, həm istehlak kooperasiyasına, həm də kolxoz bazarlarına eyni dərəcədə aiddir.

Son illər bazar ticarətinin daha mütərəqqi formaları - yaşıl marketlər, super və hipermarketlərin yaranması kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli satış kanallarının yaranmasına imkan vermişdir. Rus iqtisadçı alim, prof. Efremova M.V. elmi araşdırmalarında kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə ticarətinin aşağıdakı səmərəli reallaşdırma kanalını təklif etmişdir (*Şəkil 5*).

Şəkil 5. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının perspektiv kanalı

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə uyğun olaraq respublikamızda “Aqrar tədarük və təchizat” ASC və “Elektron Kənd Təsərrüfatının İnformasiya Sistemi” Dövlət Proqramı çərçivəsində aqrar məhsulların reallaşdırılmasının logistik bölüşdürücü mərkəzlər, firma mağazaları, yaşıl marketlər və digər müasir satış kanalları fəaliyyət göstərir. Səmərəli satış kanallarının təşkili aqrobiznes məhsullarının son istehlakçılara çatdırılması prosesində itkilərin xeyli dərəcədə azalmasına və bütünlükdə ölkənin aqrobiznes sferasında aşağı rentabellik səviyyəsi probleminin həllinə imkan verəcəkdir.

Aqrar məhsulların reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, ölkədə hələlik fermer təsərrüfatı məhsullarının təminatlı satış bazarının olmaması, dövlət dəstəyi mexanizmi və bazar şəraitinin dövrün tələblərinə tam cavab verməməsi fermer təsərrüfatlarının inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ölkədə onların istehsal etdiyi və reallaşdırdığı məhsulların həcmində xeyli artım vardır. Beləliklə, istehsalın həcmının artımı və fermerlərin bazar strukturu ilə etibarlı əlaqəsinin olmaması onların məhsullarının reallaşdırılmasında müəyyən problemlərə səbəb olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, ölkənin fermer təsərrüfatlarında məhsulun reallaşdırılması sistemində struktur dəyişiklik və fəaliyyətinin təşkili məhsulun əmtəəlik səviyyəsini yüksəltmək, fermerlərin öz istehsal strukturunu dəyişmək və satışın çoxkanallı olması və s. kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla yanaşı, həm də məlumdur ki, kiçik fermer təsərrüfatlarının infrastrukturunu da zəif olur. Bu da məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinin yüksəlməsi və zəif infrastruktur səbəbindən məhsulun reallaşdırılmasında çətinliklər xüsusiyyətini şərtləndirir. Fermerlərin kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının səmərəli təşkilində mühüm amillərdən biri əmək məsrəfi, vaxt və maddi resursların özünü ödəməsi kimi göstəricilərin nəzərə alınmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əvvəllər mövcud olan dövlət satınalışı sisteminin əvəzində hər bir məhsul istehsalçısı öz məhsulunu tam sərbəst reallaşdırmaq imkanı əldə etmişdir. Artıq hər bir təsərrüfat nə istehsal etməyi, kimə satmağı və hansı qiymətə reallaşdırmağı özü həll edir. Ölkədə istehsal edilən aqrobiznes məhsullarının təxminən 90 faizdən çoxunu fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları istehsal edir.

Respublika öz tələbatını əsasən meyvə, tərəvəz və kartof üzrə ödəyir. Buna baxmayaraq ölkənin daxili bazarında hətta bu növ idxal məhsullarına da rast gəlmək mümkündür.

Ölkədə istehsal olunan məhsulların ilk növbədə daxili bazarda satışı təmin edilməlidir. Xarici ölkələrin məhsul istehsalçılarının daxili bazarda fəaliyyətinə geniş imkan verməklə yerli məhsul istehsalçılarının müvəffəqiyyətinə nail olmaq mümkün deyil.

Hal-hazırda ölkənin fermer təsərrüfatları üçün aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının əsas kanalı şəhər bazarlarında satış, həmçinin yaşayış məntəqələri daxilində, yol kənarlarında və s. qeyri-mütəşəkkil ticarətdən ibarətdir. Ayrı-ayrı fərdi sahibkarlar, fermerlər öz məhsullarını -əsasən tərəvəzi, meyvəni və giləmeyvəni ölkənin region bazarlarına özlərinə məxsus avtonəqliyyat vasitəsilə daşıyırlar. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, satışın belə təşkil edilmiş kanalı sayəsində hər il xeyli məhsul itkisinə yol verilir.

Məhsulun təminatlı satışını təşkil etmək və reallaşdırma qiymətini tənzimləmək məqsədilə yerli məhsul istehsalçıları ilə istehlakçılar arasında bağlanmış müqavilə əsasında reallaşdırma prinsipinə daha çox diqqət artırılmalıdır. Aparılmış tədqiqatlara əsasən, Azərbaycanda aqrobiznesin rentabellik səviyyəsinin gözlənilən səviyyədən aşağı olmasının əsas səbəbi iqtisadiyyatın bu sahəsində dəqiq planlaşdırmanın olmamasıdır. Belə ki, aparılmış müşahidə və sorğuların nəticəsinə görə, bir çox məhsul istehsalçıları son məqamədə hansı bitkini əkməli olduğunu və məhsulu hansı qiymətə satmalı olduğunu müəyyən edə bilmirlər. Belə olduqda məsrəfləri hesablamaq, nəticələri planlaşdırmaq çətinləşir və istehsalın rentabelliğini müəyyən etmək mümkünsüz olur. Bəzən satışın mövcud strukturu istehsalçıların mənafeyinə cavab vermir. Odur ki, məhsul istehsalçılarının maliyyə vəziyyəti birbaşa məhsulun reallaşdırılması probleminin həllindən asılıdır.

Ölkəmizdə hələ də kənd təsərrüfatı məhsullarına və ərzaqa qiymətin tənzimlənməsinin səmərəli sistemi yaradılmamışdır. Bu bir çox aqrar məhsulların qiymətinin gözlənilmədən artımı ilə əlaqədar istehlak bazarında həm də gərginliklə müşahidə olunur. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satış həcminə müdaxilə maneçiliyi (ticarət, satınalma) hələlik təsirli, aktiv tənzimləyiciyə çevrilməmişdir. Satış problemi, xüsusilə mikromüəssisə və kiçik təsərrüfatçılıq subyektləri üçün aktualdır. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin respublikamızın fermer təsərrüfatlarında apardığı tədqiqatlara və sorğulara əsasən, fermer təsərrüfatlarının təxminən 70 faizi mühüm problem kimi istehsal etdikləri məhsulun satışında çətinlikləri olduğunu qeyd edirlər.

Hal-hazırda fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları təxminən bütün məhsulların 91 faizini, o cümlədən bitkiçilik məhsullarının 90 faizə qədərini istehsal edirlər (Cədvəl 4).

Cədvəl 4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal strukturu (faizlə)

Təsərrüfat kateqoriyaları və məhsul	2010	2015	2016	2017	2018	2018-ci il 2015-ci ilə nisbətən, %
1. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
1.1. Kənd təsərrüfatı müəssisələri	5,0	7,3	8,0	9,8	9,4	+21
o cümlədən						
bitkiçilik məhsulları	3,0	4,8	5,7	7,9	8,2	+3,4
heyvandarlıq məhsulları	7,1	9,7	9,9	11,4	10,4	+0,7
1.2. Fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev (fermer) təsərrüfatları	95,0	92,7	92,0	90,2	90,6	-2,1
o cümlədən						
bitkiçilik məhsulları	97,0	95,2	94,3	92,1	91,8	-3,4
heyvandarlıq məhsulları	92,9	90,3	90,1	88,6	89,6	-0,7

Cədvəldən də görünür ki, son illər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məhsul istehsalında payı bir qədər artsa da, fermer təsərrüfatları yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalının 90 faizdən çoxunu təmin edir. Ölkəmizdə kooperativlərin fəaliyyəti barədə mövcud statistik göstəricilər kooperasiya meyillərinin qənaətbəxş səviyyədə olmadığını göstərir. Rəsmi statistik məlumatlara görə, Azərbaycanda kooperativ əsaslarla yaradılmış kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2000-ci ildəki 250-dən hal-hazırda təxminən 50-yə enmişdir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların əksəriyyəti xırda təsərrüfatlar formasında fəaliyyət göstərir ki, onların da hər birinə düşən orta hesabla torpaq sahəsi 1,5-2 hektardan çox deyildir. Təcrübə göstərir ki, xırda təsərrüfatlarda maliyyə imkanları məhdud olduğundan fermerlər istehsalı və satışı genişləndirə bilmirlər.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq dövlət təchizat-satış kooperativlərinin yaradılmasına və onların maddi-texniki bazasının formalaşmasına real dəstək göstərməkdədir. Belə kooperativlərin inkişafı fermer təsərrüfatlarının ixtisaslaşması, onların resurs bazasının imkanlarının real qiymətləndirilməsi, ayrı-ayrı ərzaq bazarlarının sıxlıq səviyyəsi, potensial tutumundan və s. asılı olaraq həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı sahibkarlıq şəraitində ölkəmizdə aqrar müəssisələrlə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin birbaşa təsərrüfat müqavilələri əsasında məhsulun reallaşdırılması forması geniş yayılmışdır. Bu kanal yükboşaltma əməliyyatlarını ləğv etməyə imkan verir, təzə məhsulun istehlakçıya çatdırılmasını sürətləndirir, onun daşıma, saxlama vaxtı və ticarət şəbəkəsində itkisini aşağı salır və keyfiyyətin yüksək olmasını təmin edir. Nəticədə məhsul təchizat bazası vasitəsilə mağazaya və ictimai iaşə müəssisələrinə daşınma ilə müqayisədə istehlakçıya daha ucuz başa gəlir. Lakin reallaşdırmanın bu kanalı kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların nəqliyyat

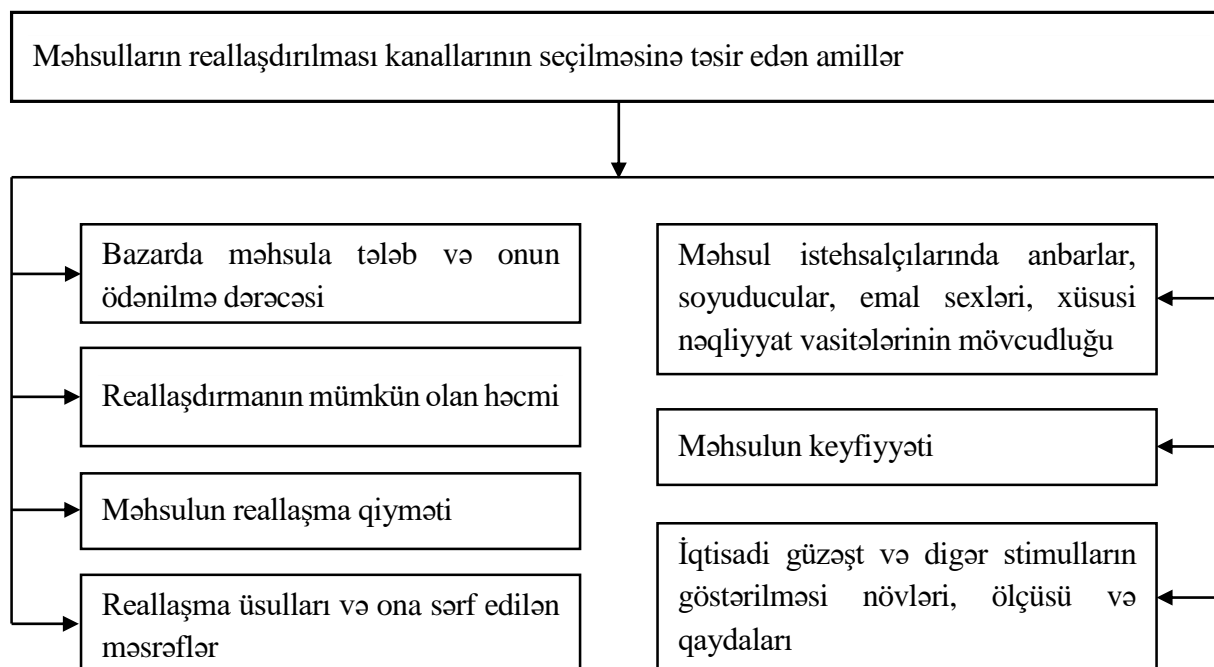
xərclərini artırır. Çünki pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələri eyni vaxtda çox da böyük olmayan həcmdə məhsul alır. Bundan başqa, bəzi məhsul növləri (süd və s.) üzrə birbaşa məcburi reallaşdırmanın şərti sənaye emalıdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri eyni vaxtda çoxlu sayda alıcılarla qarşılıqlı fəaliyyətdə olduqları üçün məhsulların reallaşdırılması prosesi də xeyli mürəkkəbləşir.

Bununla yanaşı, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının təşkilinin daha bir böyük kanalı kənd təsərrüfatı və ya aqrar bazarda satışdan ibarətdir ki, bu da o məhsul istehsalçısının istehlakçı ilə vasitəçisiz - birbaşa əlaqəsini təmin edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri çərçivəsində məhsulların ictimai iaşə təşkilatlarına və işçilərə satışı daimi satış kanalı hesab edilir. Bu kanal vasitəsilə reallaşdırmanın həcmi müəssisənin konkret şəraitindən asılıdır. Adətən bu halda kənd təsərrüfatı müəssisələri maksimum mənfəət əldə etməyi qarşıya məqsəd kimi qoymur və məhsulu maya dəyərinə yaxın qiymətlə reallaşdırır. Bu kanal əsasən sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində anbarların, soyuducuların, emal sexlərinin məhsulların təzə və emal olunmuş formada reallaşdırılması imkanları nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilən struktur dəyişikliklərə görə, məhsulların reallaşdırılması kanallarının seçilməsinə təsir edən amillər aşağıdakı kimi təsnifləndirilə bilər (*Şəkil 6*).

Şəkil 6. Məhsulların reallaşdırılması kanallarının seçilməsinə təsir edən amillər

Nəzəri və praktiki yanaşmaya görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması üsulları onların qəbul yeri və emal (saxlama) yerinə daşınması şərtlərinə görə fərqləndirilir.

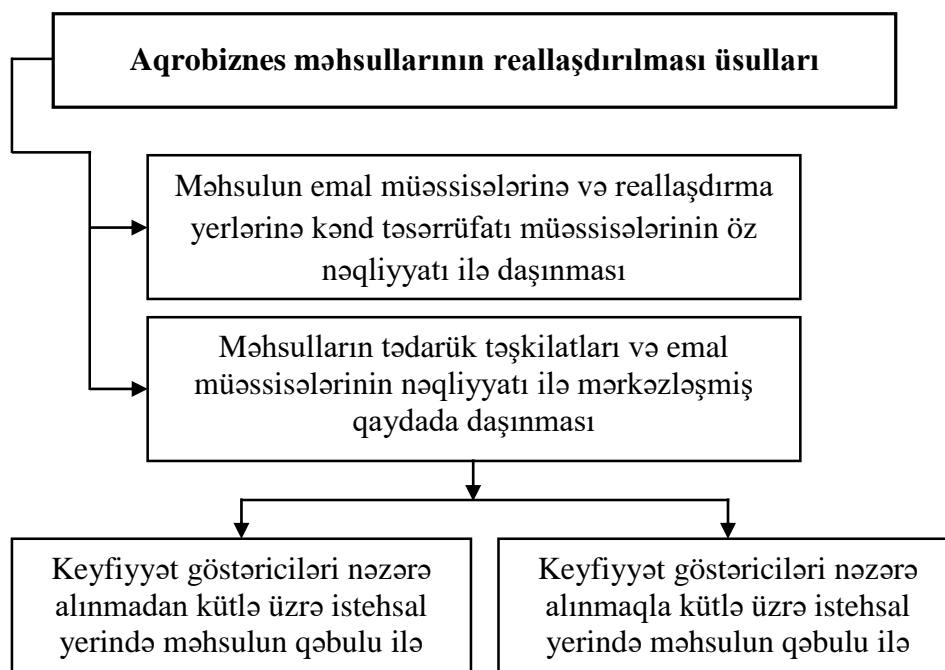
Bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri məhsulu reallaşdırma yerlərinə özlərinin şəxsi nəqliyyat vasitələri ilə daşıyırlar. Bu, müəssisədə əlavə nəqliyyat vasitəsi və iş qüvvəsi saxlamağa zərurət yaradır. Emal müəssisələrinə məhsulun daşınması üzrə xərclər avtodaşıma tariflərinin bəzən xeyli yüksəlməsinə səbəb olur ki, bu da tədarükçülərin hesablamalarına görə 30-50 faizədək təşkil edir [10].

Məlum olduğu kimi, dünya və ölkəmizin təcrübəsində aqrar məhsulların reallaşdırılmasının təşkilində mərkəzləşdirilmiş daşıma sistemi geniş yayılmışdır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu vaxt məhsul istehsal yerində keyfiyyət göstəriciləri müəyyən edilmədən çox qəbul olunur, sonra isə nəqliyyat vasitəsilə tədarük və emal müəssisələrinə daşınır.

Mərkəzləşdirilmiş daşımanın optimal təşkilində məsələn, süd emal müəssisələrinə daha dəqiq qrafikə əməl edilməklə daşınır. Bu da öz növbəsində məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə və onun çeşidinin genişlənməsinə, həmçinin məhsul istehsalçılara imkan verir ki, məhsulun daşınmasında əvəzi ödənilməyən məsrəfləri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin faktiki məsrəfləri və müəyyən edilmiş tarif üzrə məhsulun daşınmasına görə emal sənayesi müəssisələrinin ödənişi arasındakı fərqi ləğv etsin, məhsulun yüksək keyfiyyətinə görə ödənilməsi həcmi artırсын, daşıma və saxlama prosesində yaranan kəmiyyət və keyfiyyət itkilərini azaltsın.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasının bu üsulu məhsulun saxlanması və emalı texnologiyasının pozulması ilə əlaqədar kəmiyyət və keyfiyyət itkisi kimi ciddi çatışmazlıqları aradan qaldırmır (*Şəkil 7*).

Şəkil 7. Aqrar məhsulların reallaşdırılması üsulları

Ekspertlərin fikrinə və apardığımız araşdırmaların nəticəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərinə əmtəlik məhsulun həcmi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, çeşidinin təkmilləşdirilməsi, reallaşdırma kanallarının optimallaşdırılmasını daxil etmək olar. Bununla yanaşı, reallaşdırılan məhsulun həcmi artırmaq üçün istehsalın həcmi artırımı imkanlarını aşkar etmək və təsərrüfatdaxili tələbatı optimallaşdırmaq lazımdır.

Ekspertlər fermer məhsullarının satış sferasında aşağıdakı problemlərin olduğunu qeyd edirlər:

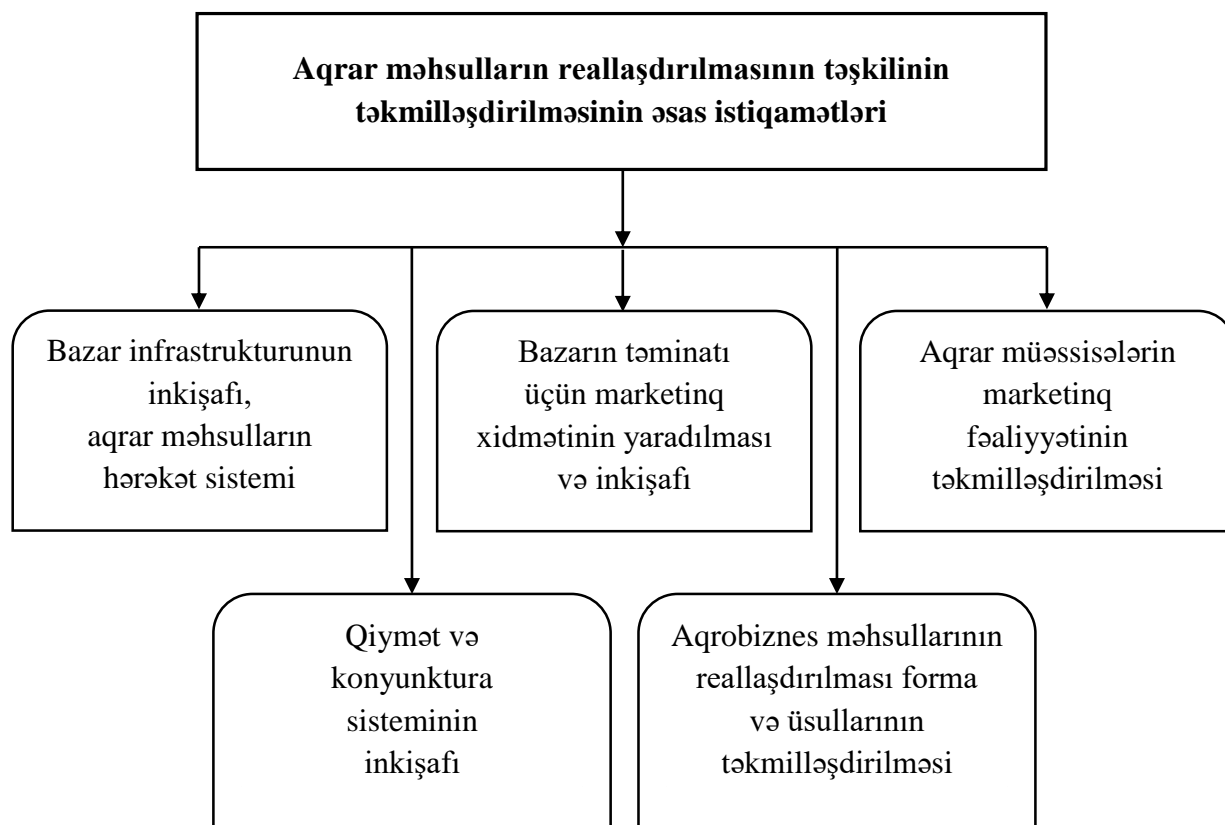
- *fermer məhsullarının standartlaşma sisteminin olmamasına görə malların aşağı istehlak cəlbediciliyi;*

- idxalla müqayisədə məhsulların maya dəyərinin daha yüksək olması;
- anbar və logistik texnologiyanın zəif inkişafı, tərəvəz və meyvənin emalı və saxlanması üzrə biznesin zəif olması (yaz mövsümündə məhsul itkisi 30-40 faiz və daha çox olur);
- təzə fermer məhsullarını sifarişlə alan topdan tədarükçülərin olmaması.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması onun istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətində həlledici mərhələdir. Rəqabət şəraitində məhsulun satışının yeni forması və reallaşdırılması metodlarının axtarışı, aqrar məhsul istehsalçıların və onun istehlakçıların daha uyğun maraqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə aqrobiznes və məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər onun təşkili problemlərinin həllini, təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyi zəruri edir (Şəkil 8).

Şəkil 8. Aqrar məhsulların reallaşdırılmasının təşkilinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Beləliklə, müasir şəraitdə ölkənin ASK-də yalnız istehsal sferasında deyil, həm də tədavi sferasında aqrar məhsulların reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərə və onun səmərəliliyinin daim yüksəldilməsinə imkan verən reallaşdırma problemlərinin həllinə xüsusi diqqət yetirilir. Aqrar məhsullar bazarında meydana çıxan reallaşdırmanın yeni formalarının təzahürü satışın həcmində əvvəllər mövcud olmuş və yeni kanallar arasında yenidən bölgüsü keyfiyyət dəyişikliklərini təsdiq edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər, onun təşkili və problemləri apardığımız tədqiqatda kifayət qədər təhlil və tədqiq edilmişdir. Məhz bu araşdırmalarımız öyrənilən problemin həlli yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

Nəticə

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklər və onun iqtisadi problemlərinin həlli yollarını araşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

- *kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının təşkili prosesində meydana çıxan problemlər sırasına aqrobiznes məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin istehsal və satış həcminin daim artımı, istehsalın mövsümliliyi, kiçik kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məhsullarının satışının mümkünsüzlüyü və s. aid edilə bilər;*

- *ölkəmizdə aqrar məhsulların istehsalının artım sürətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar hər il yeni satış kanalları axtarmaq problemi yaranır. Bu problemin həlli üçün çox da böyük olmayan təsərrüfatların satış fəaliyyətinə təsir göstərmək məqsədilə ölkəmizdə yarmarka tədbirlərinin keçirilməsi təşkil edilir.*

Aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılmasında istehsalın mövsümliliyi və təsərrüfatların məhsul satışının təşkili üçün məhsulun istehlakçıya və ya emal müəssisəsinə çatdırılmasının yeni yolları - logistika mərkəzlərinin yaradılması zəruridir. Belə mərkəzlərdə tam və ya ilkin emal sexlərinin təşkili mümkündür ki, bu da müəyyən növ məhsulların saxlanma müddətini artırmağa və onların daşınması prosesini sadələşdirməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, apardığımız tədqiqatlar nəticəsində aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması sistemində struktur dəyişikliklərin təhlili və təşkili prosesində ən zəruri problemlərin həlli yolları müəyyən edilmişdir:

- *ölkənin aqrar sənaye kompleksinin qeyri-qənaətbəxş infrastrukturunun inkişafını təmin etmək;*
- *istehsalçılar və istehlakçılar arasında pozulmuş qarşılıqlı əlaqələrin bərpa edilməsi;*
- *aqrar sahənin, o cümlədən məhsulların reallaşdırılmasının təşkilinə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;*
- *mövcud qiymətyaranma sisteminin təkmilləşdirilməsi;*
- *bazarın vəziyyəti haqqında zəruri informasiya mənbəyini təşkil etmək;*
- *EKTİS-in formalaşmasını sürətləndirmək və tətbiqi imkanlarını genişləndirmək.*

Beləliklə, qeyd edilən problemlərin həlli aqrar məhsulların reallaşdırılmasının təşkili - satış kanallarının optimal seçilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı-2016, 655 s.
3. Система каналов сельскохозяйственных продукции. [Электронный ресурс] BIBLIO Fond. ru>view.aspxrid=600391
4. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. (Nəzəriyyə və praktika). Bakı-2017 “Kooperasiya” nəşriyyat, 536 s.
5. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. IV cild. İdeya müəllifi və Baş redaktor akademik Z. Səmədzadə. Bakı, Aİİ-2012, 590 s.
6. Совершенствование сбытовой деятельности [Электронный ресурс]. studwood.ru/1794106/aqropromyshlennost/sovershovanie...bytoboy...deyatelnosti.

7. Опыт зарубежных стран. [Электронный ресурс] studwood.ru/1794106/ aqropromyshlennost/opyt/zarubezhnyh
8. Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2019. Bakı, DSK-2019, 780 s.
9. Azərbaycanın ərzaq balansları -2018. (Statistik məcmuə) Bakı-2019.
10. Каналы и пути реализации сельскохозяйственной продукции. М. 2015.
11. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2005-228 s.
12. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyat-2018, 480 s.
13. Ключач В.А. Система сбыта зерна в России// Экономика сельского хозяйства и перерабатывающих предприятий -1997. № 11-С. 10.13.
14. Марвин А. Кооперативы: принципы и практика. (пер. и ред. Н.С.Харитоновна, И.Вест. Дж.Магнусон - 1994-62 с.)
15. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.1991.
16. Azərbaycanın Statistik İnformasiya Xidməti – ASİS. Daxili ticarət [Elektron resurs] məlumat bazarı www.arstat.irq/portal/tbLinfo/TblinfoList.do #994 _ 016

Head teacher, candidate for a degree Aytan Akif Shukurova

Azerbaijan Cooperation University

Structural change in the system of realization of products in agro business

Abstract

The organization, realization of products of agro business, the choosing of assignment channels, its structure and factors that impact on the process of realization have been researched in the article. In the article there is also analyzed the structural change, showed the problems and the methods of their deprivation in the process of realization of agrarian products.

Keywords: *sale, agricultural products, realization, organization, sales channels, problems, agribusiness.*

Ст. преподаватель, диссертант Шукюрова Айтэн Акиф кызы

Азербайджанский университет кооперации

Структурные изменения в системе реализации продукции агробизнеса

Резюме

В статье рассмотрено организация реализации продукции агробизнеса, выбора каналов распределения, ее структуры и факторы влияющих на процессов реализации. В статье также анализировано структурные изменения, выявлены проблемы и пути отстранение их в процесс реализации аграрной продукции.

Ключевые слова: *сбыт, сельскохозяйственные продукции, реализация, организация, каналов сбыта, проблемы, агробизнес.*

UOT: 528.8.04

MONITORING AND CONDITION MAPPING FOR SUSTAINABLE USE OF SUMMER PASTURE

Firidun Taghiyev¹, Arshad Yashar², Bahruz Nuriyev³, Izzat Talibov⁴

¹Head of department, ²head of sector, ³chief consultant, ⁴chief consultant
of Ministry of Agriculture of Azerbaijan Republic

¹Phone: (077) 396-91-92; e-mail: firidun.t@mail.ru

²Phone: (077) 360-01-77; e-mail: arshad.yashar@gmail.com

³Phone: (070) 525-27-52; e-mail: nuruyev27@gmail.com

⁴Phone: (070) 775-66-61; e-mail: izzettalibov@mail.ru

Abstract

Remote sensing has the potential of improving our ability to monitoring and mapping pasture degradation. The article investigated and mapped the current status of pastures based remotely sensed data. Erosion-sensitive areas have also been identified. Digital Elevation Models and Sentinel-2 imageries have been used for research. Normalized difference vegetation index (NDVI), ratio vegetation index (RVI) and enhanced vegetation index (EVI) was calculated and mapped based on the Sentinel imageries for determine the level of erosion.

Keywords: *pastures, biodiversity, erosion, grazing, Landsat, DEM, remote sensing, NDVI, RVI, EVI.*

Introduction

Grasslands, including sown pasture and rangeland, are among the largest ecosystems in the world and contribute to the livelihoods of more than 800 million people. They are a source of goods and services such as food and forage, energy and wildlife habitat, and also provide carbon and water storage and watershed protection for many major river systems. Grasslands are important for in situ conservation of genetic resources (FAO). Using FAO's data and definition, it is possible to estimate the world area of Pasture and Fodder Crops at 3.5 billion ha in 2000, representing 26% of the world land area and 70% of the world agricultural area [10].

Using FAO's data and definition, it is possible to estimate the world area of Pasture and Fodder Crops at 3.5 billion ha in 2000, representing 26% of the world land area and 70% of the world agricultural area [11].

The Ministry of Agriculture of Azerbaijan Republic estimates that, there are 3123417 ha pastures in Azerbaijan. There are including 1101668 ha winter, 547476 ha summer and 1474273 ha common village pastures [8]. There are the following problems in managing these pastures:

1. Absence of centralized management system
2. Lack of maps and databases reflecting the current condition of pasture areas
3. Deficiencies in - protection of user's rights, fulfillment of parties obligations, getting and using pasture areas on destination
4. Non-protection of natural feed sources and failure to take measures for their improvement
5. Poor feed availability due to non-improvement of pastures
6. Lack of a special fund for improvement and management of effective pasture
7. Poor development of intensive animal husbandry

The presence of such problems has a significant impact on pasture biodiversity. Two projects has implemented on pasture biodiversity conservation in Azerbaijan. First project is “Grassland extent and condition mapping in Azerbaijan” (GRAZE) funded by the Integrated Biodiversity Management Programme (IBIS) of GIZ in Azerbaijan [3]. Second project is SenSPa - Sentinels for Sustainable Pasture Management funded by European Space Agency and GIZ in Azerbaijan [4].

For the last decades, ‘remote sensing’ has offered new perspectives to complete the work in progress, taking advantage of the different spatial and temporal resolutions provided by different sensors. For the last decades, ‘remote sensing’ has offered new perspectives to complete the work in progress, taking advantage of the different spatial and temporal resolutions provided by different sensors.

For the last decades, ‘remote sensing’ has offered new perspectives to complete the work in progress, taking advantage of the different spatial and temporal resolutions provided by different sensors [2]. Generally, multispectral satellite imagery is an indispensable tool for monitoring biodiversity.

Study area

The study area is summer pastures located in the territory of Gusar region of Azerbaijan. These pastures are affected intensely anthropogenic impact. Particularly, tourism and livestock are predominant.

Methods and materials

The study used the imageries of the Sentinel-2 satellite, DEM (created in 2016, during orthophoto production), and the results of previous projects (Graze and SenSPa).

Vegetation indices obtained from remote sensing based canopies are quite simple and effective algorithms for quantitative and qualitative evaluations of vegetation cover, vigor, and growth dynamics, among other applications [5]. These indices have been widely implemented within remote sensing applications using Sentinel-2 data. B2 (blue), B4 (red) and B8 (near infrared-NIR) bands of imageries of Sentinel-2 satellite were used for the study.

It presents a study carried out to identify relationships between indicators of grassland functions and NDVI, which is estimated through analysis of satellite images to give an indication of “greenness”. The premise is that NDVI is an indicator of vegetation health, because degradation of ecosystem vegetation, or a decrease in green, would be reflected in a decrease in NDVI value. Therefore, if a relationship between the quantity of an indicator – aerial biomass – in various forest

ecosystems and the NDVI can be identified, processes of degradation can be monitored [11]. Because plants use as a source of energy in the process of photosynthesis so absorb solar radiation in the photosynthetically active radiation spectral region.

Considering these, the NDVI of the study area was established (1).

$$NDVI = \frac{B8 - B4}{B8 + B4} \quad (1)$$

Take into consideration of seasonal influences, NDVIs were established for different months of the year.

As NDVI is the most widely used [1], it has been picked to explore the effect of hail protection, and as the reference index to compare accuracy and sensitivity concerning LAI against the other VIs chosen. On account of its reputed lack of sensitivity at high LAI [6] and susceptibility to soil noise [7], indices derived from NDVI have been included for comparison to overcome both these shortcomings. RVI, an earlier ratio index known for its sensitivity, has also been included.

$$RVI = \frac{B8}{B4} \quad (2)$$

EVI has been found useful in improving linearity with biophysical vegetation properties and in reducing saturation effects found in densely vegetated surfaces, commonly encountered in the NDVI. However, EVI requires a blue band and is sensitive to variations in blue band reflectance, which limits consistency of EVI across different sensors [9]. The EVI was developed to optimize the vegetation signal with improved sensitivity in high biomass regions and improved vegetation monitoring through a de-coupling of the canopy background signal and a reduction in atmosphere influences:

$$EVI = G * \frac{(NIR - RED)}{(B8 + C_1 * B4 - C_2 * B2 + L)} \quad (3)$$

where the coefficients adopted in the EVI algorithm are, L=1, C1=6, C2=7.5, and G (gain factor) =2.5.

Each three vegetation indices were calculated, mapped and classified in 4 classes. The combination of the three vegetation indices provides comprehensive information on grass canopy.

The study revealed that the level of the erosion depends from slope inclination. Therefore, the inclination rate of the slopes was take into consideration. The relationship between grass density and inclination to identify erosion-sensitive locations is defined as the table. The relationship between grass density and slope inclination at the happen of erosion is defined as the table (Table 1).

Table 1. Weighted Overlay by vegetation indices (VI) and slope inclination (SI)

	Completely degraded	Degraded	Less durable	Durable
SI	< 10	< 10	< 10	< 10
VI	< 0.2	0.20-0.25	> 0.35	0.35-0.40
SI	10 – 30	10 – 30	10 – 30	10 – 30
VI	0.20-0.25	0.25-0.30	0.35-0.40	0.40-0.45
SI	30 – 60	30 – 60	30 – 60	30 – 60
VI	0.25-0.30	0.30-0.35	0.40-0.45	0.45-0.50
SI	> 60	> 60	> 60	> 60
VI	0.30-0.35	0.35-0.40	0.45-0.50	> 0.50

Vegetation indices, slope inclination, LULC and test data were processed according to the methodology in table and figure (Tab. 1 and fig. 1).

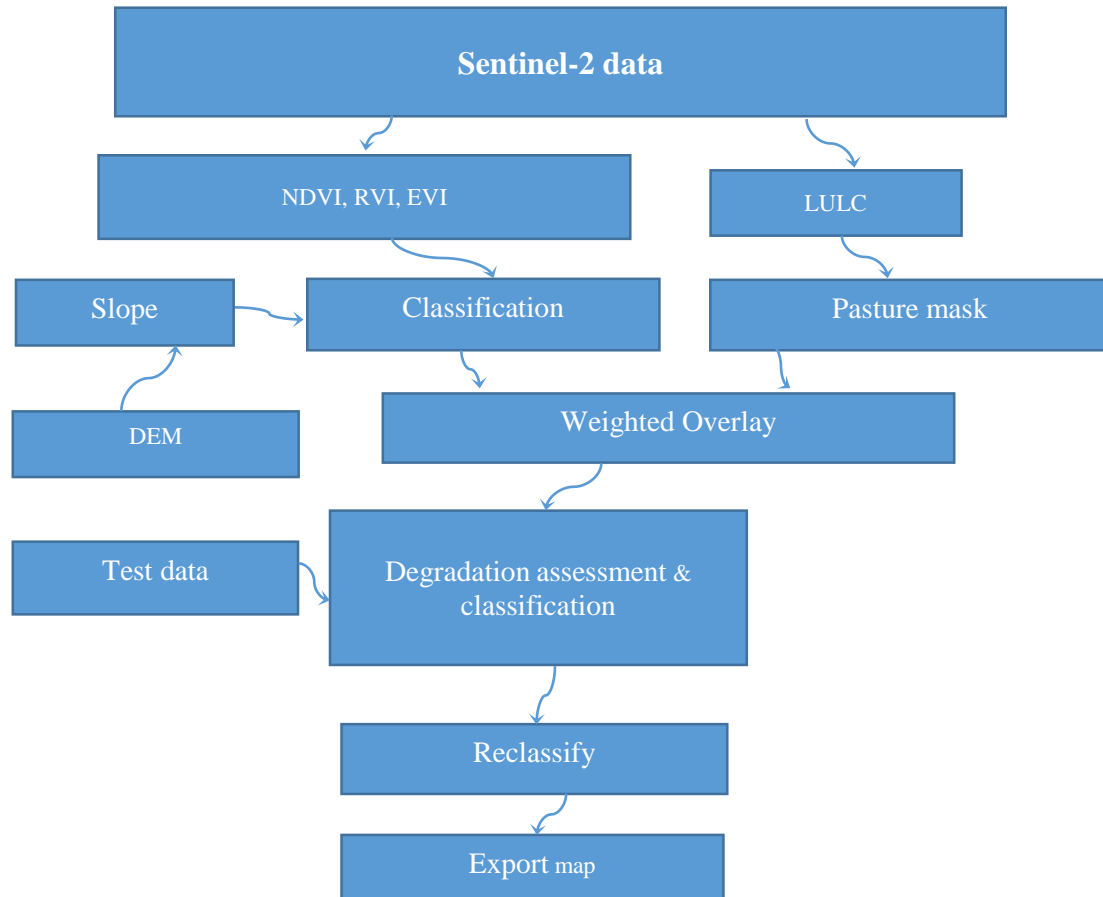

Fig. 1. Description of methodology

Results of study show that durable area of common area is less than 50% (Fig. 2).

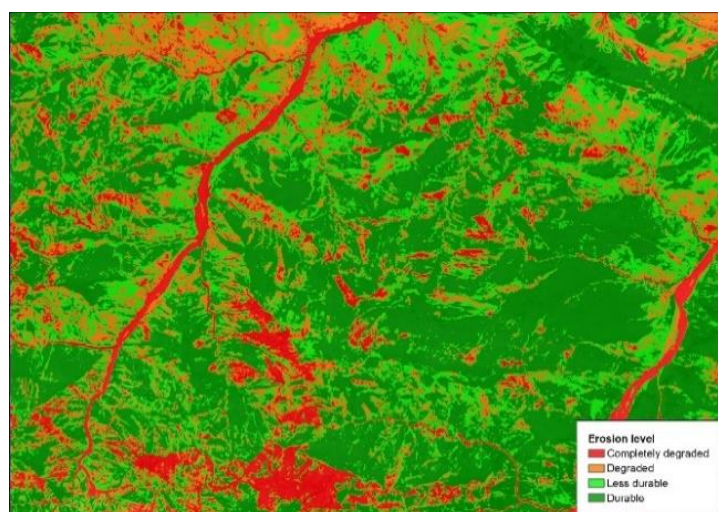

Fig. 2. Fragment of erosion level map

Detailed analysis of results show that we can apply the methodology to all summer pastures.

Result

The results of the study suggest that the environmental condition of the area under consideration is unsatisfactory. Study area: 46% durable, 22% is less durable, 19% degraded and 13% are completely degraded. This kind of study is needed to protect biodiversity and develop livestock.

Acknowledgements

We would like to thank “GIZ in Azerbaijan”, PhD Emmanuel Da Ponte and PhD Asam Sarah researchers of German Aerospace Center, for supporting and presenting the study results.

References

2. Bannari, A.; Morin, D.; Bonn, F.; Huete, A.R. A review of vegetation indices. *Remote Sens. Rev.* 1995, 13, 95–120
3. C.Di Bella. Remote sensing capabilities to estimate pasture production in France. *International journal remote sensing.* No 23, 2004
4. Emmanuel Da Ponte, Asam Sarah. Report of Grassland extent and condition mapping in Azerbaijan (GRAZE) project. Germany, Munich, 2019
5. Emmanouel Tsiros. Report of SenSPa - Sentinels for Sustainable Pasture Management project. Greece, Thessaloniki, 2020
6. Jinru Xue, Baofeng Su. Significant Remote Sensing Vegetation Indices: A Review of Developments and Applications. *Journal of Sensors.* Vol.2017
7. Gitelson, A.A.; Viña, A.; Arkebauer, T.J.; Rundquist, D.C.; Keydan, G.P.; Leavitt, B. Remote estimation of leaf area index and green leaf biomass in maize canopies. *Geophys. Res. Lett.* 2003, 30.
8. Qi, J.; Chehbouni, A.; Huete, A.R.; Kerr, Y.H.; Sorooshian, S. A Modified Soil Adjusted Vegetation Index. *Remote Sens. Environ.* 1994, 48, 119–126.
9. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/1/noMd5ao2nDJwgMRCyTsPdDPPXLXZ2bwkk4DprYOl.pdf>
10. <https://vip.arizona.edu/documents/review/materials/2-band%20Enhanced%20Vegetation%20Index%20without%20a%20blue%20band%20and%20its.pdf>
11. http://www.fao.org/uploads/media/grass_stats_1.pdf
12. <http://www.fao.org/3/i2560e/i2560e07.pdf>

Firidun Tağıyev, Ərşad Yaşar, Bəhrüz Nuriyev, İzzət Talıbov

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Yay otlaqlarının dayanıqlı istifadə edilməsi üçün monitoring və xəritələşdirilmə

Xülasə

Məsafədən zondlama otlaqların deqradasiyasının monitoringi və xəritələşdirilməsi prosesində bizim imkanlarımızı artırmaq potensialına malikdir. Məqalədə məsafədən zondlama məlumatları

əsasında otların hazırkı vəziyyəti araşdırılmış və xəritələşdirilmişdir. Həmçinin tədqiqatda eroziyaya həssas bölgələr də müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda rəqəmsal yüksəliş modelləri və Sentinel-2 peyk təsvirləri əsas verilənlər kimi istifadə edilmişdir. Sentinel təsvirləri əsasında tədqiqat ərazisinin eroziya səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bitki örtüyünün normalaşdırılmış fərq indeksi (NDVI), rəşional bitki örtüyü indeksi (RVI) və inkişaf etdirilmiş bitki indeksi (EVI) hesablanmış və xəritələnmişdir.

Açar sözlər: *otlaqlar, biomüxtəliflik, eroziya, otarma, Landsat, DEM, məsafədən zondlama, NDVI, RVI, EVI.*

Фиридун Тагиев, Аршад Яшар, Бахруз Нуриев, Иззет Талибов
Министерство Сельского Хозяйства Азербайджанской Республики

Мониторинг и картирование для устойчивого использования летних пастбищ

Резюме

Дистанционное зондирование может расширить наши возможности в процессе мониторинга и картирования деградации пастбищ. В статье исследуется и отображается текущее состояние пастбищ на основе данных дистанционного зондирования. В ходе исследования также были выявлены районы, чувствительные к эрозии. В качестве базовых данных в исследовании использовались цифровые модели всплывания и спутниковые снимки Sentinel-2. Для определения уровня эрозии района исследования на основе описаний Sentinel была рассчитана и нанесена на карту индекс нормализованной разности растительности (NDVI), рационального индекса растительности (RVI) и расширенного индекса растительности (EVI).

Ключевые слова: *пастбища, биоразнообразие, эрозия, выпас скота, Landsat, DEM, дистанционное зондирование, NDVI, RVI, EVI.*

UOT: 330. 338. 32

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ MADDİ-TEXNİKİ BAZASININ İNKİŞAF MEXANİZMİ

Məhərrəmovə Sevil Aydın qızı,

Aqromexanika Elmi-Tədqiqat İnstitutunun doktorantı

Tel.: (051) 744-78-80; e-mail: agromexanika.etiqb@mail.ru

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatının və onun maddi-texniki bazasının inkişafının müasir vəziyyəti öyrənilmişdir. Bu sahədə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının maddi-texniki resursların əldə edilməsi zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərə nəzər salınmış və həmin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün elmi əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir. İstehsalçıların maddi-texniki resurslarla təminatının yaxşılaşdırılması üçün onların arasında müntəzəm sorğuların aparılmasının və bu əsasda maddi-texniki resurslara tələbatın müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, aralıq xərclər, maddi-texniki baza, qiymət tənzimlənməsi.*

Giriş

Aqrar sahədə əsaslı islahatların aparılması bu sahədə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatında müxtəlif mülkiyyət formalarına aid çoxsaylı müəssisə və təsərrüfatlar fəaliyyət göstərir və onların inkişafını daha çox bazar mexanizmi tənzimləyir. Bu təsərrüfat formalarının rəhbərləri bazar informasiyaları əsasında bu və ya digər məhsulun istehsalına dair qərarlar qəbul edirlər. Bütün bunlarla yanaşı müəssisə və təsərrüfatlar istehsal etdikləri məhsulları reallaşdırmaq üçün satış kanallarını sərbəst müəyyənləşdirir və istehsal prosesinin təşkili üçün lazım gələn maddi-texniki resursları özləri lazım bildikləri bazar subyektlərindən əldə edirlər. Deyilənlər onu göstərir ki, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən məhsul istehsalçılarının istehsal-satış fəaliyyətinə demək olar ki, heç bir müdaxilə yoxdur və onlar bazar fəaliyyətinə dair qərarları sərbəst surətdə qəbul edirlər. Bu, onu deməyə əsas verir ki, indiki şəraitdə ölkəmizin aqrar sahəsinin inkişafını daha çox tələb-təklif mexanizmi tənzimləyir. Təsərrüfat fəaliyyətində bu sərbəstlik fermerlərin istehsala marağını daha da gücləndirmiş və bu da öz növbəsində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasına təkan vermişdir. Aqrar sahənin gələcəkdə dinamik təmin olunması və daha yüksək göstəricilərə nail olma onun maddi-texniki bazasının inkişaf mexanizminin təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Məlumatlar və metodologiya

Araşdırmada Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarından, habelə mövzuya dair elmi ədəbiyyatlarda verilən məlumatlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın gedişində dinamika sıraları, müqayisəli təhlil, analiz və sintez, indeks təhlili və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafının və maddi-texniki resurslarla təminatının müasir vəziyyəti

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu ardıcıl olaraq yüksəlməkdə davam etmişdir. Belə ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artımı 1784,2 milyon manata bərabər olmuş və yaxud 34,1% təşkil etmişdir. Bu illər ərzində bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsinin ümumi məhsulunun artımı müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. Təhlil edilən illərdə bitkiçiliyin ümumi məhsulunun artımı 736,6 milyon manat, heyvandarlığın ümumi məhsulunun artımı isə 1047,6 milyon manat təşkil etmiş və bu, müvafiq olaraq 30,1% və 37,7% artım deməkdir. Göründüyü kimi, bazar mexanizminin təsiri altında inkişaf heyvandarlığın inkişafını daha çox stimullaşdırır. Bu, fikrimizcə, ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına tələbatının tam ödənilməməsi və həmin bazarın potensial tutumunun çox olması ilə əlaqədardır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları heyvandarlıq məhsullarının istehsalında daha çox maraqlı olur və sərəncamlarında olan resursları bu məhsulların istehsalına ayırırlar.

Təhlil edilən illər ərzində əksər növ kənd təsərrüfatı məhsullarının natural ifadədə artımı müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə dənli və dənli paxlaların istehsalının artımı 925,9 min ton (38,8%), pambıq istehsalının artımı 5,7 dəfə, tütün istehsalının artımı 2,2 dəfə, kartof istehsalının artımı 79,6 min ton (9,7%), tərəvəz istehsalının artımı 334,2 min ton (28,1%), şəkər çuğunduru istehsalının artımı 103,9 min ton (60,0%), dən üçün günəbaxan istehsalının artımı 3,8 min ton (19,2%), meyvə və giləmeyvə istehsalının artımı 160,0 min ton (18,8%), üzüm istehsalının artımı 19,9 min ton (13,5%), çay istehsalının artımı isə 0,4 min ton (85,1%) təşkil etmişdir. Nəzərdən keçirilən illər ərzində yalnız bostan məhsullarının istehsalında azalmalar müşahidə edilmiş və bu, 39,0 min ton (8,8%) təşkil etmişdir. Fikrimizcə, bostan məhsullarının istehsalının azalması bu məhsul bazarının potensial tutumunun artım tempinin azalması və yaxud başqa sözlə desək, bazarın “doyması” ilə əlaqədar olmuşdur. Bu illər ərzində heyvandarlıq məhsullarından ət istehsalının artımı 34,8 min ton (11,9%), süd istehsalının artımı 224,6 min ton (12,1%), yumurta istehsalının artımı isə 113,5 milyon ədəd (7,3%) təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları indiki şəraitdə istehsal-iqtisadi əlaqələrini özləri sərbəst olaraq formalaşdırırlar. Onlar məhsul istehsalını təşkil etməkdən ötrü təchizat zəncirini nizamlayır, xammal və material göndərənlərlə faydalı əlaqələr qurmağa çalışır, aldıkları xammallara və faydalandıqları xidmətlərə görə müəyyən xərclər çəkməli olurlar ki, bu xərclər bütövlükdə kənd təsərrüfatının aralıq xərclərini formalaşdırır. İstehsalın təşkilində istifadə edilən xammalların və materialların müəyyən qismi müəssisə və təsərrüfatların özündə istehsal edilir və istehsal ehtiyaclarına yönəldilir. Qalan hissəsi isə iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə qurulan əlaqələr sayəsində əldə edilir. Məşhur rus iqtisadçı alimi A.V. Qolubov kənd təsərrüfatının və bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların iqtisadi münasibətlərinin iki tipini fərqləndirir. O, aqrar iqtisadiyyatın ölkə iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin uyğunsuzluğuna dair apardığı tədqiqatlarında yazır: “Kənd təsərrüfatının ərzaq zənciri üzrə öz tərəfdaşları - tedarükçülər, emalçılar, kənd təsərrüfatı məhsullarının

satıcıları və başqa tərəfdaşlarla iqtisadi münasibətlərinin məhsuldaxili mübadilə adlandırılmaqla fərqləndirilməsi məqsədmüvafiqdir ki, bu əlaqələr aqroməhsul istehsalçılarının yanacaq, elektrik enerjisi, mineral gübrələr və s. göndərənlərlə sahələrarası əlaqələrindən keyfiyyətə fərqlənir. Birinci halda vahid texnoloji zəncir özünü göstərir və bu texnoloji zəncir üzrə hərəkət edən kənd təsərrüfatı xammalı tədricən son məhsula, hər şeydən əvvəl, ərzaq məhsuluna çevrilir. Zəncirin hər bir sonrakı həlqəsi ilkin dəyərə (xammala) mahiyyətə özünün dəyərini əlavə edir. Bu ilkin xammal olmadan bütün ərzaq zənciri mümkün deyil. Ona görə də məhsuldaxili mübadilə ənənəvi sahələrarası mübadilədən tamamilə fərqlənən iqtisadi mübadilənin spesifik forması kimi özünü büruzə verir” [2, s. 133-134].

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumi məhsul buraxılışına, aralıq xərclərinə və əlavə dəyərində dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə və şəkildə əks etdirilmişdir (Cədvəl 1; Şəkil 1).

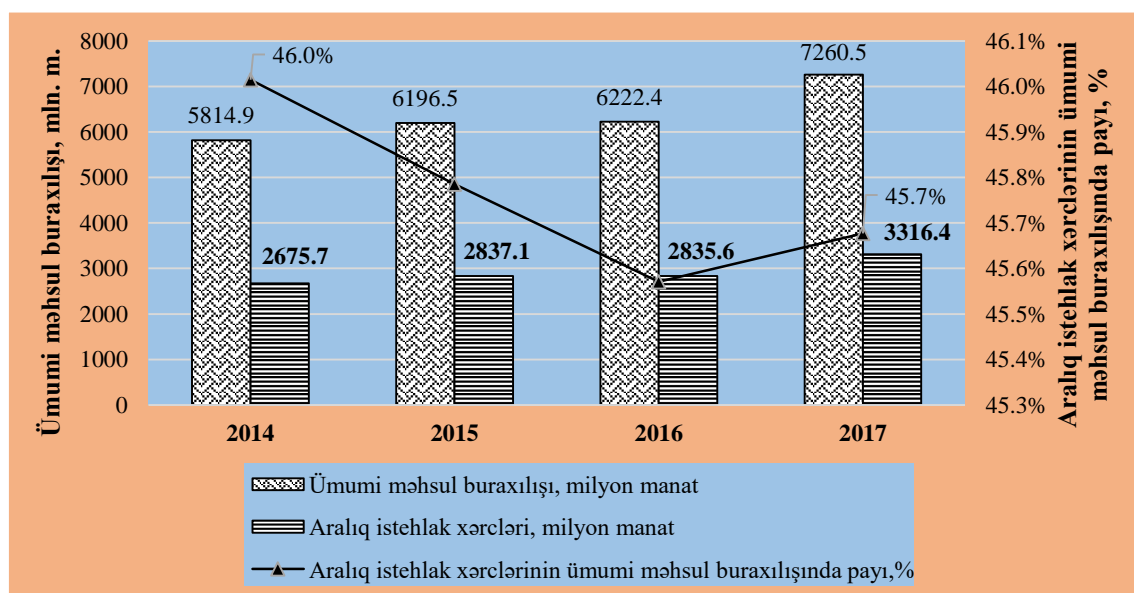
Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda ümumi məhsul buraxılışı, aralıq xərclər və əlavə dəyər (cari qiymətlərlə, milyon manat)

Göstəricilər	2014	2015	2016	2017
Ümumi məhsul buraxılışı	5814,9	6196,5	6222,4	7260,5
Aralıq xərclər	2675,7	2837,1	2835,6	3316,4
Aralıq xərclərin ümumi məhsul buraxılışında payı, %	46,0	45,8	45,6	45,7
Əlavə dəyər	3139,2	3359,4	3386,8	3944,1
Əlavə dəyərin ümumi məhsul buraxılışında payı, %	54,0	54,2	54,4	54,3

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2014-2017-ci illər ərzində aralıq xərclərin məbləği 2675,7 milyon manatdan 3316,4 milyon manata qədər, yaxud 24,0% artmışdır. Bu illər ərzində aralıq istehlak xərclərinin ümumi məhsul buraxılışında tutduğu pay demək olar ki, dəyişməmiş və bu göstəricinin səviyyəsi 45,6-46% arasında olmuşdur.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda ümumi məhsul buraxılışı, aralıq xərclər və əlavə dəyər

Son illər kənd təsərrüfatında əldə edilən nailiyyətlərin əsasında dövlət tərəfindən bu sahənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə yönəlik tədbirlərin həyata keçirilməsi çox böyük rol oynamışdır. Maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi kənd təsərrüfatında yerinə yetirilən texnoloji proseslərin ahəngdar və vaxtında icra olunmasına şərait yaratmış, bu isə öz növbəsində məhsul istehsalının artımına və onun iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən qədər yüksəlişinə gətirib çıxarmışdır.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının müasir vəziyyətini təhlil etmək üçün onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı resurslar üzrə təminatın son illər necə dəyişməsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə ölkədə traktorların miqdarı 21,3 min ədəddən 34,8 min ədədə qədər və yaxud 63,4% artmışdır. Bu illər ərzində traktorların mühərrikinin gücünün artımı 1451 min at gücündən 2090 min at gücünə çatmış və yaxud artım 44,3% təşkil etmişdir.

Baxılan dövrdə ölkə üzrə taxılıyağan kombaynların sayı 1,9 mindən 3,7 minə qədər və yaxud 94,7% artmışdır.

Son beş ildə heç də əksər növ texnika növlərində artım müşahidə edilməmişdir. Əksinə, kətanların, kultivatorların, taxıl-toxumsəpənlərin, otbiçənlərin, otpresləyənlərin, yemyiğanların sayında azalmalar özünü göstərmişdir. Belə ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə kətanların sayı 5507-dən 4350-ə qədər və yaxud 21,0%, kultivatorların sayı 711 dən 589-a qədər və yaxud 17,2%, taxıl-toxumsəpənlərin sayı 2051-dən 1697-ə qədər və yaxud 17,3%, otbiçənlərin sayı 1393-dən 660-a qədər və yaxud 52,6%, otpresləyənlərin sayı 1727-dən 1656-a qədər və yaxud 4,1%, yemyiğanların sayı 616-dan 277-ə qədər və yaxud 45,0%, bərk mineral gübrə dağdanların sayı 245-dən 211-ə qədər və yaxud 13,9% azalmışdır. Bu azalmanın səbəbi əvvəlki dövrlərdən qalmış və fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texnikaların sıradan çıxması ilə əlaqədardır. Lakin dünyanın qabaqcıl şirkətlərindən alınan və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların sərəncamına verilən texnikaların sayı ilbəl artmaqda davam edir. Bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların daha müasir texniki resurslarla təminatına imkan yaratmışdır.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişaf səviyyəsini, fikrimizcə, nisbi göstəricilər daha yaxşı xarakterizə edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatına aydınlıq gətirilməsi çox vacibdir (*Cədvəl 2; Şəkil 2*).

Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

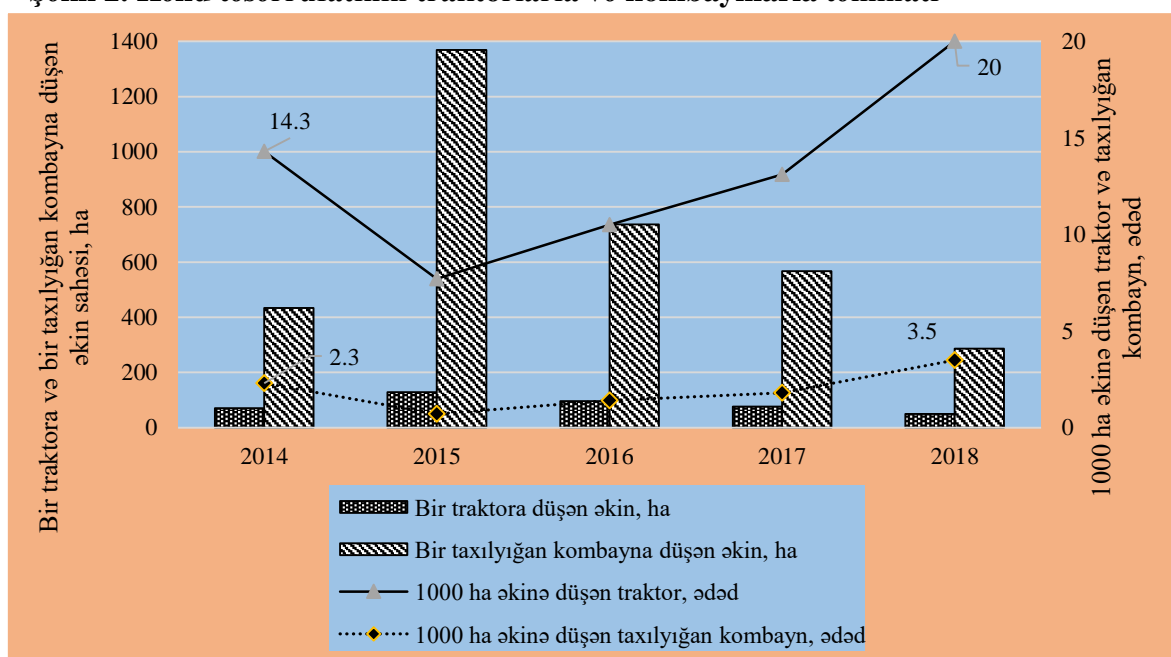
	2014	2015	2016	2017	2018
1000 ha əkinə düşən traktor, ədəd	14,3	7,7	10,5	13,1	20,0
Bir traktora düşən əkin, ha	70,0	129,0	96,0	76,0	50,0
Müvafiq bitkilərin 1000 ha əkin sahəsinə düşən kombaynların (maşınların) sayı, ədəd					
Taxılıyağan	2,3	0,7	1,4	1,8	3,5
Qarğıdalıyağan	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3
Kartofyağan	0,6	0,1	0,1	0,2	0,7
Çuğunduryağan	1,6	1,2	0,1	0,6	3,6

Pambıqyığan	3,7	4,6	1,7	2,3	3,7
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha					
Taxılıyığan	434	1369	736	567	286
Qarğıdalıyığan	5385	18455	17928	17845	3175
Kartofyığan	1581	15244	12558	4898	1521
Çuğunduryığan	634	820	7061	1740	276
Pambıqyığan	266	217	577	439	272
100 traktora düşür, ədəd					
Kotan	24	5	6	8	12
Kultivator	3	0,4	0,5	1,0	2,0
Taxıl - toxumsəpənlər	9,0	2,0	2,0	3,0	5,0
Otbiçən	6,0	1,0	1,0	2,0	2,0

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, DSK, 2019, s. 67.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, son beş ildə 1000 hektar əkinə düşən traktorların sayı 14,3-dən 20-yə qədər və yaxud 39,9% artmışdır. Təhlil edilən illər ərzində 1000 hektar əkin sahəsinə düşən taxılıyığan kombaynların sayı 2,3-dən 3,5-ə qədər və yaxud 52,2%, çuğunduryığanların sayı 1,6-dan 3,6-ya qədər və yaxud 2,3 dəfə artmış, pambıqyığanların sayı isə dəyişməmişdir. Təhlil edilən illər ərzində hər min hektar əkin sahəsinə düşən pambıqyığan kombaynların sayında dəyişiklik olmamışdır. Bir kombayna (maşına) düşən əkin sahələri də müxtəlif səviyyələrdə dəyişmişdir. Son beş ildə taxılıyığan, qarğıdalıyığan və çuğunduryığan kombaynların hər bir vahidinə düşən əkin sahəsində hissədiləcək azalmalar olmuş, pambıqyığan maşınlar üzrə isə həmin göstəricinin səviyyəsi cüzi də olsa, yüksəlmişdir.

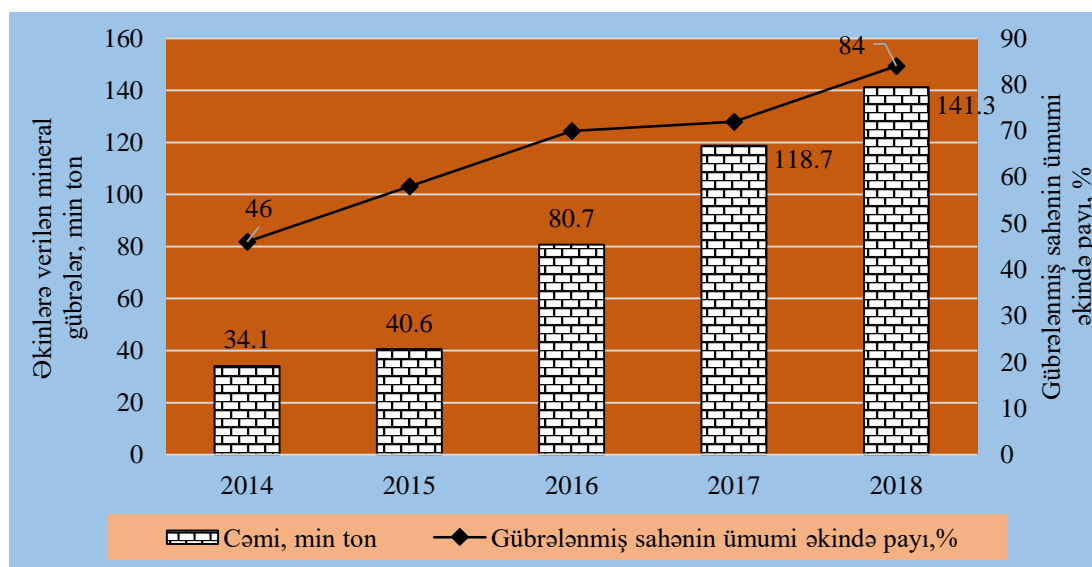
Şəkil 2. Kənd təsərrüfatının traktorlarla və kombaynlarla təminatı

Hazırda Azərbaycanda “Aqrolizing” Açıq Səhmdar cəmiyyəti kənd təsərrüfatının texniki resurslarla təminatında mühüm rola malikdir.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının mühüm elementlərindən biri də əkinlərə verilən mineral gübrələrdir. Tədqiqat göstərir ki, son beş ildə cəmi əkinlərə verilən mineral gübrələrin miqdarı 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə 34,1 min tondan 141,3 min tona qədər və yaxud 4,1 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində hər hektar əkinə verilən gübrənin miqdarı isə 19 kq-dan 72 kq-a çatmış və yaxud 3,8 dəfə artmışdır. Əgər 2014-cü ildə cəmi əkin sahəsinin 46%-i gübrələnirdisə, 2018-ci ildə gübrələnən əkin sahəsinin payı cəmi əkin sahəsində 84%-ə yüksəlmiş və yaxud 1,8 dəfə artmışdır (Şəkil 3).

Şəkil 3. Kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi, 100% qidalı maddə hesabı ilə

Müvafiq bitkilərin əkin sahəsinə verilən gübrələrin miqdarının artımı, eyni zamanda gübrələnən sahənin cəmi əkin sahəsində payının çoxalması məhsul istehsalının və sahə vahidindən məhsuldarlığın artımına gətirib çıxarmışdır. Bu artım daha böyük ola bilərdi, belə ki, mütəxəssislərin qənaətinə görə, idxal olunan gübrələrin keyfiyyəti bütün hallarda yüksək deyil. Belə vəziyyət məhsuldarlığın çox da böyük olmayan artımı ilə nəticələnsə də, heç də gözlənilən məhsuldarlıq səviyyəsinə nail olmağa imkan vermir. Ona görə də mineral gübrələrin ölkəmizin özündə istehsalının təşkili imkanlarının reallaşdırılması məqsədmüvafiqdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ölkəmizdə istifadə olunan gübrələrin müəyyən qisminin xarici ölkələrdən idxalı davam edir. Belə ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə ölkəmizə idxal olunan cəmi mineral gübrələr 153,6 min tondan 286,7 min tona qədər və yaxud 1,9 dəfə artmışdır. Baxılan illər ərzində ölkə üzrə azotlu gübrələrin idxalı 98,7 min tondan 194,9 min tona qədər və yaxud 2,0 dəfə, kaliumlu gübrələrin miqdarı 5,7 min tondan 8,1 min tona qədər və yaxud 42,1%, sair növ gübrələrin miqdarı 31,7 min tondan 83,7 min tona qədər və yaxud 2,6 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində fosforlu gübrələrin miqdarı isə kəskin azalmışdır.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin mənfəətlilik səviyyəsi iqtisadiyyatın bir sıra başqa sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin mənfəətlilik səviyyəsi ilə müqayisədə xeyli aşağı olur. Belə vəziyyət istehsalçılara lazım gələn maddi-texniki resursların onların özlərinin vəsaitləri hesabına əldə edilməsinə imkan vermir. Ona görə də bu sahədə sahibkarlıqla məşğul olan subyektlərin dövlət tərəfindən müdafiə olunmasına ehtiyac duyulur. Azərbaycanda da bu baxımdan məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatının müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlər sırasına sözügedən sahədə fəaliyyət göstərən məhsul istehsalçılarının vergilərdən azad edilməsi, onlara dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə kreditlərin ayrılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı məqsədilə idxal edilən istehsal vasitələrinə güzəştli idxal gömrük rüsumlarının tətbiqi, “Aqrolizing” ASC tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı texnikalarının, maşın və avadanlıqlarının dəyərinin 40%-nin dövlət büdcəsindən ödənilməsi aiddir. Sadalanan bu tədbirlərin hamısı kənd təsərrüfatında istifadə edilən maddi-texniki resursların qiymətlərinin səviyyəsinə təsir edir, qiymət səviyyələrinin istehsalçılar üçün daha münasib olmasına şərait yaradır. Bu baxımdan həmin tədbirlər kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslarla təminatın tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən birbaşa və dolaylı tədbirlər sırasına aid edilə bilər. Bu tədbirlərin icrası nəticəsində istehsalçıların sərəncamlarında olan maddi-texniki resursların sürətlə yenilənməsi baş vermiş və həm də bu, daha səmərəli resurslar hesabına təmin edilmişdir. Bu texnikalar dünyanın kənd təsərrüfatı texnikası istehsalı sahəsində tanınmış şirkətlərinindir. Hazırda onları istənilən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı sifariş etmək imkanlarına malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin texnikaların dəyərinin istehsalçılar tərəfindən ödəniləcək hissəsini iri təsərrüfatlar qarşılamaq imkanındadır. Xırda təsərrüfatlar belə imkanlara malik deyil və onların fiziki və iqtisadi ölçüləri buna imkan vermir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maddi-texniki resurs əldə etmələri qaydalarında son dövrlər edilən dəyişikliklər dövlətin bu məqsədlə ayırdığı vəsaitdən daha qənaətlə istifadəyə imkan verəcəkdir. Belə ki, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq hazırda məhsul istehsalçılara lazım gələn texniki resursların müxtəlif şirkətlər tərəfindən gətirilməsi fərdi sifarişlər əsasında. Əvvəlki dövrlərdə isə bundan fərqli olaraq texniki resurslar bu sahədə müstəsna hüquqlara malik olan “Aqrolizing” ASC tərəfindən gətirilib istehsalçılara təklif edilirdi. Kiçikölçülü təsərrüfatların isə həmin qurumdan tələb olunan resursları əldə etmək imkanları olmadığına görə onların satışı problemə çevrilirdi. Hazırda bu resurslar konkret tələb irəli sürən sahibkarlıq strukturuna çatdırılır və sifariş ünvanlı xarakter daşıyır. Fərdi sifarişçi qismində çıxış edən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı resursu əldə edərkən onun dəyərinin 20%-ni ödədikdən sonra həmin resursun dəyərinin 40%-i dövlət büdcəsindən ödənilir. Texnikaların dəyərinin qalan hissəsi nəzərdə tutulan dövrdə məhsul istehsalçıları tərəfindən qarşılır.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişaf mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Dünyanın əksər ölkələrində kənd təsərrüfatında istifadə edilən maddi-texniki resursların, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri tənzimlənir. Bu zaman qiymətlərin səviyyəsinə həm birbaşa, həm də dolaylı müdaxilələrdən istifadə edilir. Qiymətlərin səviyyələrinə belə müdaxilələr zamanı bir tərəfdən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara, başqa bir tərəfdən isə maddi-texniki resurs istehsalçılara geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün əlverişli imkanlar yaradılır. Bütün bunlara nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında qiymət dispariteti (uyğunsuzluğu) fasiləsiz surətdə öyrənilir, qiymətlərin artım sürətinin hansı bazar subyektlərinin xeyrinə dəyişməsi aşkara çıxarılır və qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər işlənib hazırlanır və reallaşdırılır. Ölkəmizə gəldikdə, onu qeyd edə bilərik ki, bizdə çoxsaylı maddi-texniki resurslar istehsal edilmədiyinə görə həmin resursların dinamikasını öyrənmək və onları kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dinamikası ilə müqayisə etmək çətinliyi meydana çıxır. Həm də burada onu qeyd etmək yerinə düşər ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsal

ehtiyaclarını qarşılamaq üçün texnikalar çox müxtəlif ölkələrdən (Almaniyadan, Türkiyədən, İrandan, Yaponiyadan, Rusiyadan və s.) gətirilir və həmin ölkələrin hər il seçilməsi dayanıqlı xarakter daşır. Ona görə də istehsalçılar tərəfindən istifadə edilən texniki resursların qiymətlərinin dinamikasına aydınlıq gətirmək çətin olur. Bu resursların yalnız müəyyən hissəsinin konkret ilə aid qiymətlərini əldə etmək mümkündür.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istifadə edilən bəzi kənd təsərrüfatı texnikalarının qiymətləri göstərilmişdir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istifadə edilən bəzi texnikaların qiymətləri

Texnikanın adı	İstehsalçı ölkə	Təyinatı	Qiyməti, man.
Çöpdoğrayan	Türkiyə	Çöp doğramaq	6860
Riper, 7 gövdəli	İran	Yumşaltma	4050
Riper, 9 gövdəli	İran	Yumşaltma	4460
Riper, 11 gövdəli	İran	Yumşaltma	5000
Hamarlayıcı hidravlik	İran	Torpağı hamarlamaq	4650
Çiləyici –qoşulan qollu, 2000 litr	Türkiyə	Çiləyici	10300
Çiləyici -qoşulan qollu, 1000 litr	Türkiyə	Çiləyici	8300
Kotan -4 gövdəli, asma (təkərli)	Azərbaycan	Yer şumlayan	3740
Kotan -5 gövdəli asma, (təkərli)	Azərbaycan	Yer şumlayan	4100
Kotan -3 gövdəli	İran	Yer şumlayan	2250
Universal yemüyüdən qurğu	Azərbaycan	Dənli bitkilərin üyüdülməsi	780
Çiyidsəpən	Türkiyə	Cərgəli səpin	8040
Kartofbasdıran	İran	Kartof basdırmaq	6700
Çiləyici -qollu, 1000 l	Türkiyə	Çiləmə	4950

Mənbə: Cədvəl “Aqrolizinq” ASC-nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, göstərilən kənd təsərrüfatı texnikalarının qiyməti məhsul istehsalçılarının həmin texnikaları əldə etmələri baxımından elə də ucuz deyil. Lakin ölkəmizin kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən fərdi sahibkar təsərrüfatlarının bu texnikaları əldə etmələri onların maliyyə imkanları çərçivəsindədir. Tədqiqat göstərir ki, fərdi sahibkar təsərrüfatı bir ədəd Türkiyə istehsalı olan çiyidsəpən maşın əldə etmək üçün 2018-ci ildə 29,3 ton taxıl satmalı olmuşdur. Həmin texnikanı əldə etmək üçün fərdi sahibkara həmin ildə tələb olunan xam pambığın miqdarı 13,9 ton təşkil etmişdir. Tütün, kartof, tərəvəz (açıq torpaqda), üzüm və süd məhsulları üzrə həmin göstərici müvafiq olaraq 4,0, 16,0, 27,3, 18,4 və 14,9 tona bərabər olmuşdur.

Hazırda kənd təsərrüfatının maddi-texnika bazasının mühüm elementi hesab edilən gübrələrin məhsul istehsalçılarına satışı güzəştli qiymətlərlədir. Fermerin əldə etdiyi gübrələrin dəyərinin 70%-i dövlət büdcəsindən ödənilir. Qalan 30% dəyərin qarşılınması isə fermerin üzərinə düşür. Əgər fermer gübrənin dəyərini tam olaraq ödəməli olsaydı, onda onun geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanları çox aşağı ola bilərdi. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, fermer tərəfindən 1 ton ammonium-nitratın əldə edilməsi güzəştli qiymətlərlə ona 160,0 manata başa gəlir və qiymətin qalan hissəsini - 373,4 manatın (70%) dövlət ödəyir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istifadə edilən mineral gübrələrin qiymətləri dolayı vasitələrdən istifadə edilməklə tənzimlənir və bu tənzimləmə elə həyata keçirilir ki, istehsalçıların müxtəlif gübrələrə əlyətərliyi təmin olunsun. Gübrələrin qiymətlərinin subsidiyalaşdırılması buna imkan verir. Ölkənin müxtəlif regionlarında gübrələrə istehsalçıların əlyətərliyinin təmin olunması məqsədilə əksər rayonlarda satış bazarları yaradılmışdır. Bu, istehsalçılara vəsaitlərinə qənaət etməklə gübrələrin məhsul istehsalına yaxın yerlərdə əldə edilməsinə imkan verir.

Gələcəkdə gübrə istehsalı üçün ölkədə müvafiq infrastrukturun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. “Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birgə, zərurət yarandıqda, gübrə (eyni zamanda biogübrə) istehsal edən zavodların yaradılmasında özəl sektora lazımi dəstəyin verilməsini nəzərdən keçirəcəkdir. Neft-qaz sektorunda mövcud olan potensial imkanlardan biri də gübrə zavodlarının tikilməsidir və kənd təsərrüfatı sektorunda görülən tədbirlər belə imkanlara uyğun olaraq koordinasiya ediləcəkdir” [1, s. 94].

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşdırılması və inkişafı məsələlərinə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə geniş diqqət yetirilmişdir. Bu sənəddə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının müvafiq texnika və avadanlıqlarla təminatı və aqroservis bazarının inkişafı baxımından aktual məsələlər müəyyənləşdirilmişdir. Həmin məsələlər aşağıdakılardır:

- *istismar müddəti başa çatmış texnikaların yeniləri ilə əvəz edilməsi məqsədilə dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsinin texniki-iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi;*
- *əkinçiliyin bütün sahələri (məsələn, pambıq, tərəvəz, kartof, şəkər çuğunduru və digər sahələr) üzrə müxtəlif texnikaların parkının fiziki və mənəvi cəhətdən yenilənməsi;*
- *kiçik və ortaölçülü təsərrüfatçılıq subyektlərinin spesifik ehtiyacları nəzərə alınmaqla onların maşın, texnika və avadanlıqlarla təminatının texniki iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması;*
- *aqroservis xidmətlərinin həyata keçirilməsi sahəsində rəqabətin və keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə aqroservis xidməti göstərən biznes subyektləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi.*

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının müvafiq maşın, texnika və avadanlıqlarla təminatının həlli gələcəkdə də dövlətin lazımi diqqət yetirəcəyi problemlər sırasına daxil olacaqdır. Problemin həllinə belə yanaşma sayəsində, fikrimizcə, qlobal rəqabətin genişləndiyi dövrdə yerli müəssisə və təsərrüfatların rəqabətqabiliyyətliliyinə nail olmaq olar. Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçılara lazım olan texniki resursların müəyyənləşdirilməsində onların fikirlərinin öyrənilməsi çox təqdirəlayiqdir. Bu barədə Strateji Yol Xəritəsində göstərilir: “Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emalı üzrə kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinin itkilərinin azaldılması, eləcə də səmərəliliyin artırılması üçün onların kiçikhəcmli texnikaya, maşın və avadanlıqlara ehtiyaclarını öyrənmək məqsədilə sorğular və təhlillər aparılacaqdır. Bunun əsasında təsərrüfatların kiçikhəcmli texnika, maşın və avadanlıqlarla təminatının yaxşılaşdırılması üçün təkliflər hazırlanacaqdır” [1, s. 91].

İndiki şəraitdə ölçüsündən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki resurslarla təminatına dair qəbul edilən qərarların əsasında onlardan sorğu vasitəsilə əldə edilən informasiyaların dayanması həmin subyektlərin bazar fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər. Fikrimizcə, təsərrüfat rəhbərləri arasında sorğuların müntəzəm olaraq hər il keçirilməsi məqsədmüvafiqdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, bütövlükdə kənd təsərrüfatının, o cümlədən onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi fasiləsiz xarakter daşmalıdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, texniki və texnoloji üstünlüyə malik olan istehsalçı həm də rəqabət üstünlüyü əldə edir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətini davam etdirmək imkanları qazanır. Bu zaman resurslara tələbatın planlaşdırılmasından və qiymətlərin tənzimlənməsindən bir vasitə kimi istifadə edilməsi aqrar sahənin iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə istehsal-iqtisadi əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasını və həmin əlaqələrin bu sahədə fəaliyyət göstərən məhsul istehsalçıları üçün daha əlverişli olmasını təmin edir. Göstərilənlər onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsal ehtiyaclarını ödəyən maddi-texniki resurslarla təminatı mexanizmi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq ardıcıl təkmilləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. А.В. Голубев. Диспропорции аграрной экономики России // Известия ТСХА, выпуск I, 2013 г.
3. Аграрная политика /Под ред. профессора А. П. Зинченко. Москва: Колос, 2004, с. 43-77.
4. В.З. Мазлоев, А.Н. Семин, Н.В. Боровских. Конкурентные стратегии аграрных организаций. – М., Колос, 2009. – 466 с.
5. Экономическое регулирование воспроизводства в аграрном секторе экономики / М.: НИПКЦ Восход – А, 2008 – 132.
6. Экономика и управление аграрным производством / Под ред. Академика В.В. Кузнецова, Ростов-на Дону, 2008. 720 с.

Sevil Aydin Maharramova

PhD student of the Scientific Research Institute of Agromechanics

Mechanism of development of material and technical base of agriculture in the conditions of market relations

Summary

The article examines the current state of development of agriculture and its material and technical base. The difficulties faced by various forms of economic activity in obtaining material and technical resources in this field were considered, and scientifically substantiated proposals were given to overcome these difficulties. It was noted that in order to improve the supply of material and technical resources to producers, it is important to conduct regular surveys among them and on this basis to determine the demand for material and technical resources.

Keywords: *agriculture, intermediate consumption expenditures, material and technical base, price regulation.*

Магеррамова Севиль Айдин кызы

Докторант Научно исследовательского института агромеханики

**Механизм развития материально-технической базы сельского хозяйства
в условиях рыночных отношений.**

Резюме

В статье рассматривается современное состояние развития сельского хозяйства и его материально-техническая база. Были рассмотрены трудности, с которыми сталкиваются различные виды хозяйствующих субъектов при получении материально-технических ресурсов в этой области, и были даны научно обоснованные предложения по преодолению этих трудностей. Было отмечено, что для улучшения поставок материально-технических ресурсов производителям важно проводить регулярные обследования среди них и на этой основе определять спрос на материально-технические ресурсы.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, промежуточные потребительские расходы, материально-техническая база, регулирование цен.*

UOT: 33.334.7:336.5

**DIRECTIONS FOR IMPROVING THE FINANCIAL AND BUDGETARY MECHANISM
IN THE FORMATION OF LARGE AGRICULTURAL ENTERPRISES**

Tahmasib Faiq Huseynov, PhD.,

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Phone: (055) 277-40-90; e-mail: tahmasib.huseynov@unec.edu.az

Abstract

In contemporary conditions continuous changes in the economic conjuncture is a characteristic feature of the economic system. The article analyzes connection of the financial and budgeting mechanism in the formation of large agricultural enterprises directly from the economic potential of the state. In world practice, it is characteristic the wider use of financial and budgetary mechanisms to support the formation of large farms. The economic mechanism as a whole promotes the formation of an efficient economy in agriculture and an increase in the profitability of agricultural producers. Development of the financial and budgetary mechanism for the formation of large agricultural enterprises primarily serves to increasing the profitability of agricultural production, and in the article is analyzed the formation of large agricultural corporations with the accent on the selection of priority areas and financing measures, improving financial-budgetary mechanisms in this framework. The measures aimed at improving and stimulating the financial and budgetary mechanisms of agricultural enterprises were classified with appropriate proposals.

Keywords: *Agricultural enterprises, finance-budget, agriculture, financial mechanism, competition.*

Introduction

In contemporary conditions continuous changes in the economic conjuncture is a characteristic feature of the economic system. In particular, in low-income, risky, depending on climatic conditions and sensitive to market conditions branches should be used indirect means of impact. In this regard, it is important to increase the efficiency of the use of economic mechanisms to ensure sustainable development in agriculture, which is the material basis of the country's food market, and to continuously improve the financial mechanism as part of the economic mechanism in response. The financial mechanism has a significant impact on public production through financial regulation and financial security as a whole. The financial mechanism is an important part of the economic mechanism as a whole, and this mechanism is implemented through self-financing, lending and

repayment financing. The implementation and use of financial security by these means is closely linked to ensuring the optimal development of the society.

In practice, the financial mechanism is quite complex. In this regard, financial mechanisms of large agricultural enterprises and the state differ. The financial mechanism of a business entity is one of the most important elements of microeconomics. This mechanism mainly reflects the ratio of financial relationships within the enterprise, as well as financial relationships between other enterprises and organizations, financial relationships between financial and industrial groups and holdings. The financial mechanism embodies quite different forms of financial relations and has a complex structure.

Generally, when the problem is treated in terms of basis and superstructure relations, the financial mechanism is an integral part of the economic mechanism, which is indispensable part of corporate mechanism. The corporate mechanism incorporates more elements than other mechanisms. The corporate mechanism includes economic mechanisms and management mechanisms, existing systems for production organization and the principles of their organization. The economic mechanism includes financial mechanism, other budgetary mechanisms, pricing mechanisms, etc. These mechanisms—primarily institutional, pricing, credit, budgetary, administrative and other mechanisms play an important role in accelerating economic development. Approaching the problem from this aspect, the financial mechanism with equilibrating properties plays an important role in the formation and development of large agricultural enterprises in supporting the agrarian sector and its regulation through economic tools. These mechanisms also form the finance and credit infrastructure of the agrarian sector, and this infrastructure, in reality, is a relatively independent element that combines financial, budgetary and credit systems.

One of the main conditions in formation of market relations is development of competitive environment, creation of various forms of corporates, improvement of financial and credit mechanism, as well as support by state for development of priority branches of economy. The practice shows that in a competitive environment, those who are engaged in agriculture are more focused on profitable sectors. Therefore, the development of important agricultural sector, production and sale of competitive goods should not be subject to spontaneous competition and must be under state protection as one of the main directions of agrarian policy (4, p. 243).

Financial security of the economy is ensured by the state's monetary policy. Mechanism of the state's monetary policy embrace the organization of credit relations, lending to the economy and its implementation in accordance with the objectives of macroeconomic policy (8, p. 127).

The financial mechanism reflects the increase in investment in this area, taking into account the specifics of agricultural production, as well as the completion of working capital, and a set of tools and methods for the implementation of social activities in the village. This is primarily due to the use of budget funds and loans.

The main contradictions in the financial security of agribusiness development are the fact that at the level of financing both industry and agricultural sector break down the regional balance. It is proved that, despite the excessive centralization of financial resources in the state budget, the solution of the most important national problems related to the social structure of the agricultural regions and the financial support of the agro-industrial complex has not yet been achieved (3).

To find non-inflationary solutions, the entire support structure for agriculture, in particular, that means providing rural finance and credit, needs to be revised (9).

The Budget's primary funding instrument for public spending in all modern countries. Budget is simple but in some cases the only tool in the modern state to collect public income and fund public expenditure (7).

The goal is definitely to provide additional commitment not only to budget funds that are subject to sales revenue (privatization) but also to further participation of foreign partners in terms of employment, additional investment, and further development of the privatization issue (5).

The article analyzes the implementation of measures aimed at improving the financial and budgetary mechanisms, especially measures aimed at improving the financial and budgetary mechanisms, measures aimed at improving and stimulating the financial and budgetary mechanisms of agricultural enterprises.

Methodology and database

The large agricultural enterprises of the country were selected as the object of research, and in this regard, the viticulture area was given as an exemplary agricultural unit. When approaching the problem for basic and superstructure relations, the financial mechanism is an integral part of the economic mechanism, and the economic mechanism is an integral part of the economic mechanism. The economic mechanism combines more elements than other mechanisms. The economic mechanism includes the financial mechanism, as well as management mechanisms, existing systems related to the organization of production, and the principles of their organization. The economic mechanism includes a financial mechanism, other budget mechanisms, price mechanisms, etc. connects.

To ensure the representativeness of the research data, official data of state statistical bodies, reports reflecting the actual situation of service organizations, scientific researches conducted by individual researchers in this field were used, samples from some reliable external sources were analyzed and statistical databases were used.

Agricultural enterprises: dynamics of regional structure

Table 1 lists the number of agricultural enterprises in economic regions in Azerbaijan since 2005.

Table 1. Number of agricultural enterprises by economic regions, unit

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
All in the country	1782	2043	1701	1659	1592	1608	1641
Baku city	28	33	38	34	33	24	32
Absheron economic district	43	50	40	45	43	54	61
Ganja-Gazakh economic district	217	262	226	221	211	213	214
Sheki-Zagatala economic district	212	156	127	116	109	113	99
Lankaran economic district	220	384	347	335	310	274	287
Guba-Khachmaz economic district	105	127	130	127	121	771	130

By Aran economic region	652	796	636	621	619	651	637
Upper Karabakh economic district	218	153	103	105	86	94	115
Kalbajar-Lachin economic district	11	9	5	8	6	9	10
Economic region of Nagorno-Karabakh	67	31	25	25	32	32	33
Nakhchivan Autonomous Republic	9	42	24	22	22	24	23

Source: State Statistics Committee

If we look at the table data analysis, there are 1782 enterprises in 2005, rose by 261 units in 2010 to 2043. By 2018, that number had dropped to 1641 businesses, and the same situation has continued with regard to economic regions. The analysis shows that the main reason for this decline is the improper financial and budget system, the lack of accounting system.

Table 2. Gross agricultural product in actual prices of corresponding years, thousand manats

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
All in the country	79683	187694	359315	374320	408711	383158	384958
Baku city	2339	3703	18667	10732	18851	23283	2463
Absheron economic district	25265	34374	43563	36497	51842	12355	13672
Ganja-Gazakh economic district	2790	10366	26863	20404	25878	33180	53010
Sheki-Zagatala economic district	2908	7355	17635	21673	24986	21367	19848
Lankaran economic district	1824	7819	16049	15534	17402	15258	14896
Guba-Khachmaz economic district	26062	49592	98059	94647	104749	26597	75830
Aran economic district	11913	58061	117564	155340	139429	226617	177347
Upper Karabakh economic district	1928	9354	13463	10856	11633	10702	13900
Kalbajar-Lachin economic district	51	299	130	284	251	287	183
Economic region of Upper-Karabakh	4434	4907	5054	5370	9299	9078	7437
Nakhchivan Autonomous Republic	169	1864	2268	2983	4391	4435	6372

Source: State Statistics Committee

The table data shows that, the total agricultural production in Baku increased by 5 percent in 2018 compared to 2005, from 2339 thousand to 2463 thousand manat, in Absheron economic district decreased from 25265 thousand to 13672 thousand manat, and in Ganja-Gazakh economic region

increased by 19 times from 2790000 to 53010000 manat, in Sheki-Zagatala economic district by 7 times from 2908 thousand manats to 19848 thousand manats, by 8 times in Lankaran economic region from 14246 manats to 14896 thousand manats and by 3 times in Guba-Khachmaz economic region from 26062 thousand manats to 75830 thousand manat, in Aran economic region by 15 times from 11913 thousand manats to 177347 thousand manats, in Upper Karabakh economic region by 7 times from 1928 thousand manats to 13900 thousand manats, in Kalbajar-Lachin economic region by 3.5 times from 51 thousand to 183 thousand manats, in the Upper-Karabakh district by 1.7 times from 4434 thousand manats to 7437 thousand manats, in the Autonomous Republic of Nakhchivan 37.7 times from 169 thousand to 6372 thousand manats.

Table 3. Total income of agricultural enterprises (in actual prices), thousand manats

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
All in the country	14757	71604	102723	84990	119130	115025	163990
Baku city	263	452	3812	6051	12480	5125	12457
Absheron Economic District	2050	6190	10233	7641	11221	12521	14339
Ganja-Gazakh economic district	1382	6821	7694	9606	12352	9320	30572
Sheki-Zagatala economic district	1281	3388	8229	6714	5509	11424	13544
Lankaran economic district	588	1756	3925	3738	2680	3270	3418
Guba-Khachmaz economic district	3774	27784	28050	22412	41141	30222	35798
Aran economic district	3148	18637	34139	21673	26373	33153	41878
Upper Karabakh Economic District	384	4493	4508	3810	3525	5196	6436
Kalbajar-Lachin economic district	39	141	82	678	115	-109	333
Economic region of Upper-Karabakh	1808	1751	1571	2095	2437	3459	3427
Nakhchivan Autonomous Republic	40	191	481	572	1297	1445	1788

Source: State Statistics Committee

According to the table data, the revenues of agricultural enterprises operating in Baku increased by 47 times in 2018 compared to 2005, from 263 thousand manats to 12457 thousand manats, in Absheron economic district - 7 times from 2050 thousand manats to 14339 thousand manats, 22 times in Ganja-Gazakh economic region from 1382 thousand manats to 30572 thousand manats, 11 times in the Sheki-Zagatala economic region from 1351 thousand manats to 13544 thousand manats, in Lankaran economic region 6 times increase from 588 thousand manats to 3418 thousand manats, in Guba-Khachmaz economic region by 9 times from 3774 thousand manats to 35798 thousand manats, by 13 times in Aran economic region from 3148 thousand manat to 41878 thousand manats, 17 times in the Upper Karabakh economic region from 384 thousand to 6436 thousand manats, by 9 times in Kalbajar-Lachin economic region from 39 thousand manats to 333 thousand manats, in the economic region of Daghlig-Shirvan from 1808 thousand manats to 3427 thousand manats and in the Nakhchivan Autonomous Republic by 45 times from 40 thousand manats to 1788 thousand manats.

It is noteworthy that, organization of the accounting and financial-budgetary mechanisms at enterprises properly and responding to legal requirements manner may secure growth of revenues in the coming years.

The agricultural census is conducted every ten years, the last census was conducted in 2015 by the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. The farms were grouped according to the area of agricultural land in use, there were 1,320,151 farms with land plots, and 185 of them with more than 500 ha, which is considered to be large farms (11).

Financial and budgetary mechanism of assistance to agricultural enterprises and its main tools

The financial system mainly focuses on the financial support of agriculture, other related areas and the social sphere of the village, which includes the formation and use of funds and regulates relations between economic entities. In addition, the use of non-budgetary sources is considered to be one of the most appropriate in this area.

The credit system, which plays an important role in the agrarian sector, envisages provision of cash flow, through loans with interest, for the completion of working capital and the continued implementation of large-scale reproduction. At the same time, economic relations between economic entities of various ownership are formed through these systems. Credit systems, which are an important element of the agrarian infrastructure, are mainly aimed at eliminating inequalities in the allocation of funds, taking into account seasonality.

One of the main directions in state support for agriculture is subsidies, grants and subventions from the state budget to agriculture. Unlike other mechanisms, the budgetary mechanism takes necessary measures for the development of agriculture. The main purpose of these measures is to address agricultural producers for their losses, provide them with compensation and provide financial assistance.

In world practice, financial and budgetary mechanisms are widely used to support the formation of large farms. In this case, the credit mechanism is characterized as an integral part of the financial and credit mechanism - the financial and budgetary mechanism. This mechanism, as an integral part of the economic mechanism as a whole, promotes the formation of an efficient economy in agriculture and an increase in the profitability of agricultural producers. The analysis shows that price and non-price methods, which are closely linked and complementary to each other, contribute to maintaining the required level of financial security of agricultural production, and to determine the optimal structure of budget and credit resources. At the same time, the economic potential of the state is focused on the development of the branch and the food provision.

The analysis shows that the financial and budgetary mechanism directly depends on the economic potential of the state. From this point of view, under conditions of weakening of the economic potential of the state, or more precisely during the economic crisis, destructive tendencies are formed in the use of budgetary and credit resources in agriculture. More precisely, measures to allocate budgetary and credit resources to agriculture are limited. In the context of new production relationships, it is important to increase budget support in agriculture. This is primarily aimed at the effective implementation of producers' business activities, as well as preventing their unprofitable work. With limited economic opportunities of the state, there are also some cuts in the budgetary

allocations for agriculture, which ultimately lead to an increase of commercial loans cost to agriculture, which further deepens the disproportions in agricultural development.

Practice shows that at the macroeconomic level, the acute problems of agricultural financing are manifested in conditions of limited economic opportunities of the state. Under these conditions, regional governing bodies have specific responsibilities to regulate financial mechanisms. The financial regulation carried out by the regional governing bodies should, first and foremost, be adequate to the specific features and objectives of agricultural development in the region. It depends on the budget capacities of the regions. In this context, the support of local producers at the expense of regional budgets can be considered as one of the new sources of financing in a market economy. In developed countries, the state supports agricultural producers mainly through budget and credit arrangements. This is particularly important for the formation and development of large agricultural enterprises. It should be borne in mind that the support of large agricultural enterprises through budget and credit arrangements plays an important role in meeting the demand for working capital and risk insurance, and in meeting the need for cash as a whole. Availability of capital plays an important role in the implementation of large-scale reproduction in agriculture. In some cases, the lack of capital resources in agriculture does not allow the efficient implementation of agro-technical measures. This leads to lower productivity in agriculture and a decrease in overall production. This ultimately leads to the conjuncture fluctuations in the country's food market. Under these conditions, the food market is experiencing a decline in the share of local production, which creates destructive tendencies in ensuring the country's food security. That is why the country is politically and economically dependent on the international community as well as foreign countries. Such destructive tendencies generally represent the political security of the country, or rather the preservation of national security and as a source of external stimulation. Therefore, necessary measures should be taken to prevent such destructive tendencies in order not to undermine the political and economic power of the state. It is precisely the budgetary and financial mechanisms that play the role of large agricultural enterprises in agriculture. These mechanisms mainly involve the introduction of various benefits and subsidies of agricultural producers through the budget. Budget subsidies of agricultural producers should be carried out in specific priority areas. In this case, the principles of addressing should be protected and transparency should be taken.

Improvement of the financial and budgeting mechanism for the formation of large agricultural enterprises will, first of all, increase the profitability of agricultural production. From this point of view, it is important that measures aimed at improving the financial and budgetary mechanism are sustainable. In our opinion, the increase in the profitability of agricultural production is inextricably linked to the improvement of the level of output produced, and the solution of this problem can be achieved in two ways. The first of these is the increase in product prices (guaranteed prices) in order to pay producers' costs, and the second is artificially reducing the cost of agricultural production by providing direct subsidies to production costs.

Expanding access to credit resources by agricultural producers as part of measures to improve the financial and budgeting mechanism for the creation of large agricultural enterprises is a prerequisite. In our view, expanding access to credit resources for large agricultural enterprises can lead to positive economic manifestations. Thus, large agricultural enterprises, as a rule, have their own advantages, as opposed to small ones. Under these conditions, credit institutions may be more interested in lending to large farms because they have a higher rate of return and less risk. At the same

time, the specifics of agriculture must be taken into account. The agricultural risk insurance system should, first and foremost, be a major improvement in the budgeting mechanism for the formation of large agricultural enterprises. Agriculture is a fairly risky area and the inadequate insurance mechanism reduces the investment and business attractiveness of the sector. Therefore, one of the most important conditions is that insurance companies in the agricultural sector must have the necessary support from the state budget. The Agrarian Insurance Fund was established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev dated June 27, 2019. This may be estimated as beginning of the process.

Selection of key areas or development of traditional areas

In the formation of large corporations, the priority should be given to the selection of priority areas, and financing measures as well as measures to improve financial and budgetary mechanisms should be implemented within this framework. In our opinion, special attention should be given to the development of viticulture as one of the most productive and at the same time more job creating sector in agriculture. Given the high economic efficiency of viticulture, it is important for large corporations to develop this priority area. It should be taken into consideration that this area plays an important role both in terms of the material and technical base for wine development and in meeting the demand for purely agricultural products in the domestic market. It is known that our republic has strong prospects and traditions for the development of this area. The development of these traditions allows expanding access of grapes produced in the country to foreign markets, which contributes to the budget of the republic, as well as increasing the production volume of large agricultural enterprises operating in this area and increasing sales revenue.

Table 4. Grapes: area of plantings, total harvest and productivity, by categories of farms

Years	Area of vineyards	in the age of fruit giving	Total production	Productivity, per 1 hectare
	thousand hectares		thousand tons	centner
2008	13.3	8.9	115.8	74.0
2009	15.0	10.1	129.2	74.7
2010	15.4	11.2	129.5	74.7
2011	15.9	12.0	137.0	81.5
2012	16.3	12.4	151.0	88.6
2013	16.1	13.1	148.5	88.9
2014	15.9	13.5	147.7	82.5
2015	16.1	13.5	157.1	86.6
2016	16.0	13.9	136.5	74.4
2017	16.1	14.1	152.8	84.1
2018	16.1	14.4	167.6	92.8

Source: State Statistics Committee

Analysis of the table data shows in 2018 compared to 2008 area that grapes produced and grown in our country increased by 17% from 13300 hectares to 16100 hectares.

The fruit producing area increased by 38 percent to 14.4 thousand hectares from 8.9 thousand hectares, the total production increased by 31 percent from 115.8 thousand tons to 167.6 thousand tons and productivity per hectare rose from 74 centners to 92.8 centners. The analysis shows that with more attention to this area, may be produced more goods in the area.

Table 5. The share of subsidies in the cost of production (1, p. 14)

	The cost of 1 ton if fertilizers and pesticides are sold at a discount, AZN	The cost of 1 ton if fertilizers and pesticides sold at a don't discount, AZN	Share of subsidy for fertilizers and pesticides in cost, %	Share of subsidy for fuel / motor oils and products in cost, %	Share of total subsidies in the cost, in %
Grapes (table)	162.7	177.8	8.5	3.0	11.6
Grapes (technical)	157.3	201.6	22.0	5.4	27.4

As shown in the table, subsidies for fertilizers and pesticides the share in the cost of grapes is 8.5 percent, in technical grapes - 22 percent, the share of subsidies for fuel/motor oils and products in the cost of grapes is 3 percent in table grapes, and in technical grapes - 5.4 percent. If this subsidy is increased in the short term in the interest rate on table grapes, it can give a significant impetus to the development of this sector.

A total of 12,720.00 manat is required to plant and cultivate one hectare of vineyards before the harvest (4 years) (2., p. 232-233).

Groups are characterized by connections and offering help for relationship advancement and upkeep might be the most significant administration movement and government approach for bunch execution and endurance. A portion of the relationship exercises must be worried about the connections inside the bunches –, for example, offering help of industry affiliations; yet similarly significant is the turn of events and support of outer connections –, for example, cultivating contacts to remote contenders and info providers (6, p. 16). This idea is based on the fact that by increasing state support, cluster development can be achieved in this area.

In our opinion, the formation of large agricultural enterprises should also pay special attention to the development of market infrastructure. By developing market infrastructure, agricultural producers are relieved of the challenges they face in selling their products, which can lead to increased economic efficiency as well as elimination of difficulties in the implementation of agricultural products.

Providing information and consulting services to agricultural producers is another important aspect. Given the high level of production for sale purposes in large agricultural enterprises and the

high profitability of selling products as compared to smaller ones, the advisory services in those farms can provide economic benefits.

As we have mentioned, one of the important aspects of improving the budgeting mechanism for the creation of large agricultural enterprises is that financing the significant part of the interest rates on loans from the state budget can ultimately lead to the elimination of the manufacturer's debt to the credit organization. This system is widely used in developed countries.

An economically efficient business entity cannot compete with its competitive advantages due to adverse effects of foreign competition. Under these conditions, the state must take the necessary measures and complement the measures to protect the domestic market, at the same time stimulating production.

Conclusion

Taking into account all this, it is possible to classify measures aimed at improving and stimulating the financial and budgetary mechanism of agricultural enterprises in the following areas:

- implementation of the necessary measures aimed at improving the monetary policy, which has a direct impact on the money circulation. As such, these measures primarily involve the lending of concessional and priority areas and the development and implementation of investment projects;

- expanding the scope of preferential insurance measures and attributing the main priority to the processing sector. These measures, in principle, can create favorable conditions for increasing the productivity of certain types of crops, as well as for the development of production in high-risk areas;

- continuous improvement of the budgetary policy in agriculture. Improvement of budgetary policy towards the creation of large agricultural enterprises, as a rule, reflects various directions. In this case, the identification of specific priority areas, as well as the identification of social groups, is an important condition. The government also subsidizes interest rates on loans to producers and, in this regard, is one of the important priorities of state support, primarily in terms of state financing and compensation for insurance and leasing contracts;

- application of a system of regional structuring and specialization in agricultural production. This system primarily involves the development of promising and targeted programs. The structure of this system can include forecasting, as well as the development of various programs and plans. This system can also facilitate the making and implementation of management decisions in the context of market relations;

- provision of subsidies paid from the state budget, first of all, to the important areas in terms of ensuring food security of the country. This is primarily intended to compensate for losses and to maintain the socio-economic status of the village;

- Introduction of state ordering system in large agricultural enterprises. This system essentially means providing a reliable sales channel for the products that it produces.

References

1. Fikretzadeh F.F., Evaluation of the effectiveness of subsidies to agriculture in Azerbaijan. *Agricultural Economics* 2020, № 1 (31)
2. Jumshudov I.M., Shabandayev D.Z., Dunyamaliyev S.A., Abbasov R.A., Mustafayev R.I., What farmers should know in agriculture. Baku 2018, 320 p.
3. Babaeva, Z.S., Shahbanov, R.B., Shahbanova, S.R., Asekova, B.N. and Postnova, M.V., 2017. Problems and contradictions of the financial system of the agro-business industry of Russia in contemporary conditions and methodological aspects of their overcoming.
4. Ibrahimov I.H. Economy of agrarian sector. (Monograph). Baku, 2016, p. 655.
5. Ignjatijević Svetlana (2011): Economic analysis of the significance of foreign direct investment, auditor, Vol 1, No 11, pp. 4-15.
6. Mueller, R.A., Sumner, D.A. and Lapsley, J., 2006, May. Clusters of grapes and wine. In Conference paper presented at the Third International Wine Business Research Conference, Montpellier, France, July (pp. 6-8).
7. Stiglitz, E. J. (2004): Public Economics, Faculty of Economics in Belgrade, Publishing Center.
8. Krasavina L.N. Ways to improve the scientific foundations of monetary policy. Monetary and foreign exchange policy. *Scientific Almanacs of Fundamental and False Studies*. 2003, c.125-138
9. Davis, J.R. and Hare, P.G., 1997. Reforming the systems of rural finance provision in Romania: Some options for privatisation and change. Available at SSRN 109749.
10. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan <https://www.stat.gov.az/>
11. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan “2015 Agricultural Census (total information)

i.ü.f.d. Təhmasib Faiq oğlu Hüseynov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

İri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin formalaşmasının maliyyə-büdcə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Xülasə

Müasir şəraitdə iqtisadi konyunkturda davamlı olaraq dəyişikliklər baş verir ki, bu da əslində iqtisadi sistemin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məqalədə iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin formalaşmasının maliyyə-büdcə mexanizminin dövlətin iqtisadi imkanları ilə əlaqəsi təhlil edilmişdir. Dünya praktikasında iri təsərrüfatların formalaşdırılmasına dəstək vermək məqsədilə maliyyə-büdcə mexanizmlərindən geniş şəkildə istifadə edilməsi səciyyəvidir. Bu mexanizm bütövlükdə iqtisadi mexanizmin mühüm tərkib hissəsi olmaqla səmərəli aqrar iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin rentabelliyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. İri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin formalaşdırılmasının

maliyyə-büdcə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalının gəlirliliyinin artırılmasına xidmət edir. Məqalədə, həmçinin iri korporativlərin formalaşdırılması zamanı ilk növbədə prioritet sahələrin seçilməsinə üstünlük verilməsi və bu zaman maliyyələşmə tədbirlərinin, eləcə də maliyyə-büdcə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin də bu çərçivədə gerçəkləşdirilməsilə bağlı təhlillər aparılır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə-büdcə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə və stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər təsniflənərək müvafiq təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı müəssisələri, maliyyə-büdcə, kənd təsərrüfatı, maliyyə mexanizmi, rəqabət.*

д.ф.э.н. Гусейнов Тахмасиб Фаиг оглы

Азербайджанский государственный экономический университет

**Направления по совершенствованию финансово-бюджетного механизма для
формирования крупных сельскохозяйственных предприятий**

Резюме

В современных условиях происходит постоянное изменение экономической конъюнктуры, что, по сути, является характерной особенностью экономической системы. В статье анализируется связь финансово-бюджетного механизма формирования крупных сельскохозяйственных предприятий непосредственно с экономическим потенциалом государства. В мировой практике характерно более широкое использование финансовых и бюджетных механизмов для поддержки формирования крупных фермерских хозяйств. Этот механизм, как неотъемлемая часть экономического механизма в целом, способствует формированию эффективной аграрной экономики и повышению прибыльности сельскохозяйственных производителей. Совершенствование финансового и бюджетного механизма формирования крупных сельскохозяйственных предприятий в первую очередь служит повышению рентабельности сельскохозяйственного производства. В статье анализируется формирование крупных сельскохозяйственных корпораций с акцентом на выбор приоритетных направлений и мер финансирования, совершенствование финансово-бюджетные механизмы в этой структуре. Меры, направленные на улучшение и стимулирование финансовых и бюджетных механизмов сельскохозяйственных предприятий, были классифицированы и сделаны соответствующие предложения.

***Ключевые слова:** сельскохозяйственные предприятия, финансово-бюджетный, сельское хозяйство, финансовый механизм, конкуренция.*

UOT: 334.021, 658.1

**KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏMİZİN AQRQBİZNES
SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ MEXANİZMİNİN RƏQABƏTƏDAVAMLILIĞIN
FORMALAŞMASINA TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Qalib Bəhram oğlu Hacıyev, i.ü.f.d., dosent,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Tel.: (055) 789-85-54; e-mail: galib.haciyev@gmail.com

Aygül Aydın qızı Səlimova,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

Tel.: (055) 506-04-07; e-mail: aygl.slmv@yandex.com

Rəna Aydın qızı Musayeva,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) müəllimi

Tel.: (050) 392-25-36; e-mail: musayevarena59@gmail.com

Xülasə

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə tədbirlərin davam etdirildiyi şəraitdə ölkəmizin aqrobiznes sistemində sahibkarlığın rəqabətədavamlılığı mühitin formalaşmasında maliyyə mexanizminin artan rolunun əhəmiyyətliyi daima müşahidə edilir. Bu baxımdan məqalədə koronavirus pandemiyası şəraitində ölkəmizin aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin rəqabətədavamlılığın formalaşmasına təsiri istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə problemin araşdırılmasının xüsusi aktuallığa malik olduğu qeyd olunmuşdur. Məqalədə aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminə dair nəzəri baxışlar xüsusi yer tutur, o cümlədən bu sahədə istehsal tsiklinin uzunmüddətli xarakter daşmasına səbəb olan faktorlar əks olunmuşdur. Məqalədə rəqabətədavamlı iqtisadi mühiti formalaşdıran və müəyyən qeyd-şərtlərlə aqrobiznes sisteminin yerli inkişaf faktorları kimi təqdim olunan faktorlardan, həmçinin qiymət siyasətindən bəhs olunmuşdur.

Aqrobiznes sistemində yerli bazarın qorunması və beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsinin bir-birini tamamlayan mərhələlər olduğu qeyd olunmuşdur. Həmin əlaqələrdə beynəlxalq qurumlarla münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olması göstərilmişdir. Ölkəmizin aqrobiznes sistemində koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə mexanizminin rəqabətədavamlılığın formalaşmasına təsiri istiqamətləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *koronavirus pandemiyası, maliyyə mexanizmi, aqrobiznes sistemi, rəqabətədavamlı, dəstək, səmərəli, sahibkarlıq subyektləri, formalaşma.*

Giriş

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının dünyada yaratdığı çətinliklərin qarşısının alınması bu günün ən aktual problemlərindəndir. Bu pandemiyanın Azərbaycan Respublikasında yayılmasının, bunun yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin davam etdirildiyi şəraitdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının bütün sferalarında inkişafın mühüm təkanverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Maliyyə mexanizmi ölkə iqtisadiyyatında stimullaşdırıcı xarakterə malik olmaqla milli iqtisadiyyatın vacib və strateji əhəmiyyət kəsb edən sferası kimi aqrobiznes sistemində önəmli rola malikdir. Aqrobiznes sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün maliyyə mexanizmi birinci növbədə iqtisadi münasibətlərin önəmli tərkibi kimi çıxış etməklə yanaşı, istehsalın genişləndirilməsində, eyni zamanda da mənfəətin bölüşdürülməsində və sahibkarların əlverişli iqtisadi vəziyyətinin təmin olunmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin davam etdirildiyi şəraitdə aqrobiznes sistemində iqtisadi inkişafın vacib faktorlarından biri də rəqabətdir. Aqrobiznes sistemində kənd təsərrüfatı və bu sahə ilə sıx əlaqədar olan sahələr sahədaxili rəqabəti artıran proseslərə yüksək səviyyədə həssaslığı ilə fərqlənir. Ona görə də ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar şəraitində sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyi mühitin formalaşmasında maliyyə mexanizminin artan rolunun əhəmiyyəti daima müşahidə edilir. Bu baxımdan koronavirus pandemiyası şəraitində ölkəmizin aqrobiznes sistemində rəqabətədavamlılığın formalaşmasında maliyyə mexanizminin rolunun araşdırılması xüsusi aktuallığa malikdir.

Aqrar sahədə biznesin inkişafı şəraitində maliyyə mexanizminə nəzəri baxışlar

Ümumiyyətlə, iqtisadi mənbələrdə maliyyə mexanizminə dair fərqli fikirlərə rast gəlinir [5, 7, 12]. Maliyyə mexanizmi mahiyyət etibarilə ölkə iqtisadiyyatında maliyyə və kredit resurslarının formalaşdırılmasını, onun bölüşdürülməsini və istifadə olunmasını özündə cəmləşdirir. Bu aspektdən baxdıqda maliyyə mexanizmi əslində aqrobiznes sistemində iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Lakin bütün göstərilənlərə baxmayaraq istər fərqi götürüldükdə, istərsə də bütövlükdə maliyyə mexanizmi təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmində stimullaşdırıcı və nizamlayıcı iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə edilir. A. Ferrugento və A. Rocha tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində müəssisə quruluşunun təşkil olunması üçün verilən metodoloji təkliflər qiymətləndirilmişdir [14]. Eyni zamanda həmin müəlliflərin tədqiqatlarının nəticələri maliyyə mexanizmi hesabına informasiya sistemlərinə və texnologiyalarına yeni töhfələr vermişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, rəqabətədavamlılığın formalaşdığı şəraitdə aqrobiznes sistemində sahibkarların maliyyə resurslarına olan ehtiyacının ödənilməsi xüsusi vəsaitlərə görə mümkün olmadığından daha çox cəlb edilmiş vəsaitlərə zərurət yaranır və belə şəraitdə kredit mexanizmlərinin rolu əvəzsiz xarakterə malik olur. Ayrılıqda götürüldükdə kredit mexanizmi, bütövlükdə kredit münasibətlərinin idarə edilməsinin başlıca mexanizmi kimi çıxış etməklə yanaşı, özündə kreditin planlaşdırılmasını, kreditləşmə mexanizmini, bu sferada nəzarət və stimullaşdırıcı fəaliyyəti cəmləşdirir. Maliyyə mexanizmi isə maliyyə münasibətlərinin təşkil olunmasının forma və üsullarını özündə cəmləşdirməklə maliyyə rıçaqlarından istifadə olunmasını, iqtisadi normativləri, müxtəlif sanksiya və stimulları, eləcə də ictimai məhsulun və milli gəlirin

bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi mərhələlərini özündə cəmləşdirir. Məhz bu aspektdən istər maliyyə, istər kredit mexanizmi iqtisadiyyatda həm də təkrar bölüşdürmə funksiyalarını yerinə yetirir.

Problemə bu baxımdan yanaşdıqda maliyyə mexanizmi aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsini və onun təşkilinin forma və üsullarının məcmusunu özündə cəmləşdirir. İlk olaraq göstərmək lazımdır ki, aqrobiznes sistemində iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olan bir bölməsi kimi mövcud olduğundan bu sferada maliyyə-kredit münasibətlərinin və kredit mexanizminin də özünəməxsus özəllikləri vardır. Belə ki, aqrobiznes sisteminin ən vacib seqmenti kimi kənd təsərrüfatı, ilk olaraq təbii iqlim şəraitindən asılı və azgəlirli bir sektordur. D. Davidson kənd təsərrüfatında iqlimin uyğunlaşması haqqında aparılan tədqiqatlarında mövcud boşluqları və amilləri müəyyənləşdirmişdir [11, səh. 434]. Ona görə də maliyyə mexanizmi məhz bu amilləri özündə cəmləşdirən spesifik mexanizm kimi çıxış edir. Bundan əlavə, aydın olduğu kimi, aqrobiznes sistemində istehsal müddəti ilə iş müddəti arasında kəskin fərqlər vardır ki, bu da son nəticədə mövsümiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Təbii ki, bütün bunlar son nəticədə istehsal dövrünün uzunmüddətli xarakter daşmasına gətirib çıxarır.

Mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq aqrobiznes sistemindəki sahibkarlarda vəsaitlərin dövriyyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, aqrobiznes sistemində vəsaitlərin dövriyyəsi yavaşdır, yəni nisbətən ləngliyi ilə xarakterizə edilir. Bundan əlavə, dövretmə mərhələsində məsrəflər özünü demək olar ki, tədricən bərpa edir (vəsaitlərin dövriyyədən çıxma mərhələləri də nəzərə alınmalıdır). Vəsaitlərin dövriyyəyə daxil edilmə mərhələsi əslində məhsul satışından sonrakı mərhələni əhatə edir. Başqa sözlə, vəsaitlərin daxil edilməsi, yəni pul gəlirləri ilə məhsul istehsalına sərf olunan məsrəflərin müddəti arasında kəskin uyğunsuzluqlar özünü göstərir.

Göstərmək lazımdır ki, vəsaitlərin dövriyyəsinin spesifik xüsusiyyətləri son nəticədə mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq aqrobiznes sistemində sahibkarların maliyyə münasibətlərinin təşkil olunmasının spesifik formalarının yaranmasına səbəb olur. Aydın olduğu kimi, milli iqtisadiyyatın bütün sferalarında hər bir sahibkarlıq subyekti öz məsrəfini gəlirlər vasitəsilə kompensasiya edir. Lakin bununla belə, il ərzində məsrəflərin sərf olunması ilə gəlirlərin əldə olunması arasında mövsümi uyğunsuzluqlar formalaşır ki, bu da son nəticədə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsində problemlərin formalaşması ilə müşayiət edilir və bank kreditlərinin cəlb edilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Bank kreditləri milli iqtisadiyyatın digər sferaları ilə müqayisədə aqrobiznes sistemi üçün daha çox önəm daşıyır. Gəlirlər əldə olunana qədər aqrobiznes sistemində sahibkarların məsrəflərinin həlledici hissəsi kreditlər hesabına yarana bilər.

Məlum olduğu kimi, aqrobiznes sistemindəki sahibkarlıq fəaliyyətində istehsal tsikli uzun dövrü əhatə edir, bitkiçilikdə isə bu mərhələ 9-12 aya qədər bir müddətə davam edir. Bu müddətdə sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri əsasən ilin axırında müəyyən olunur. Təbii ki, ilin axırında müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən mənfəətin bölüşdürülməsi prosesi baş verir.

Midvest Aqrobiznes Ticarət Araşdırması və İnformasiya Mərkəzinin alimləri Alston J.M., Babcock B.A. və Pardey P.G. dünyada kənd təsərrüfatı istehsalı və səmərəliliyində baş vermiş dəyişikliklərə təsir göstərən amilləri müəyyən etmişdirlər [8]. Maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına həmçinin sosial amillər də təsir edir.

Aqrar sahədə biznes subyektinin vəsaitlərinin dövriyyəsi mərhələləri

Müasir iqtisadi şəraitdə aqrobiznes sistemində dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri, kollektiv təsərrüfatlar, o cümlədən kəndli (fermer) təsərrüfatları və fərdi ailə təsərrüfatları fəaliyyət göstərir ki, bütün bunlar maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına da öz təsirini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq aqrobiznes sistemində sahibkarların təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə münasibətlərinin çoxşaxəli sistemi formalaşmağa başlamışdır. Hər bir sahibkarlıq subyekti üçün vəsaitlərin dövriyyəsi əsas etibarilə 3 mərhələni özündə cəmləşdirir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- *maddi istehsal prosesinin təşkili məqsədilə vacib olan vəsaitlərin əldə olunması;*
- *təchizat prosesi;*
- *istehsal və reallaşdırma prosesi.*

Aqrobiznes sistemində sahibkarlar vəsait dövriyyəsinin ilkin mərhələsində əsasən mal göndərənlərlə qarşılıqlı münasibətlərə hesablanmış maddi istehsal prosesi üçün lazım olan məhsullar əldə edirlər ki, bunlara da ilk olaraq neft məhsulları, mineral gübrələr, ehtiyat hissələri, sürtkü materialları və s. daxildir. Mal göndərənlərlə bağlanan müqavilələrə uyğun olaraq əmtəə material qiymətlərinin nəql olunması haqqının ödənilməsi, qiymət sisteminin müəyyən olunması, daşınma və hesablaşma şərtlərinə əməl olunması ilə əlaqədar müvafiq qarşılıqlı münasibətlər yaranır.

Vəsait dövriyyəsinin ikinci mərhələsində bir qayda olaraq aqrobiznes sistemində sahibkarlar istehsal vasitələrinin istehlakı ilə məşğul olur və belə şəraitdə hazır məhsulun formalaşması prosesi baş verir. Təbii ki, belə şəraitdə istehsal prosesinin bilavasitə iştirakçıları arasında müxtəlif tipli qarşılıqlı münasibətlər yaranır. Bu subyektlərə müxtəlif müəssisə və qurumlar aiddir ki, həmin qurumlarla sahibkarlıq subyektləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır.

Bu mərhələdə, həmçinin sahibkarlıq subyektləri ilə işçilər arasında əməyin ödənilməsi və digər ödəmələrlə əlaqədar qarşılıqlı münasibətlər yaranır. Digər ödəmələrə ilk olaraq sosial sığorta fondlarına, pensiya fondlarına ödəmələr, həmçinin müavinətlərin ödənilməsi ilə əlaqədar məsələlər daxildir. Bundan başqa, əməkhaqqından vergi tutulması ilə bağlı büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə qurumları ilə qarşılıqlı münasibətlər də formalaşır ki, bu da əməkhaqqı ilə əlaqədar ödənişlərin və vergilərin ödənilməsini özündə cəmləşdirir.

Rəqabətədavamlılıq mühitini formalaşdıran faktorlar və qiymət siyasəti

Koronavirus pandemiyası şəraitində aqrobiznes sistemində sahələrarası və sahədaxili iqtisadi münasibətlərin davamlılığı maliyyə mexanizminin adekvat çevikliyinin təmin olunmasını tələb edir. Əks halda, xüsusilə aqrobiznes sistemində gəlir gətirən fəaliyyət imkanları ciddi şəkildə məhdudlaşır. Bunun yerli və xarici səbəbləri vardır. Rəqabətədavamlı fəaliyyət üçün iqtisadi mühiti formalaşdıran və müəyyən qeyd-şərtlərlə, aqrobiznes sisteminin yerli inkişaf faktorları kimi təqdim olunanlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- *aqropotensialdan istifadə səviyyəsi;*
- *maddi, əmək və maliyyə resurslarının səfərbərlik səviyyəsi;*
- *biznesin inkişaf sürəti;*
- *aqrobiznes sisteminə münasibətdə proteksionist siyasətin müasir vəziyyəti;*
- *vergi, kredit, qiymət və sair tənzimləmə vasitələrindən istifadə səmərəliliyi;*
- *əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və bəzi sair makroiqtisadi göstəricilər.*

Yuxarıda göstərilən faktorların aqrobiznes sisteminin ixrac potensialına təsir imkanları böyükdür. Bununla yanaşı, sözügedən faktorların yuxarıda göstərilən qruplaşması (sonuncu bənd istisna olunmaqla) rəqabətin endogen faktorları hesab oluna bilər.

Koronavirus pandemiyası şəraitində aqrar bazarın mühafizəsi demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadi siyasətinin vacib istiqamətidir. XXI əsrin ilk illərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri yerli bazarda sabitliyin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həllinin əsas şərti kimi qəbul olunmasıdır.

İnkişaf edən ölkələrdə aqrobiznes sisteminin rəqabətədavamlılığı yerli bazarın konyunkturundakı kəskin tərəddüdlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanlarının həyata keçirilməsi səviyyəsinin və iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsi mexanizminin səmərəliliyi göstəricilərinin funksiyası kimi çıxış edir [2, 6, 13]. Belə ki, Hena S., Jingdong L., Rehman A. və Zhang O. Çin və Pakistanda kənd təsərrüfatında inkişafın və modernizasiyanın qarşılıqlı təhlilini apararaq bu problemin həlli yollarını müəyyənləşdirmişlər [16, səh. 81-94].

Portuqaliyada baş verən son iqtisadi islahatlardan dəlillər gətirməklə Branstetter Lee G., Francisco Lima, Lowell J. Taylor və Ana Venancio əsaslı araşdırmalar aparmışlar. Onlar “giriş tənzimləməsi sahibkarlıq və yeni iş yerlərinin yaranmasının qarşısını alırmı” sualının cavabını müəyyənləşdiriblər [9]. Bruhn M. satış lisenziyasına dair tədqiqatında Meksikada baş verən biznesin qeydiyyata islahatının sahibkarlığa verə biləcəyi səmərəni müəyyənləşdirib [10].

Alman Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin (GİZ) əməkdaşı Hollinger Frank kənd təsərrüfatının maliyyələşməsinin mövcud inkişaf meyillərini, problemlərini müəyyənləşdirərək təkliflərini işləyib hazırlamışdır [17].

Bütün bu araşdırmaların nəticəsində aqrobiznes sistemində rəqabətədavamlılığın yüksəldilməsində kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə əlverişli maliyyə mexanizminin formalaşmasının həlledici rola malik olması göstərilmişdir.

Aqrobiznes sistemində rəqabətədavamlı iqtisadi mühitin yaranması və onun dəstəklənməsinin maliyyə mexanizmi inteqrasiya proseslərinin müasir vəziyyəti və perspektivlərini nəzərə almalıdır. Belə ki, aqrar-sənaye inteqrasiyasının rəqabət mühitinə yüksələn təsiri yerli aqrar bazarın mühafizəsi və inteqrasiya prosesləri arasında kompromis variantların əsaslandırılmasını tələb edir.

Sahələrarası əlaqələrin xarakteri təsərrüfatçılığın formasından, aqrobiznes sistemində sahibkarlığın inkişafı səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, mülkiyyətçiliyin fərqli formalara malik olması aqrobiznes sistemində bir-birini tamamlayan mühit yaradır. Fərqlilik əlaqələrin dinamizmi və məqsəduyğunluğundan irəli gələn münasibətləri stimullaşdırır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, bazar prinsiplərindən istifadəyə keçidin başlanğıcında aqrobiznes sistemində sahibkarlıq subyektlərinin əsas problemləri maliyyə vəsaitinin qıtlığı ilə əlaqədardır. Belə iqtisadi mühitdə dövlətin sahəyə dəstək imkanları da məhdud olur. Bazar

prinsiplərindən istifadə olunduğu şəraitdə aqrobiznes sistemində biznes fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən faktorlardan biri də sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində sonuncunun xeyrinə olmayan uyğunsuzluğun güclənməsidir. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadilə olunmasındakı uyğunsuzluq aqrobiznes sistemində sahibkarlıq subyektlərinin gəlirli fəaliyyət göstərməsinə ciddi maneədir.

Hesablamalara əsasən, aqrobiznes sistemində sahibkarlıq subyekti bir traktor əldə etmək üçün 20 il bundan qabaqkı dövrlə müqayisədə dəfələrlə çox tərəvəz və ya süd satmalıdır. Məlumdur ki, bu cür durumda həmin sahibkarlıq subyekti modern texnologiyalar tətbiq olunmasında maliyyə çətinlikləri ilə üzləşir. Digər tərəfdən onun yanacaq və sürtkü materiallarına məsrəfləri yüksəldikcə gübrə, yem, texniki vasitələr əldə etmək imkanları məhdudlaşır. İnsanların öz opportunist mövqelərini həyata keçirməsi məqsədilə iqtisadi əlaqələrə necə girişməsinə anlamaq çox çətindir. Qiymət sistemi bu vəzifəni mərkəzdən idarə olunmadan, insanlara əmr vermədən yerinə yetirən bir mexanizmdir.

Aqrobiznes sistemində sahibkarlığın rəqabətədavamlılığı qiymət siyasətindən bilavasitə asılıdır. Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında maraqların uzlaşdırılması qiymətlərin əmələgəlməsində vacib istiqamət olmalıdır. Praktikada isə tamamilə fərqli münasibət özünü göstərir. Belə ki, bəzən istər dövlət (dövlət satınalma qiymətlərinə əsasən), istər kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən, istərsə də kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri və yanacaq təmin edən sənaye müəssisələri (müqavilə qiymətlərinə əsasən) kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarların maraqlarına toxunaraq onların istehsal etdikləri məhsulları çox ucuz qiymətlərə əldə etməyə, öz məhsullarını isə baha qiymətə reallaşdırmağa cəhd göstərirlər.

Son dövrlərin məlumatlarından aydın olur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə təminatlı qiymətlərin rolunun artması müşahidə olunmaqdadır. Aqrobiznes sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında da təminatlı qiymət mexanizmi həlledici rola malikdir.

Koronavirus pandemiyasının yayıldığı müasir iqtisadi şəraitdə yeyinti məhsulları bazarında dövlətin rolunun artırılması aqrobiznes sistemində qiymət səviyyəsinin artıb-azalması ilə əlaqədar problemlərdən asılılığın qarşısının alınmasına imkan yaradır. Aydındır ki, yeyinti məhsulları bazarında qiymətlərin artıb-azalması əsasən aqrobiznes sistemində istehsalın mövsümi xarakterli olmasından və təbii faktorlardan asılılığı ilə səciyyələnir.

Aqrobiznes sistemində sahibkarlıq subyektlərinin qeyri-ekvivalent mübadilədə məruz qaldıqları zərəri azaldılması məqsədilə dövlət paritet qiymətləri dəstəkləməli və həmin qiymətlər istehsalın rentabelliyyətinin zəruri səviyyəsini təmin etməlidir. ABŞ praktikasında belə dəlillər var ki, ötən əsrin 80-ci illərin əvvəllərində dövlətin natura ilə ödəmə proqramı taxıl məhsullarına həlledici səviyyədə təsir göstərdi. ABŞ-da qəbul olunmuş həmin proqramın əsas məqsədi mümkün olan taxıl, düyü və eləcə də pambıq ehtiyatlarını azaltmaq, bazar qiymətlərini dəstəkləmək idi. Əlbəttə mövcud vəziyyət fərqli meyarları önə çəkir. Bununla belə sınaqdan çıxmış mexanizmdən istifadə etmək imkanları genişdir.

Aqrobiznes sistemində biznes fəaliyyətinin dövlət dəstəyinin təsirli istiqaməti kimi idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi yalnız yeyinti məhsullarının idxalı göstəricilərinin deyil, həmçinin istehsal üçün vacib sayılan texniki və sair vasitələrin idxalı vəziyyətinin təkrar qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Koronavirus pandemiyasının yayıldığı müasir iqtisadi şəraitdə ölkəmizin aqrobiznes sistemində texnikanın xüsusi çəkisinin idxalın ümumi həcmində qismən yüksəlməsi modern

texnologiyaların tətbiq olunmasında keyfiyyətcə yeni səviyyənin əldə edilməsi üçün kifayət etmir. Belə şərait əsasən yerli bazarda müvafiq texniki vasitələrə ödənişqabiliyyətli tələbin aşağı olması ilə əlaqədardır. Bu kimi məsələlərə əsaslanaraq lizinqin tətbiqinə münasibət son illər daha konstruktivdir. Nəzərə alınır ki, aqrobiznes sistemində məhsulların dünya qiymətləri bir qayda olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının ən yaxşı istehsal şərtləri ilə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə bu cür imkana malik deyildir. Azərbaycan Respublikasının güclü olmayan infrastruktura malik aqrar-sənaye kompleksi özünün texniki-texnoloji səviyyəsinə əsasən də dünya ərzaq bazarında aparıcı mövqelərə malik olan ölkələrdən geri qalır.

Aqrobiznes sistemində rəqabətədavamlılığın formalaşması şəraitində maliyyə mexanizminin səmərəliliyi kənd təsərrüfatı və onunla sıx qarşılıqlı əlaqədə olan sferaların inkişaf potensialının aktivləşməsi səviyyəsindən asılıdır. Həmin potensialın aktivləşdirilməsi torpağa münasibətdən tutmuş, xarici ticarətin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə qədər olan geniş dairəni əhatə etməlidir.

Ölkəmizə yeyinti məhsulları ixrac edən xarici sahibkarlıq subyektləri daha əlverişli mövqeyə malikdirlər. Həmin sahibkarlar öz ölkələrində əlverişli şərtlərlə əlçatan kreditlər əldə etmək, iri topdansatış əməliyyatları üçün nəzərdə tutulan güzəştlərdən bəhrələnmək, öz ölkələrinin ərzaq ehtiyatlarının ucuz qiymətlə reallaşdırılmasında iştirakçı olmaq imkanına malikdirlər. Həmin sahibkarlıq subyektləri üçün xüsusən Avropa ölkələrində ixrac subsidiyaları əldə etməyin heç bir çətinliyi yoxdur. Bu ölkələr müstəqil vasitəçilik subyektlərinin və topdansatış ərzaq bazarları şəbəkəsinin inkişafını dəstəkləyirlər [1, səh. 176].

Milli istehsal hesabına yerli bazarı yeyinti məhsulları ilə təmin etmək imkanları hərtərəfli araşdırılmalıdır. Belə şəraitdə marketinq istiqamətli araşdırmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aqrobiznes sistemində idxal olunan məhsullara münasibətdə sahibkarlıq subyektlərinin zəif cəhətləri araşdırılmalı, rəqabətədavamlılığı formalaşdırmaq məqsədilə nəzəri-metodoloji və institusional tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Yerli bazarın qorunması və beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi

Aqrobiznes sistemində yerli bazarın mühafizəsi və beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi bir-birini tamamlayan proseslərdir. Həmin əlaqələrdə beynəlxalq qurumlarla, həmçinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) ilə münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir [3, 4, 7]. Aydın olduğu kimi, ÜTT dünyanın iqtisadi potensialını aktivləşdirmək və xarici ticarəti daha da liberallaşdırmaq istiqaməti seçmişdir. Bu quruma ehtiyatla yanaşanlar birinci növbədə bu istiqamətin böyük dövlətlərin maraqlarına daha uyğun olduğunu göstərir. Digər tərəfdən koronavirus pandemiyası şəraitində müasir dünyada qloballaşmanın yeri və roluna dair yanaşmalara bir çox cəhətdən yenidən baxılmasına ehtiyac yaranmışdır.

ÜTT-nin danışıqlarının Dilon, Kennedi, Tokio və Uruqvay raundlarında aqrobiznes sistemində bazarın məsələləri, kənd təsərrüfatında ticarət maraqlarının və subsidiyaların ləğv olunması məsələsi gündəlikdə olmuşdur. ÜTT artıq 25 ildən artıqdır ki, aqrobiznes sistemində proteksionist siyasəti azaltmaq və ticarət məhdudiyyətlərini ləğv etməyə yönəldilmiş siyasət yürüdür.

Bazar prinsiplərindən istifadə olunmağa başlanan ölkələrdə başa düşürlər ki, idxal olunan məhsullarla bərabər şəraitdə rəqabət apara bilmək üçün milli sahibkarlar bütün vasitələrlə himayə olunmalıdır. Ona görə də gömrük rüsumlarından istifadə etmək imkanları, həmçinin antidempinq və kompensasiya rüsumlarının səmərəli tətbiqi məsələləri xüsusi aktuallığa malikdir. Ticarətin liberallaşmasına çalışan, azad ticarət əlaqələrini və intensiv inteqrasiyanı təbliğ edən ÜTT-nin yanaşmalarında istisna hallar mövcuddur. ABŞ-da əsas heyvandarlıq və bir çox bitkiçilik məhsullarının idxal olunmasına məhdudiyətlər geniş şəkildə tətbiq edilir.

Aqrobiznes sistemində məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsinə, bunun üçün subsidiyalara qarşı olan bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə son onilliklərdə bu sferaya sistemli maliyyə dəstəyi göstərilmiş və onun inkişafı üçün etibarlı təməl qurulmuşdur. Aqrobiznes sistemində sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətə davamlı fəaliyyətinin prioritetləri müasir iqtisadi şəraitdə başlıca olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması təkcə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə reallaşdırıla bilməsə də, bazar prinsiplərindən istifadəyə yeni başlanılan ölkələrdə aparıcı rol hələ ki, aqrobiznes sistemində məxsusdur.

Bazar prinsiplərindən istifadəyə yeni başlanılan ölkələrdə aqrobiznes sistemində məhsulların təklifindəki çatışmazlıq əksər hallarda dərhal idxal olunan məhsullar hesabına ödənilir. Əsas səbəb idxal olunan məhsulların milli istehsalə nisbətən ucuz başa gəlməsidir. Bəzi hallarda idxal olunan yeyinti məhsullarının keyfiyyətinin lazımı tələblərə cavab verməməsinə baxmayaraq onlar məhz ucuz olduğu üçün bazarda əlverişli mövqə qazanmaq imkanına malik olurlar.

Nəticə

Koronavirus (COVID-19) pandemiyaşının ölkəmizdə yayılmasının yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin davam etdirildiyi şəraitdə aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı stimula əsaslanan iqtisadi aktivlik üçün aşağıdakı münasib imkan formalaşır:

- *aqrobiznes sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin kiçik ölçülərə malik olmasından irəli gələn məhdudiyətlər tədricən aradan götürülür;*
- *aqrobiznes sistemində istehsalçılarla emalçılar arasında münasibətlərdə eynihüquqlu tərəfdaşlıq şəraiti yaranır;*
- *bilavasitə təcrübi tələbatdan irəli gələn kooperasiya meyilləri artır;*
- *aqrobiznes sistemində istehsalçıların rəqabətə davamlılığının formalaşmasının real vasitələrinin tətbiqi nəticələrini qiymətləndirmək məqsədilə şəffaf şərait yaranır;*
- *kooperasiya istehsalçıları, emal subyektləri və digər əməkdaşlarla münasibətdə seçim imkanlarını genişləndirir.*

Rəqabət şəraiti formalaşdırılarkən aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin yüksək risk ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan risklər emal, kommersiya, xidmət və kredit təşkilatlarının aqrobiznes sistemində sahibkarların tələblərinə daha həssas yanaşmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balayev R.Ə. Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemi. Bakı, Elm, 2007
2. Гаджиев Г.Б. Направления развития экономических отношений в зарубежных странах и организации бизнеса в Азербайджане// Экономика и предпринимательство, № 6 (83), Москва, 2017, с. 618-620
3. Гаджиев Г.Б. Современные проблемы и механизмы развития бизнеса в Азербайджанской Республике // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал [Электронный ресурс]. Москва, 2017, Режим доступа: <http://eee-region.ru/article/5029/>
4. Кулиев А.А., Гаджиев Г.Б. Регулирование бизнес производства и продажи продуктов в аграрном секторе // Science and Education Studies, № 1 (17), Stanford University Press, 2016, pp.105-114
5. Салимова А.А. Показатели конкурентоспособности в агробизнесной системе в условиях формирования финансовых отношений // Наука и бизнес: пути развития, №9(87), Москва, 2018, с. 67-70
6. Салимова А.А. Современное состояние конкурентоспособности внешней торговли в агробизнесной системе// Глобальный научный потенциал, №9(90), Санкт-Петербург, 2018, с.62-65
7. Aliyev E., Kerimova T., Hajiyev G. Evaluation security in the Region Within the Framework of the FAO UN Cooperation Program Using the Fuzzy Interence // 13th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems Soft Computing-ICAFS-2018. pp.609-618
8. Alston J.M., Babcock B.A. and Pardey P.G. The shifting patterns of agricultural production and productivity worldwide. Midwest Agribusiness Trade Research and Information Center, 2010
9. Branstetter Lee G., Francisco Lima, Lowell J. Taylor and Ana Venancio. Do Entry Regulations Deter Entrepreneurship and Job Creation? Evidence from Recent Reforms in Portugal // The Economic Journal (July 16), 2013
10. Bruhn M. License to Sell: The Effect of Business Registration Reform on Entrepreneurial Activity in Mexico // Review of Economics and Statistics, № 93 (1), 2011, pp. 382-86
11. Davidson D. Gaps in agricultural climate adaptation research // Nature Climate Change, № 6(5), 2016, 433-435 pp.
12. Diaz-Bonilla E., Orden D., and A. Kwiecinski. Enabling environment for agricultural growth and competitiveness: Evaluation, indicators and indices. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, № 67, 2014, OECD publishing
13. Divanbeigi R., Paustian N. and Loayza N. Structural Transformation of the Agricultural Sector: A Primer. World Bank Policy Research Paper № 2, 2016, The World Bank, Washington, DC
14. Ferrugento A., Rocha A. Evolution of Methodological Proposals for the Development of Enterprise Architecture New Contributions in Information Systems and Technologies. Springer, Cham 2015, pp. 351-359 DOI https://doi.org/10.1007/978-3-319-16486-1_35
15. Galina N.Ryazanova. Transformation of agricultural enterprises on the boundary of the XX-XXI centuries // IFAC-PapersOnLineVolume 52, Issue 25, 2019, Pages 225-230
16. Hena S, Jingdong L, Rehman A, Zhang O. A comparative analysis of agricultural development and modernization between China and Pakistan // International Journal of Advanced and Applied Sciences, № 6 (4) 2019, pp. 81-94
17. Hollinger Frank. Rural and Agricultural Finance-Trends, Issues and Challenges. Germany Agency for International Cooperation (GIZ), 2011

PhD., associate professor Galib Bahram Hajiye
Department of “Economy of enterprise” of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Aygul Aydin Salimova
PhD student of the Agricultural Economics Research Center

Lecturer, Rena Aydin Musayeva
Department of “Economic Regulation” of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Directions of influence of financial mechanism on formation of competitiveness in agrobusiness system of our country in the conditions of coronavirus pandemic

Summary

Given the ongoing measures to prevent the spread of the coronavirus (COVID-19) pandemic, the growing role of the financial mechanism in the formation of a competitive environment for entrepreneurship in the agrobusiness system of our country is constantly observed. In this regard, the article notes the importance of studying the problem in the context of the coronavirus pandemic, as it is important to determine the impact of the financial mechanism on the formation of competitiveness in the agrobusiness system of our country. The article has a special place in the theoretical views on the financial mechanism of the agrobusiness system, as well as reflects the factors that lead to the long-term nature of the production cycle in this area. The article discusses the factors that create a competitive economic environment and, under certain conditions, are presented as factors of local development of the agrobusiness system, as well as pricing policy.

It was noted that the protection of the local market and the intensification of international relations are complementary stages in the agrobusiness system. In these relations, the importance of relations with international organizations has been highlighted. The article reflects the impact of the financial mechanism on the formation of competitiveness in the agrobusiness system of our country in the context of the coronavirus pandemic.

Keywords: *coronavirus pandemic, financial mechanism, agrobusiness system, competitive, support, efficient, business entities, formation.*

Д.ф.э.н., доцент Гаджиев Галиб Бахрам оглы
Кафедра «Экономика предприятия»
Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC)

Салимова Айгюль Айдын кызы
Докторант Центра аграрных исследований

Лектор, Мусаева Рена Айдын кызы
Кафедра «Государственное регулирование экономики»
Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC)

Направления влияния финансового механизма на формирование конкурентоспособности в системе агропромышленного комплекса нашей страны в условиях пандемии коронавируса

Резюме

Учитывая продолжающиеся меры по предотвращению распространения пандемии коронавируса (COVID-19), постоянно возрастает роль финансового механизма в формировании конкурентной среды для предпринимательства в системе агробизнеса нашей страны. В связи с этим в статье отмечается важность изучения проблемы в контексте пандемии коронавируса, так как важно определить влияние финансового механизма на формирование конкурентоспособности в системе АПК нашей страны. В статье особое место занимают теоретические представления о финансовом механизме системы АПК, а также отражены факторы, приводящие к долговременному характеру производственного цикла в этой области. В статье рассматриваются факторы, которые создают конкурентную экономическую среду и, при определенных условиях, представляются как факторы местного развития системы АПК, а также ценовая политика.

Было отмечено, что защита местного рынка и интенсификация международных отношений являются дополнительными этапами в системе агробизнеса. В этих отношениях была подчеркнута важность отношений с международными организациями. В статье отражено влияние финансового механизма на формирование конкурентоспособности в системе АПК нашей страны в контексте пандемии коронавируса.

Ключевые слова: *пандемия коронавируса, финансовый механизм, система АПК, конкурентоспособность, поддержка, эффективность, субъекты хозяйствования, формирование.*

UOT: 332.1 (332.43)

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ İNFORMASIYA-MƏSLƏHƏT XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ TƏCRÜBƏSİ

Talib Səyyad oğlu Hüseynov,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

Tel.: (050) 412-27-92; e-mail: talib.huseynov.1963@mail.ru

Xülasə

Məqalədə xarici ölkələrdə aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili və onu formalaşdıran amillər səciyyələndirilmişdir. İlk növbədə, inkişaf etmiş ölkələrdə informasiya-məsləhət xidmətinin sahənin innovasiyaların geniş tətbiqi əsasında inkişafında rolu açıqlanmışdır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda informasiya və məsləhət təminatının təşkili sahəsində müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin ümumi cəhətləri və fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Eyni zamanda, məqalədə kənd təsərrüfatında informasiya-məsləhət xidmətləri sisteminin inkişafı sahəsində ayrı-ayrı ölkələrdə toplanmış təcrübəyə münasibət bildirilmiş və ondan faydalanmaq imkanları dəyərləndirilmişdir.

***Açar sözlər:** aqrar sahə, informasiya-məsləhət xidməti, innovasiya, xarici təcrübə, rəqabət qabiliyyəti, texnologiya, dövlətin rolu.*

Giriş

Aqrar sahədə yeniliklərin təşviq edilməsi, burada fəaliyyət göstərən istehsal subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin mühüm şərtidir. Həmin subyektlərin innovasiyalara olan ehtiyacının qiymətləndirilməsi və ödənilməsində informasiya-məsləhət xidmətinin rolu daha da artır. Bununla belə, ölkəmizdə bu xidmətlərin səmərəliliyi hələ arzu olunan səviyyədə deyildir. Ona görə də aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidməti göstərilməsi üzrə qabaqcıl təcrübələrin araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu baxımdan dünyanın aparıcı ölkələrinin aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidməti üzrə əldə etdikləri qabaqcıl təcrübələrin yerli şəraitdə tətbiqinin qiymətləndirilməsi məsələləri mühüm aktuallığa malikdir.

Ölkəmizdə aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin inkişafı yönündə xarici təcrübənin araşdırılması istiqamətində geniş tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu sahədə dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübələrindən yararlanmaq məsələləri kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Müasir informasiya-məsləhət xidməti aqrar sahibkarların kənd təsərrüfatı üzrə bilik və bacarıqlarını artırmağa, nəticədə təsərrüfata qoyulan vəsaitdən gələn gəlirin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu məqsədlə aqrar sahədə dünya ölkələrinin həyata keçirdikləri informasiya-məsləhət xidmətinin qabaqcıl təcrübələrindən yararlanmaq üçün zəruri institusional struktur formalaşdırılması

və aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidməti üzrə qabaqcıl təcrübələrdən yararlanma imkanları dəyərləndirilməlidir.

Araşdırmanın məqsədi xarici ölkələrin aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin inkişaf vəziyyətinin və onu formalaşdıran amillərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən və müsbət cəhətlərinin ölkəmizdə tətbiqinin əsaslandırılmasından ibarətdir. Tədqiqatda elmi ümumiləşdirmələr, müqayisəli təhlil, analiz və sintez kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili üzrə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili Avropa ölkələrində bir əsrdən artıq tarixə malikdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında informasiya-məsləhət xidmətinin təşkilinə aid qanun hələ 1914-cü ildə qəbul edilmişdir.

ABŞ-ın kənd təsərrüfatında informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili müxtəlif ştatlar səviyyəsində daha davamlı tarixə malikdir. Belə ki, hələ XX əsrin əvvəllərində aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidməti məsələləri ştatların hökumətlərinin maliyyələşdirdiyi universitetlər vasitəsilə həyata keçirilməyə başlamışdır. Universitetlər sortlaşdırma, cins və damazlıq sahəsində tədqiqatlarda iştirak etməklə bitkiçiliyin və heyvandarlığın inkişafı üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edən informasiya təminatı sisteminin formalaşmasında xeyli iş görmüşlər.

Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarına qədər ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində mövcud olmuş "Elmi yeniliklərin tətbiqi" və "Dövlət Tədqiqatları Kooperativi" idarələrinin yenidən qurulması hesabına nazirliyin "Elm, Təhsil və Tətbiq üzrə Dövlət Kooperativ İdarəsi" yaradılmışdır. On ildən artıq bir müddət ərzində bu idarə informasiya təminatı sisteminin yaradılması və istifadəsi istiqamətində fəal iştirak etməklə bərabər aqrar sahədə təhsil və elmi araşdırmalara da böyük dəstək vermişdir.

ABŞ-da aqrar sahənin informasiyalaşmasında universitetlərin aparıcı roluna əsaslanan "Praktiki biliklərin yayılması üzrə xidmət" adlı bir sistem yaradılmışdır və bu sistem sərhədləri aşaraq əvvəlcə Latin Amerikasına ölkələrində, XX əsrin 80-ci illərində isə Afrikanın bir sıra ölkələrində tətbiq olunmağa başlamışdır.

Hazırda ABŞ-da aqrar sahənin informasiyalaşmasının təşkilinin mühüm istiqaməti kimi "Biliklərin yayılmasının kooperativ xidməti" adlı informasiya-məsləhət xidməti sürətlə inkişaf etdirilir. Bu sistem kənd təsərrüfatının bütün sahələrini, ərzaq kompleksinin əsas sektorlarını əhatə etməklə aqrar sahibkarların fəaliyyət mühitinin sosial-iqtisadi və ekoloji vəziyyəti barədə informasiya təminatını formalaşdırır. Həmin proses ciddi təşkilati hazırlığa əsaslanan şəbəkə infrastrukturunda reallaşdırılır. Belə ki, "Biliklərin yayılmasının kooperativ xidməti" 130-dan çox kənd təsərrüfatı kolleci, on minə yaxın alim və mütəxəssisin çalışdığı 59 kənd təsərrüfatı stansiyası, 60-dan çox meşəçilik kolleci ilə sıx əməkdaşlıq edir. Kooperativ tətbiq xidməti ilə əlaqədar xərclərin (son illər bu məbləğ 1,5 milyard dolları ötmüşdür) təxminən yarısı ştatların büdcəsindən ödənilir. Qalan vəsait isə demək olar ki, bərabər olaraq federal və yerli büdcələr tərəfindən maliyyələşdirilir (3).

ABŞ-la yanaşı, Almaniyada, İsveçrədə, Belçikada və İtaliyada informasiya-məsləhət xidməti büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir və xidmətlər fermerlərə əvəzsiz çatdırılır. Böyük Britaniyada və İrlandiyada informasiya-məsləhət xidməti büdcə və qismən də xidmət istifadəçilərinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Hollandiya, İsrail, Avstraliya və Yeni Zelandiyada bu xidmət

kompaniyalar və fermer təşkilatları tərəfindən idarə olunur. Bu zaman xidmət xərclərinin 50 faizi büdcə vəsaiti, qalan hissəsi isə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının hesabına ödənilir.

Fransada, Danimarkada və Finlandiyada informasiya-məsləhət xidməti fermer təşkilatları tərəfindən idarə olunur və qismən də dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. İnformasiya-məsləhət xidməti bütün ölkələrdə kənd təsərrüfatı nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir.

Aqrar sahəyə informasiya-məsləhət xidməti göstərən “Milli Məsləhət Mərkəzi” Danimarkada uzunmüddətli proqramlar əsasında fəaliyyət göstərir. Hollandiyada 1986-cı ildən həyata keçirilməyə başlanılan və dövlət xərclərinin azaldılmasına yönəldilən proqram informasiyalaşma sahəsində də özəlləşdirmənin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, dövlətin əlaqələndirici rolu da mövcuddur və bir sıra hallarda dövlət tərəfindən informasiya-məsləhət xidmətinin büdcə hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatının yeni innovativ əsaslarla qurulduğu bir dövlət kimi İsrail aqrar sahədə mütərəqqi yanaşmaların tətbiqinə geniş yer ayırmışdır. Burada müvafiq informasiya təminatı sisteminin formalaşması xərclərinin əsas hissəsi dövlət tərəfindən ödənilir. İnstitusional baxımdan isə aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili Avropa ölkələrinə daha yaxındır. İsraildə informasiya-məsləhət xidmətləri Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Kənd təsərrüfatının təbliğat xidməti” adlı strukturu tərəfindən həyata keçirilir. Yeni aqrotexnologiyaların geniş yayılması üçün demək olar ki, bütün ərazi vahidlərində “nümayiş-tədris” mərkəzləri aktiv formada fəaliyyət göstərir.

Dünyada ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili “sektorial model” adını almışdır. Bununla belə, “Kooperativ model”, daha doğrusu, biliklərin yayılması üzrə kooperativ xidmət modeli ABŞ təcrübəsində daha çox özünü göstərir.

Dövlət qurumlarının aqrar sahədəki informasiya-məsləhət xidmətində aparıcı mövqeyi İngiltərə, ABŞ, Avstraliya kimi ölkələr üçün xarakterikdir. ABŞ-da informasiya-məsləhət xidmətinin göstərilməsində dövlət bütün səviyyələrdə (yerli, ştat və federal) fəal iştirak edir və bu işdə ölkənin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi aparıcı rol oynayır. Həmin nazirliyin kənd təsərrüfatı tədqiqatları xidməti, iqtisadi tədqiqatlar xidməti, milli kənd təsərrüfatı statistikasına xidməti kimi struktur bölmələri bilavasitə informasiya təminatının təşkili funksiyalarını yerinə yetirir.

İngiltərə aqrar istehsalçılara informasiya-məsləhət xidmətinin dövlət tərəfindən təşkil olunduğu ilk dövrlərdən biridir. Burada artıq iki əsrə yaxındır ki, fermerlər istər bitkiçilikdə, istərsə də heyvandarlıqda məhsuldarlığın artırılması üçün zəruri olan məlumatları haqqı qismən ödənilməklə əldə etmək imkanına malikdirlər.

İngiltərədə aqrar sahənin informasiyalaşdırılmasında əsas rolu böyük fəaliyyət təcrübəsinə malik olan dövlət agentlikləri oynayır. Ölkənin demək olar ki, bütün bölgələrində fəaliyyət göstərən agentliklərin məsləhət mərkəzləri kənd təsərrüfatının informasiya təminatının formalaşmasında fərdi məsləhətçilər və torpaq agentlikləri ilə paralel fəaliyyət göstərirlər. İnformasiya-məsləhət xidmətində həm hökumət, həm də bir sıra universitetlər tərəfindən maliyyələşdirilən digər qurumlar iştirak edirlər.

Kənd təsərrüfatının informasiya təminatı sahənin inkişaf səviyyəsindən də çox asılıdır, xüsusilə islahatlar dövründə Fransanın XX əsrdəki təcrübəsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Belə ki, sənayeləşmə dövründə Fransanın kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı Avropanın digər ölkələrinə nisbətən daha yaxşı ödənilirdi. Ona görə də hökumət aqrar sahənin inkişafının tənzimlənməsinə daha çox diqqət yetirirdi. Kənd təsərrüfatının informasiyalaşdırılmasında

informasiya-məsləhət xidməti strukturları hazırda da mühüm rol oynayır. Bu fəaliyyət Fransada əsasən Kənd Təsərrüfatı Palataları tərəfindən həyata keçirilir.

Fransada palataların reallaşdırdıqları proqramların maliyyələşdirilməsində dövlətin payı 30%-dən çoxdur. Burada Kənd Təsərrüfatı Palatalarının informasiyalaşma istiqamətində gördükləri işlərdə yeni texnologiyaların tətbiqi mühüm yer tutur. Eyni zamanda kənd yerlərinin inkişafı üzrə ənənəvi informasiya bazası müntəzəm olaraq yenilənir və geniş çeşiddə informasiya xidmətlərinə olan ehtiyaclar nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə aqrar sahəyə informasiya-məsləhət xidməti, əsasən ödənişli qaydada və münasib qiymətlərlə həyata keçirilir.

Aqrar birliklərin informasiyanın əsas alıcıları rolunda olması təcrübəsi Almaniyada daha geniş yayılmışdır. Bu xidmətlər vilayətlər üzrə yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Almaniyada aqrar informasiya təminatı sisteminin təşkilində regional fərqlər institusional baxımdan nəzərə alınır. Belə ki, dövlət informasiya-məsləhət xidmətləri ölkənin cənub vilayətlərində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin ərazi idarələri tərəfindən göstərilir. Ölkənin şimal vilayətlərində isə bu iş Kənd Təsərrüfatı Palataları tərəfindən həyata keçirilir.

Burada özəl qurumların informasiya-məsləhət xidmətləri sistemində özünəməxsus yeri vardır. Həmin qurumlara özəl firmalar, müxtəlif kateqoriyalı kooperativlər və fərdi qaydada fəaliyyət göstərən məsləhətçilər aiddir. Lakin burada diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, informasiya-məsləhət xidməti göstərən fərdi məsləhətçilərlə əlaqədar aqrar qurumların xərclərinin 50 faizi dövlət tərəfindən ödənilir. İnformasiya-məsləhət xidməti sistemində elmi-tədqiqat institutları da yaxından iştirak edir.

İnformasiya-məsləhət xidmətləri sistemində istənilən müntəzəm dəyişiklik elm-təhsil-istehsalat arasında üzvi əlaqənin əldə edilməsi imkanları ilə bağlıdır.

Bu barədə rus alimlərinin yanaşmalarını məqbul hesab etmək olar: “Ölkədə informasiya-məsləhət xidmətinin yaradılması elm, təhsil və bazar strukturlarının fəaliyyətlərinin inteqrasiyası əsasında aqrar sektorun idarəetmə orqanları tərəfindən sadalanan istiqamətlərdə: istehsalda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin sürətli inkişafında, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış həcminin ardıcıl surətdə artırılmasında, eləcə də kənd ərazilərinin davamlı inkişafında və kənd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında dəstəyi təmin etməyə imkan verir” (2).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar sektora məsləhət-informasiya xidmətinin formalaşması

İnkişaf edən iqtisadiyyatlarda informasiya-məsləhət xidmətinin səmərəli təşkili kənd təsərrüfatı istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən mühüm amildir. Bu barədə M.M. Omarovun və Y.İ. Starkovanın irəli sürdükləri aşağıdakı müddəalar maraqlıdır və kənd təsərrüfatı istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir: “Bu gün rəqabət mübarizəsinə tab gətirmək istehsalın təşkilindən, yeni texnologiyaların, texnikanın, əməyin və idarəetmə fəaliyyətinin elmi-təşkilati axtarışını və tətbiqini son dərəcə fəallaşdırmaqdan asılıdır. İdarəetmə məsləhətləşmələri inandırıcı şəkildə sübut edir ki, o bu fəallaşmanın formalarından biri ola bilər. Çətin maliyyə vəziyyətinə düşmüş və ya yenidən inkişaf etməkdə olan təşkilatlara praktiki və elmi cəhətdən əsaslandırılmış məsləhətlərin verilməsi, onların işini əhəmiyyətli dərəcədə tənzimləyə və eyni zamanda onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırma bilər” (3). Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiyalı inkişafa keçid şəraitində belə məsləhətlərin rolu daha da artmış olur.

İnkişaf edən ölkələrin demək olar ki, hamısı üçün tövsiyə olunan özəl məsləhət xidməti

modelinin aşağıdakı iki modifikasiyası fərqləndirilir:

✓ *Aqrar birliklər (fermer birlikləri) vasitəsilə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili. Bu halda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının informasiyaya olan tələbatının həcmi və strukturu birliklərin bilavasitə iştirakı ilə müəyyənləşdirilir;*

✓ *Qeyri-istehsal müəssisələri fəaliyyətinin informasiya təminatının yaradılmasına məsləhət xidməti göstərilməsi. Bu məsləhətlər adətən aqrar qurumlara lazım olan avadanlıq, texnika, gübrə, müxtəlif kimyəvi vasitələr, toxum, yem və digər malların alınması zamanı verilir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatçıların maarifləndirilməsi üzrə xidmətlər indiki Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində də tarixən inkişaf etdirilmiş, bu iş hazırda da davam etdirilməkdədir. Onun Rusiya Federasiyasında çoxillik tarixi olan məktəbi də mövcuddur.

Aqrar sahədə informasiya təminatı sisteminin yaradılması üzrə inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya hökumətinin Dünya Bankının yardımı ilə reallaşdırdığı “Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi”, federasiyanın bütün subyektlərində yaratdığı “Bazar informasiyası sistemi” və ölkənin 30 regionunda artıq fəaliyyətə başlamış Aqrar-Sənaye Komplekslərində informasiya-məsləhət xidmətinin tətbiqi buna misal ola bilər. Aqrar-Sənaye Kompleksinin informasiya-məsləhət xidməti mərkəzləri inzibati rayonlarda və ya onların bir neçəsini əhatə edən ərazilərdə təşkil edilir ki, bu da informasiya təminatı sisteminin formalaşdırılması və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır (2).

Qeyd edilən sahədə müsbət yanaşmaları inkişaf etdirməklə onların təcrübə əhəmiyyətini real nümunələrlə sübuta yetirmək informasiya təminatı sisteminin yaradılmasında ilk addım olmuşdur. Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri qeyd edilən mülahizəni əyani surətdə təsdiqləyir.

Dünya təcrübəsi də göstərir ki, islahatların gedişi zamanı qarşıya çıxan mühüm problemləri şərtləndirən amillərin obyektiv və ya subyektiv xarakterli olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəruri informasiya bazası yaradılmalıdır. MDB məkanında aqrar islahatlar nəticəsində bu baxımdan birmənalı qəbul edilə bilən göstəricilər hələ tam formalaşdırılmamışdır. Bunun bir sıra səbəbləri var və onlardan biri odur ki, əksər hallarda islahatların institusional çətinlikləri subyektiv xarakterli hesab olunur. Əslində isə institusional innovasiyalar prosesində qarşıya çıxan problemlərin bütünlüklə subyektiv xarakterli sayılması iqtisadi məsələlərin həllində informasiya mühitinin natamam olmasının nəticəsidir. Mükəmməl informasiya xidməti şəraitində fəaliyyət göstərən aqrar sahibkar öz imkanları daxilində hansı məsələləri həll edə biləcəyini dəqiq müəyyənləşdirə bilər. Bu isə həmin məsələlərin obyektiv və ya subyektiv xarakterli olmasının aktuallığını bir qədər azaltmış olur.

Nəticə

İnformasiya-məsləhət xidmətinin məqsədi, mahiyyəti və prinsipləri ayrı-ayrı ölkələrdə eyni olsa da, onun təşkilində və həyata keçirilməsində müxtəlif modellərdən istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında informasiya-məsləhət xidməti sahəsində dövlətin, eləcə də qarışıq və özəl strukturların iştirak səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu prosesin institusional təzahürləri də müxtəlif olur.

Araşdırmalar göstərir ki, informasiya-məsləhət xidməti aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın mühüm şərtidir. Aqrar sahədə bu xidmətin müasir dövrün çağırışları səviyyəsində təşkili bütün

mərhələlərdə kreativliyin və operativliyin təşviqini tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili təcrübəsinin müsbət və ölkəmiz üçün əlverişli cəhətlərindən yararlanmaq lazımdır. Bununla belə, həmin təcrübədən istifadə üçün adekvat institusional struktur yaradılmalıdır. Eyni zamanda, aqrar istehsalçıların innovasiya fəallığının təşviq edilməsi önə çəkilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzinin Nizamnaməsi.
2. Золотарева Е.Л., Дымов А.Д., Сорокина М.С. Проблемы формирования и эффективности функционирования информационно-консультационных служб сельского хозяйства.// «Экономические науки» журнал, 2012, № 9 (94), с.113-116.
3. Информационно-консультационное сопровождение сельских товаропроизводителей https://akvobr.ru/informacionno_konsultacionnoe_soprovozhdenie.html
4. Омаров М.М., Старкова Е.И. Проблемы и основные направления формирования информационно-консультационной службы в агропромышленном комплексе.// «Фундаментальные исследования» журнал, 2011, № 8-2, с. 446-448.
5. Организация и управление консультационной деятельностью в АПК ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ». – Саратов, 2018. – 64 с.
6. Распространение информационных ресурсов и консультационная деятельность <https://rosinformagrotech.ru/ob-institute/nauchnye-issledovaniya/okazanie-informatsionno-konsultatsionnykh-uslug>

Talib Sayyad Huseynov

PhD student of the Agricultural Economics Research Center

Experience in organizing information and consulting services in foreign countries

Summary

The article deals with the organization of information and consulting services in the agricultural sector of foreign countries and the factors that shape it. The role of information and consulting services in developed countries in the development of the industry based on the widespread use of innovations is revealed. The general features and distinctive features of the experience of different countries in the field of organizing information and consulting support in the agricultural sector of the economy are shown. At the same time, the article comments on the experience gained in different countries in the development of the system of information and consulting services in agriculture, and assesses the possibilities for its use.

Keywords: *agricultural sector, information and consulting services, innovation, foreign experience, competitiveness, technology, the role of the state.*

Гусейнов Талыб Сайяд оглы

Диссертант Центра аграрных исследований

Опыт организации информационно-консультационных услуг в зарубежных странах

Резюме

В статье рассматриваются вопросы организации информационно-консалтинговых услуг в аграрном секторе зарубежных стран и факторы, которые его формируют. Раскрывается роль информационно-консультационных услуг в развитых странах в развитии отрасли на основе широкого применения инноваций. Показаны общие черты и отличительные особенности опыта разных стран в области организации информационно-консультационного обеспечения в аграрном секторе экономики. В то же время в статье комментируется опыт, накопленный в разных странах в области развития системы информационных и консультационных услуг в сельском хозяйстве, и оцениваются возможности для его использования.

Ключевые слова: *аграрный сектор, информационно-консалтинговые услуги, инновации, зарубежный опыт, конкурентоспособность, технологии, роль государства.*

UOT: 63.637. 69:379.8

ARİÇİLİĞİN İNKİŞAFI VƏ ONUN TURİZMƏ TƏSİRİ

Natiq Əli oğlu Cavadov, i.e.d., professor,

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Tel.: (050) 331-72-82; e-mail: cavadov1958@mail.ru

Yusif Əbülfət oğlu Hümbətov, i.ü.f.d, dosent,

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Tel.: (050) 578-67-00; e-mail: humbetov-1964@mail.ru

Xülasə

Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti aqrar istehsalın digər sahələri ilə yanaşı, arıçılığın inkişafı üçün də əlverişli imkanlar açır. Müasir şəraitdə həmin imkanlardan istifadə edilməsi əsasında arı ailələrinin sayının artırılması, bu sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi bal istehsalı və satışının genişləndirilməsi əsasında kənddə yaşayanların məşğulluğunun və gəlirlərinin artmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Məqalədə ölkəmizdə arıçılığın inkişaf meyili təhlil olunur. Bu sahədə əsas irəliləyişlər göstərilir. Arıçılığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmi açıqlanır. Bununla yanaşı, arıçılığın turizmin inkişafına təsiri ilə bağlı məsələlərə baxılır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, arıçılıq, arı ailələri, arıçılıq məhsulları, arıçılığa dövlət dəstəyi, turizm, turist məhsulu.*

Giriş

Ölkə başçısının rəhbərliyi altında respublikamızın iqtisadiyyatının bir çox sahələrində biznesin sürətli inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdə davam edir. Keçid iqtisadiyyatını başa vurmuş və yeni inkişaf erasına daxil olan ölkəmiz ötən illərdən başlayaraq iqtisadi islahatların məzmununu daha da dərinləşdirərək yeni inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın real sektorunda dinamikliyi yüksəltməklə neftdənkənar sahələrin inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

Ölkədə mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və iqtisadi islahatları dərinləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, xidmət sahələrində infrastrukturunu yeniləmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli müəssisələr, yeni iş

yerləri yaratmaq istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə mühüm dövlət proqramları hazırlanaraq qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev göstərmişdir: “... Ərzaq təhlükəsizliyi bizim üçün prioritetdir. ... Çünki ərzaq təhlükəsizliyi bundan sonra dünya üçün ən böyük məsələ olacaq, o ölkələr ki ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyib, onlar böyük problemlərlə üzləşəcəklər”. Bu problemin həllinə nail olmaq üçün iqtisadi cəhətdən ən əlverişli yol innovativ metodlardan istifadə etməkdir.

Kənd təsərrüfatında aparılan islahatların davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji yol Xəritəsi” təsdiq edilib. Strateji Yol Xəritəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində koordinasiya, qiymətləndirilmənin aparılması, layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, fəvqəladə hallarda çevik tədbirlərin müəyyənəşdirilməsi və s. işlərin effektivliyinin təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır (1).

Onu da qeyd etməliyik ki, qeyri-səmərəli urbanizasiya proseslərinin intensivliyinin artdığı şəraitdə kənd əhalisinin səmərəli məşğuliyyəti Azərbaycanın normal demografik inkişafının təmin edilməsi, xalqımızın genofondunun qorunması üçün çox vacibdir. Bu baxımdan aqrar istehsalın bütün sahələrinin, o cümlədən arıçılığın inkişafının sürətləndirilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, arıçılığın turizmin inkişafına təsirinin araşdırılması da xüsusi aktualıq kəsb edir.

Arıçılığın inkişaf istiqamətləri

Arıçılıq sahəsinin əsas məhsulu olan bal əvəzedilməz qidadır. Bu baxımdan arıçılıq ərzaq təminatında xüsusi yeri olan sahədir. V.M. Niftullayevin yazdığına görə, “Arıçılıq eyni zamanda kənd təsərrüfatı bitkilərini tozlandırmaq və digər bitkilərin məhsuldarlığını yüksəltmək üçün mühüm amildir. Odur ki, bu vəziyyəti nəzərə alaraq respublikamızda kənd təsərrüfatı bitkilərini tozlandırmaq, yəni mayalamaq məqsədilə arıçılıq üçün əlverişli şəraiti olan bütün təsərrüfatlarda arı saxlamağı və onu inkişaf etdirmək üçün arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasını təşkil etmək lazımdır.” (5, s.329).

Respublikamızda arıçılığın inkişafı üçün geniş potensial var. Bununla belə, hər il dəyəri milyon manatlarla ölçülən və heç bir xərc çəkilmədən ölkəmizin zəngin florası tərəfindən yaradılan min tonlarla nektar və çiçək tozu xalqımızın rifahı naminə istifadə edilmədən itirilir. Arıçılıqda mövcud olan bir sıra problemləri həll etməklə onu daha da inkişaf etdirmək mümkündür.

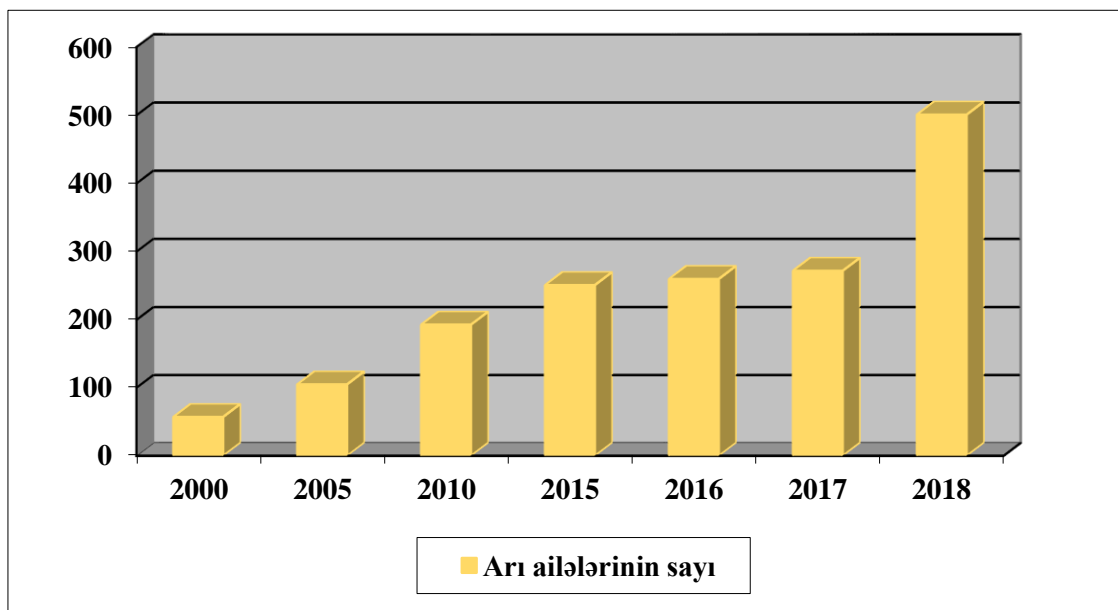
Son illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi arıçılıq sahəsində də aparılan məqsədyönlü islahatlar bu sahənin inkişafına təkan vermişdir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının 4-cü ilinin yekunlarına həsr olunan konfransdakı nitqində dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev Azərbaycanda arıçılığın təcridən inkişaf etdiyini, sahibkarların bu sahəyə diqqəti artırdığını qeyd etmişdir.

Ölkə Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında arıçılığın inkişafının stimullaşdırılması haqqında” Sərəncamı arıçılığa marağın artmasına və keyfiyyətli Azərbaycan balının böyük ixrac məhsuluna çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Rəsmi statistika məlumatlarına əsasən, 2000-2018-ci illərdə respublikamızda arı ailələrinin sayı 8.8 dəfə artaraq 57 mindən 501 minə çatmışdır. *Diagram 1*-dən də görüldüyü kimi arı ailələrinin sayının artım tempi son dövrdə xüsusilə yüksək olmuşdur.

Diaqram 1. Azərbaycan Respublikasında arı ailələrinin sayının dəyişməsi, min ailə

Son illərdə bu sahəyə dövlət qayğısının artırılması, sahənin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi inkişafın sürətləndirilməsinə yol açmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”na uyğun olaraq arıçılıqla məşğul olan fermerlərə saxladıqları hər arı ailəsinə görə hər təqvim ilində 10 (on) manat məbləğində subsidiya müəyyən edilir və 2023-cü ilədək veriləcək.

Dövlət tərəfindən arıçılıq məhsullarının satışına da köməklik göstərilir. Hər il respublikamızda arıçılıq məhsulların sərqi-satış yarmarkası keçirilir. Yarmarkanın keçirilməsində məqsəd ölkəmizdə arıçılığı təbliğ etmək, onu geniş yaymaq, inkişaf etdirmək, arıçılıq sahəsində təcrübə mübadiləsi aparmaq və arıçılıq məhsullarının ixracı üçün yollar axtarmaqdan ibarətdir.

2016-cı ilin dekabrında respublikamızda Arıçılar Assosiasiyası yaradılmış və qısa zamanda Azərbaycan balının bir sıra ölkələrə ixrac olunması barədə müqavilələr bağlanmışdır.

Azərbaycan Arıçılar Assosiasiyasının verdiyi məlumata görə, daxili bazarda satışlar ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 20 faiz artmışdır. Azərbaycanda kifayət qədər bal ehtiyatı olmasına baxmayaraq ölkəyə bal idxalı da artıb: “Bu fonda xarici istehsalçılarla rəqabət artır və daxili bazarda yerli istehsal olan balın satışı azalır. Ötən il İran və Ukraynadan böyük həcmdə ucuz günəbaxan balı idxal olunub”.

Məlumata əsasən, 2019-cu ildə Azərbaycanda satış üçün 6 min ton bal istehsal olunub, əhalinin tələbatı isə hesablamalara görə, 5 min ton təşkil edib: “Bu onu ifadə edir ki, ölkədə tələbatın təmin olunması üçün kifayət qədər bal ehtiyatı var və idxala zərurət yoxdur.

Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən 2017-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda arıçılıq məhsullarının istehsalının seçmə statistika müayinəsi keçirilib. Müayinəyə arı ailələri olan 25 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, reprezentativlik təmin olunmaqla seçmə qaydada 456 fərdi sahibkar, ailə-kəndli, ev təsərrüfatları cəlb olunub.

Müayinənin yekunlarına əsasən, 2017-ci ilin əvvəlinə həmin təsərrüfatlarda 20014 arı ailəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı müəssisələrində 952 arı ailəsi və fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarında 19062 arı ailəsi mövcud olub. İl ərzində 4367 arı ailəsi beçə verib, 1543 arı ailəsi isə

xəstəlikdən məhv olub. Təsərrüfatların 97,3 faizi balı satmaq üçün, 2,7 faizi isə öz istifadəsi üçün istehsal edib. Arı ailələrindən həm də kənd təsərrüfatı bitkilərinin tozlanması məqsədilə istifadə olunub və bu məqsədlə əkini olan təsərrüfatlar 191 arıçılıq təsərrüfatının xidmətindən istifadə ediblər.

Müayinə ilə əhatə olunmuş təsərrüfatlar üzrə orta hesabla bir arı ailəsindən 10,4 kq bal süzməklə il ərzində 207,8 ton bal istehsal edilib. İlin əvvəlinə olan 16,7 ton qalıq da nəzərə alınmaqla 193,5 ton bal satılıb, 8,2 ton bal isə təsərrüfatların şəxsi istehlakı üçün istifadə edilib. İstehsalçılarda cari ilin əvvəlinə 22,8 ton bal ehtiyatı mövcud olub.

Baldan başqa arıçılıq məhsullarına mum, vərəmum, güləm və arı südü də daxildir. 2016-cı ildə 5915 kq mum, 433 kq vərəmum, 442 kq güləm və 13,0 kq arı südü istehsal edilib. Mumun bir kiloqramının orta satış qiyməti 11,9 manat, vərəmumun orta satış qiyməti 134,8 manat, güləmin orta satış qiyməti 48,4 manat, arı südünün 1 qramının orta satış qiyməti isə 6,3 manat olub.

Seçmə müayinə məlumatları əsasında 2016-cı ildə arıçılıq məhsullarının statistik qiymətləndirilmiş istehsal həcmi ölkə üzrə 2700,2 ton bal, 76,2 ton mum, 5,6 ton vərəmum, 5,7 ton güləm və 169,0 kq arı südü təşkil edib. Müayinə zamanı arıçılıq təsərrüfatları bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin ayrılması, arıçılıq üzrə damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması, bal satışı yarmarkalarının mütəmadi keçirilməsi, qablaşdırılmış və satışı çıxarılmış arıçılıq məhsullarının keyfiyyətinin yoxlanılması kimi təkliflər irəli sürüblər.

Ümumiyyətlə, “Arıçılıq haqqında” Qanun qəbul edildiyi dövrdən sonrakı 8 ildə arı ailələrinin sayı 82,5 faiz artaraq 2018-ci ilin əvvəlinə 260,1 minə çatıb. Göstərilən dövr ərzində arıçılıqla məşğul olan təsərrüfatlarda bir təsərrüfata düşən arı ailələrinin sayı 11,1-dən 12,6-dək yüksəlib, bal istehsalı 91,4 faiz və yaxud 1289,2 ton artıb. Respublikamızda arıçılıqla məşğul olan təsərrüfatlarda arı ailələrinin sayına nəzər salsaq görərik ki, 2010-cu ildə 193225 ədəd olduğu halda, 2018-ci ildə artaraq 500980 ədəd olmuşdur.

Elm və təsərrüfatların çoxillik təcrübəsi göstərir ki, respublikamızda 100 hektar meyvə və giləmeyvə bağında 200300, tərəvəz və bostan bitkiləri sahəsində 3050, günəbaxan əkin sahəsində 50100, yemli və paxlalı otlar əkini sahəsində 100150 arı ailəsi saxlamaq olar. Aparılan təcrübələrdən o da müəyyən olunmuşdur ki, arıların tozlandığı meyvə bağlarının və digər bitkilərin məhsuldarlığı azı 40-50%, bostan və tərəvəz bitkilərinin məhsuldarlığı 45-50%, yoncanın məhsuldarlığı isə müvafiq surətdə 50-70% yüksəlib.

Respublikamızda arıçılığın biologiyası, arı xəstəlikləri, damazlıq işinin təşkili sahəsində araşdırmalar aparılmış, aparılan elmi-tədqiqat işlərində müxtəlif məsələlər geniş formada araşdırılmışdır. Bazar münasibətləri şəraitində hər bir sahənin sərbəst olaraq öz iqtisadi problemlərinin həll edilməsi zərurətindən doğan iqtisadi məsələlərin tədqiqatı arıçılıq təsərrüfatlarının iqtisadi cəhətdən araşdırılmasını tələb edir. Bu gün respublikamızda əsasən özəl sektor hesabına fəaliyyət göstərən arıçılıq təsərrüfatlarının dövlət səviyyəsində təşkili və digər məsələlərin həlli öz aktuallığı ilə seçilir.

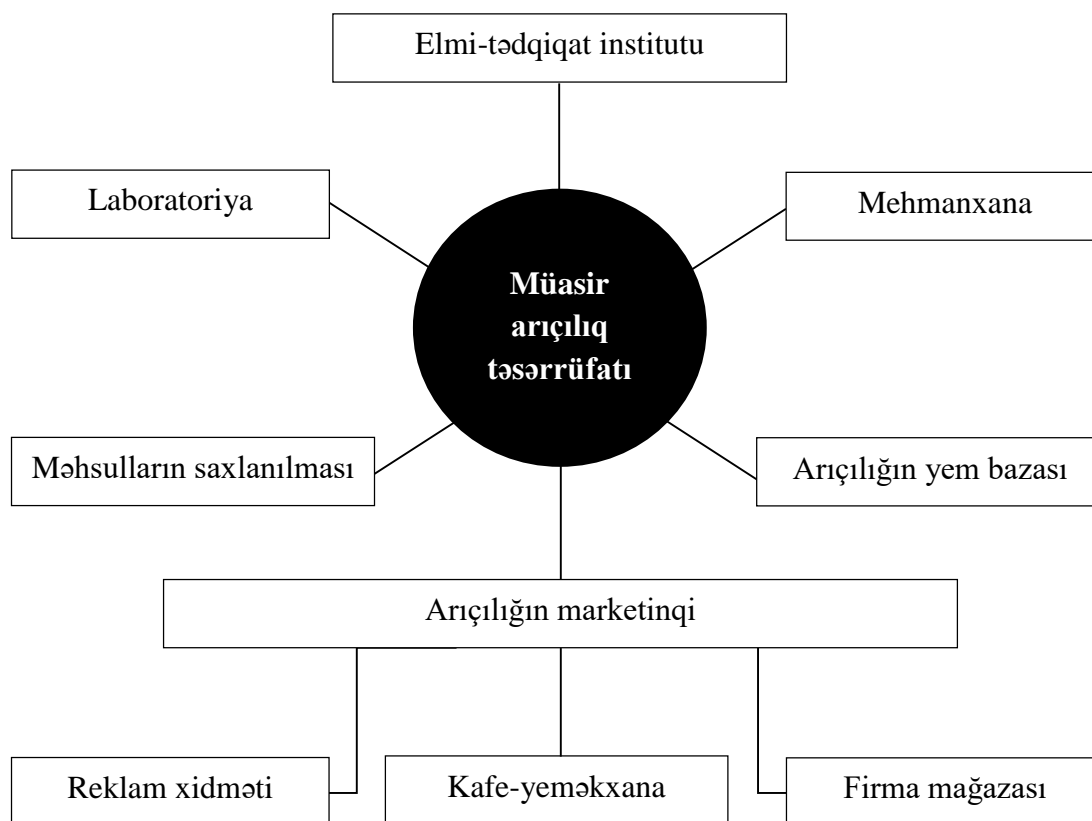
Bu gün respublikamızda arı ailələrinin əksər hissəsinin şəxsi təsərrüfatlarda yerləşdiyini nəzərə alsaq, arıçılıq təsərrüfatlarına kömək məqsədilə elmi mərkəzlərin də yaradılması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasında məqsəd arıçılıq təsərrüfatlarının elmi əsaslarla təşkili və idarə edilməsinə zəmin yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən “Arıçılıq mərkəzi” bu gün elmlə istehsalatın birgə fəaliyyətinin bariz nümunəsi olmaqla respublikamızda arıçılığın inkişafına öz töhfəsini verməkdədir.

Bu gün respublikamızda arıçılığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün elm adamları, alimlərimizin özlərinin birgə konsepsiyalarını hazırlamaları, müasir arıçılıq təsərrüfatların yaradılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparmaları zəruridir. Bu tip təsərrüfatların yaradılması üçün aşağıdakı sahələrin mütəxəssisləri birgə fəaliyyət göstərməlidir:

- *bioloqlar bu sahənin bioloji məsələlərini;*
- *ekoloqlar sahəyə təsir edəcək ekoloji amilləri;*
- *respublika və yerli icra hakimiyyəti orqanları təşkilati məsələlərini;*
- *iqtisadçılar sahənin iqtisadi məsələlərini həll etməlidirlər.*

Birgə əməkdaşlıq əlaqələrini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem 1. Müasir arıçılıq təsərrüfatının təşkili sahəsində əlaqələr

Sxemdən görüldüyü kimi, müasir arıçılıq təsərrüfatının yaradılması kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu gün respublikamızda elmlə istehsalın birgə fəaliyyəti, elmi-tədqiqat institutlarının özünü maliyyələşdirmə sistemində təşkili məsələləri prioritet istiqamətlərdən biridir. Odur ki, müasir arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasında arıxanaların müxtəlif bitkiçilik məhsulları əhatəsində yerləşdirilməsi, arıçılıq məhsullarının keyfiyyətinin yoxlanılması üçün laboratoriya və arıçılığın marketinqini həyata keçirmək məqsədi ilə köməkçi bina və qurğularla, avadanlıqlarla təmin olunması, reklam xidməti, paketləmə, qablaşdırma, saxlanılma məsələləri və sonda satışın həyata keçirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Müasir şəraitdə istehsal olunan məhsulların istehlakçıya çatdırılması, satışının təşkili bütün istehsal sahələrinin ümdə vəzifəsidir. Bu vəzifənin uğurla həlli şəraitində istehsal olunan məhsullar tez bir müddətdə realizə olunaraq əldə olunan vəsait təkrar istehsala qaytarıla bilər. Belə olan halda istehsal

olunan mallar anbarlarda yığılıb qalmır və istehsal sahələrinin səmərəli fəaliyyəti təmin olunur, istehsalçı istehsalın həcmi və başqa istehsal sahələrinin yaradılmasını uğurla həyata keçirə bilər (3).

Marketoloq F. Kotler öz tədqiqatlarında marketinq strategiyasını müəssisənin imkanlarının, məqsəd seçiminin, planların hazırlanmasının, marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsinin, onların reallaşmasına nəzarətin təhlili prosesi kimi müəyyən edir. Onun tədqiqatlarına görə, marketinq strategiyası bazar segmentinin müəyyənəndirilməsi, köhnə, yeni və ya yaxın, regional, lokal, milli və ya beynəlxalq bazarların tapılması, strateji marketinq imkanlarının və təhlükələrinin təhlili, mallar, qiymətlər, bölgü, kadrlar üzrə strateji marketinq kompleksinin işlənilməsi kimi məsələlərin həllini özündə birləşdirir. F. Kotlerin şərhində strateji planlaşdırma belə izah olunur: - strateji planlaşdırma müəssisənin məqsədləri, onun potensial imkanları və marketinq sahəsində şansları arasında strateji uyğunluğun yaradılması və saxlanmasının idarəetmə prosesidir [2].

Hazırda respublikamızda iri layihələrdən biri olan ABAD konteynerlərində bal istehsalı təmin edilir. Əlbəttə ki, onun paketlənməsi, keyfiyyəti ən yüksək səviyyədə olmalıdır. Arıçılıq təsərrüfatlarında istehsalın iqtisadi səmərəliliyi əsasən əldə olunan məhsulların satışının təşkilindən, realizə olunma istiqamətinin seçilməsindən bilavasitə asılıdır. Məhsul istehsalı ilə məşğul olanların əksəriyyəti bazara vasitəçilərdən istifadə etməklə daxil olurlar, bu isə nəticədə onların xeyli vəsait itirməsinə səbəb olur ki, sonnda məhsul istehsalının iqtisadi səmərəliliyi aşağı düşür. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün yaradılmış Arıçılar İttifaqının, Arıçılar Assosiasiyasının və yerlərdə onların filiallarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və arıçılıq məhsullarının bazara çıxarılmasının konstruktiv həllinin tapılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Respublikamızda son illərdə qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan turizm Azərbaycan əhalisinin ölkə daxilində və ölkədən kənar müvəqqəti yerdəyişməsi və istirahətinin əsas marşrutlarını ifadə edir. Son illərdə turizmin istehsal sahələrinin bir çox sahələri ilə əlaqələrinin qurulması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Zənnimizcə, bu istiqamətlərdən biri də turistlərin istehsal sahələrinə səyahətlərinin təşkili onların səyahətdə olduqları ölkədə istehsal olunan bəzi əmtəələrin istehsalı prosesində ilə bilavasitə yaxından iştirak etməsi olardı. Belə ki, ölkəmizə turist qismində gələnlərin öz keyfiyyətinə görə dünyada tanınan Azərbaycan balının istehsalını həyata keçirən kompleks arıçılıq təsərrüfatlarında olması və bal istehsalı prosesini bilavasitə müşahidə etmələri, təsərrüfat ərazisində fəaliyyət göstərən kafe-yeməxanada baldan hazırlanmış xüsusi məmulatlardan istifadə etməsi və sonnda arıçılıq təsərrüfatının firma mağazasından həmin məhsullardan alması bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərirdi.

Nəticə

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf etdiyi hazırki dövrdə arıçılıq təsərrüfatlarının fəaliyyətinin yüksəldilməsi, məhsul istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi bu sahənin məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi ilə yanaşı, ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, istehsal olunan məhsulların satışının düzgün təşkili də xüsusi diqqət tələb edir. Bu baxımdan, müasir arıçılıq təsərrüfatlarının təşkili və idarə edilməsi məsələləri bu sahənin marketinq məsələləri ilə birgə həll edilməlidir. Zəruri imkanların mövcud olduğu şəraitdə arıçılıq məhsullarının reklamının, paketlənməsi, qablaşdırılması, saxlanması işlərinin həmin təsərrüfatların özündə həyata keçirilməsi və sonnda təsərrüfatın firma mağazasında satışının həyata keçirilməsi daha məqsəduyğundur.

Ölkələrdə istehsal olunan məhsulların turizmdən istifadə etməklə istehlakçıya çatdırılmasının təşkili tur-agent və tur-operator setinin yaradılması ilə reallaşır. Turist öz pulunu turist məhsuluna dəyişməklə özünün mənəvi tələbatını maddi və xidmət məhsulunda ödəyir. Turizmin müxtəlif maddi, xidmət və təşkilati elementləri kompleks əlaqədə turizm fəaliyyətini təşkil edir.

Müasir dövrdə turizmə bəzən ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, turist bazarı, turist məhsulu istehsalı və istehlak arasında iqtisadi münasibətlərin reallaşması kimi baxılır. İstehsalçı və istehlakçının hər birinin fərdi marağı üst-üstə düşdükdə turist məhsulunun alqı-satqısı baş verir. Ona görə də turist subyektlərində maraqlar turizm bazarının forma məzmununu formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. 06.12.2016-cı il.
2. Kotler Filipp. Marketinqin əsasları. Bakı 1993. 559 səh.
3. Pürhəni S.H., Hübətov Y.Ə. İqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Gəncə 2002. 171 səh.
4. Əlirzəyev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslük. Bakı 2011.
5. Niftullayev V.M. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı. Elm. 1996. s.354
6. <https://www.stat.gov.az/>
7. <http://akia.gov.az/az/subsidiya>
8. https://azertag.az/xeber/Arichilar_Assosiasiyasinin_rehberi_ehalinin_bal_mehsullarina_olan_telebati_artiq_yerli_istehsal_hesabina_tam_odenilir1332283

Prof. Dr. Natig Ali Javadov

Azerbaijan State Agrarian University

PhD. Yusif Abulfat Humbatov

Azerbaijan University of Technology

Development of beekeeping and its impact on tourism

Summary

Azerbaijan's natural and climatic conditions, along with other areas of agricultural production, open up favorable conditions for the development of beekeeping. In modern conditions, increasing the number of bee families based on the use of these opportunities, increasing productivity in this area has an important role in increasing employment and income of the rural population through the expansion of honey production and sales. The article analyzes the development trend of beekeeping in our country. Major progress is being made in this area. The mechanism of state support for the development of beekeeping is announced. In addition, issues related to the impact of beekeeping on the development of tourism are considered.

Keywords: *agriculture, beekeeping, bee families, beekeeping products, state support for beekeeping, tourism, tourist products.*

Д.е.н., профессор Джавадов Натиг Али оглы
Азербайджанский государственный аграрный университет

Д.ф.э.н. Гумбатов Юсиф Абульфат оглы
Азербайджанский технологический университет

Развитие пчеловодства и его влияние на туризм

Резюме

Природноклиматические условия Азербайджана, наряду с другими сферами сельскохозяйственного производства, создают благоприятные условия для развития пчеловодства. В современных условиях увеличение количества пчелиных семей на основе использования указанных возможностей, повышение производительности в этой области играет важную роль в увеличении занятости и доходов сельского населения за счет расширения производства и продажи меда. В статье анализируются тенденции развития пчеловодства в нашей стране. Показываются основные сдвиги происходящие в этой отрасли. Раскрывается механизм государственной поддержки развития пчеловодства. Кроме того, рассматриваются вопросы, связанные с влиянием пчеловодства на развитие туризма.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, пчеловодство, пчелиные семьи, продукты пчеловодства, государственная поддержка пчеловодства, туризм, туристические продукты.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin mətndə istinadlar göstərilməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

